В. І. Тимошенко

КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВІ ТА КРИМІНОЛОГІЧНІ ТЕОРІЇ В ІСТОРИЧНІЙ РЕТРОСПЕКТИВІ

Монографія

Київ, 2026

УДК 340.12 + 343.97
Т41

Рекомендовано до друку Вченою радою
Національної академії внутрішніх справ
(протокол № 21 від 29 вересня 2025 р.)

Автор: Тимошенко Віра Іванівна, доктор юридичних наук, професор, академік Національної академії наук вищої освіти України, Заслужений діяч науки і техніки України, провідний науковий співробітник науково-дослідної лабораторії з проблем криміналістичного забезпечення та судової експертології Національної академії внутрішніх справ.

Рецензенти:

Скрипнюк О. В., віцепрезидент Національної академії правових наук України, директор Інституту держави і права імені В. М. Корецького НАН України, дійсний член (академік) НАПрН України, доктор юридичних наук, професор, Заслужений юрист України;

Шакун В. І., професор кафедри кримінального права та кримінології Навчально-наукового інституту права та психології Національної академії внутрішніх справ, доктор юридичних наук, професор, дійсний член (академік) НАПрН, академік Національної академії наук вищої освіти України, Заслужений діяч науки і техніки України.

Т41 **Тимошенко В. І. Кримінально-правові та кримінологічні теорії в історичній ретроспективі:** монографія. Київ: 7БЦ, 2026. 306 с.

ISBN 978-617-8794-44-6

У монографії розглядаються філософські вчення щодо сутності та причин злочину, аналізуються та критично оцінюються основні кримінально-правові та кримінологічні теорії від середини XVIII ст. до наших днів. Увага акцентується на вченнях XX та початку XXI ст., зокрема психологічних теоріях причин злочину і злочинності, теоріях раціонального вибору, теорії девіантності, постмодерністській кримінології, культуральній кримінології, сучасних віктимологічних теоріях та ін. Також досліджуються ідеї прихильників вказаних теорій щодо особистості злочинця і жертви, визначаються можливості попередження злочинності.

Монографія розрахована на науковців, викладачів, докторантів, аспірантів, ад'юнктів, студентів та курсантів закладів вищої освіти, співробітників органів кримінальної юстиції, а також усіх, хто цікавиться історією політичних і правових учень та кримінологією.

ORCID: 0000-0003-2947-5627

УДК 340.12 + 343.97

ISBN 978-617-8794-44-6

© В.І. Тимошенко, 2026

ЗМІСТ

Передмова 4

Розділ I. Сутність і причини злочину в класичній філософії та реалії сьогодення

1.1. Філософські основи розуміння злочину і злочинності 7
1.2. Еволюція сучасної злочинної поведінки 59

Розділ II. Основні кримінально-правові та кримінологічні теорії XVIII–XIX ст.

2.1. Ч. Беккаріа та класична школа кримінального права 73
2.2. Антропологічні (біологічні) теорії щодо злочину і злочинності 89
2.3. Соціологічний напрям у кримінальному праві та кримінології 105
2.4. Психологічна теорія Ж. Г. Тарда 121

Розділ III. Кримінально-правові та кримінологічні вчення XX ст.

3.1. Клінічна кримінологія 125
3.2. Загальна характеристика психологічних теорій причин злочину і злочинності 130
3.3. Теорії розумових моделей 148
3.4. Теорія фрустрації-агресії 153
3.5. Теорія культурного конфлікту. Теорія субкультури злочинних міських угруповань 163
3.6. Теорія стигматизації 167
3.7. Теорія соціальної дезорганізації (аномії) 171
3.8. Теорії диференціальної асоціації та диференціального підкріплення (навчання) 181
3.9. Теорії раціонального вибору 192
3.10. Теорія розбитих вікон 199

Розділ IV. Сучасні кримінально-правові та кримінологічні теорії

4.1. Загальна характеристика постмодерністської кримінології .. 203
4.2. Нова теорія девіантності 217
4.3. Ідеї аболіціонізму в сучасній кримінології 240
4.4. Лівий реалізм у критичній кримінології 255
4.5. Порівняльна кримінологія 261
4.6. Кримінальна феноменологія 268
4.7. Культуральна кримінологія 278
4.8. Сучасні віктимологічні теорії 284

Післямова 300

Передмова

Одним із головних завдань сучасної держави та суспільства є захист людини від злочинності, насильства, забезпечення безпеки її життєдіяльності та створення умов для реалізації конституційно гарантованих прав і свобод. Своєчасне виявлення та усунення причин та умов, що сприяють скоєнню злочинів, дослідження особистості злочинця та його мотивів має не лише правове значення, а й забезпечує позитивний психологічний вплив на населення, сприяє усвідомленню своєї захищеності, підвищенню індивідуальної, колективної та суспільної правосвідомості. На службу справі системного впливу на злочинців та посилення контролю за результатами запобігання злочинам можуть і мають бути поставлені досягнення багатьох наук, накопичені протягом їх історичного розвитку. Відповідно вивчення передових ідей мислителів минулого (представників цих наук), викладених у різних, насамперед кримінально-правових та кримінологічних теоріях, врахування їх у нинішній політико-правовій практиці є завданням юридичної науки. Ці теорії використовуються для пояснення того, чому люди вчиняють злочини, а також для визначення напрямів майбутніх досліджень і політичних ініціатив заради їх попередження. Практика боротьби зі злочинністю значною мірою ґрунтується на основах кримінально-правової та кримінологічної теорії, яка має критично оцінювати та узагальнювати всі наявні знання, включати актуальну проблематику в загальнонауковий контекст, сприяти тому, щоб вона стала повноцінним об'єктом вивчення методології науки.

Сучасною наукою накопичено величезний обсяг знань про злочинність і тенденції її розвитку, причини та умови конкретних злочинів, механізм індивідуальної злочинної поведінки, характерні риси особистості злочинця і жертви, а також розроблено комплекс різноманітних заходів, спрямованих на боротьбу зі злочинністю. При цьому має бути враховано, що «багато типів злочинів можна зрозуміти в

еволюційному контексті історії людського життя»[1]. З плином часу змінюються мотиви, причини та умови вчинення злочинів, а значить мають бути знайдені інші способи запобігати їм. Однак до цього часу немає єдиної системи попередження та протидії злочинності, у тому числі на основі існуючих теорій та ідей. Суперечки про те, як розуміти той або інший термін, яка його етимологія, продовжують переходити з одного дослідження до іншого та відволікати науковців від більш важливих завдань і викликів.

Кримінальні процеси, що відбуваються нині в світі та Україні, складають очевидну загрозу суспільному розвиткові та існуванню людини. Насамперед це корупція та російсько-українська війна, яка призвела до небаченого раніше насильства, страждань та бідності населення, його масової міграції, у тому числі й за кордон, поширення депресивних настроїв, навіть зростання геополітичної напруги, спотворення базових цінностей соціуму. Все це неминуче призводить до збільшення кількості злочинів та ескалації злочинності. Вже зараз активізувалась торгівля зброєю, кіберзлочинність, шахрайство, виробництво та реалізація контрафактної продукції (підробок), злочини проти власності (крадіжки) та мародерство. Сучасний стан злочинності свідчить про її пристосування до змін, які відбуваються в суспільстві та державі, використання злочинцями новітніх досягнень науково-технічного прогресу, про її нові форми, методи та способи скоєння злочинних посягань у сферах, складних для здійснення контролю.

Підвищення ефективності попереджувального впливу на злочинність і ослаблення кримінальної ситуації в країні є нагальною потребою і завданням сучасності. Виконання цього завдання неможливе без реалізації виховної функції закону. Її призначення – не в покаранні, а в вихованні законослухняного громадянина. Зважаючи на реалії сьогодення, автор

[1] Boutwell B. B., Barnes J. C., Beaver K. M., Haynes R. D., Nedelec J. L., Gibson Ch. L. A unified crime theory: The evolutionary taxonomy. *Aggression and Violent Behavior*. 2015, November–December. Vol. 25. Part B. P. 343–353. https://doi.org/10.1016/j.avb.2015.09.003

монографії бачить своє завдання у зосередженні уваги наукової громадськості на тих викликах і загрозах, що пов'язані з деформованою правосвідомістю населення, світоглядом людини, її уявленнями про законне і справедливе, розмежуванням «злочинного» і «незлочинного» у контексті природних прав людини. Від цього залежить правова поведінка, а значить і можливість правопорушень, а також усунення загроз правам людини та створення простору, в якому населення загалом і кожна людина зокрема почуватиметься захищеною.

В. І. Тимошенко

Розділ 1. СУТНІСТЬ І ПРИЧИНИ ЗЛОЧИНУ В КЛАСИЧНІЙ ФІЛОСОФІЇ ТА РЕАЛІЇ СЬОГОДЕННЯ

1.1. Філософські основи розуміння злочину і злочинності.

Сутність злочину, його причини та наслідки, фактори злочинності зазвичай є предметом дослідження кримінології. Разом із тим вказані проблеми досліджують й інші науки, зокрема філософія та історія політичних і правових учень. Як відомо, предметом філософії є відносини в системі «людина-світ», знаходження відповідей на головні питання буття, побудова загальної картини світу. Предметом же історії політичних і правових учень є історія виникнення і розвитку теоретичних знань про державу, право, політику, законодавство, відповідно й про природу та причини існування суспільно небезпечних проявів і об'єктивні можливості суспільства щодо їх попередження та покарання правопорушників. З точки зору філософії, злочин і злочинність розглядаються як характерна риса, невід'ємна властивість людини, що взаємодіє з суспільством. Адже злочинні нахили притаманні людській природі. Вони можуть проявитись, або не проявитись у суспільстві за наявності відповідних умов.

Ученням юристів про злочин передували відповідні філософські та політико-правові ідеї мислителів різних часів. Вплив ідеалізму та матеріалізму, емпіризму й раціоналізму, реалізму та агностицизму, монізму й дуалізму позначився на вченнях правознавців, які мали свої світоглядні уподобання та володіли інструментарієм філософського рівня. Філософія завжди являла собою самосвідомість всієї культури, була її рефлексуючою силою й генератором. У своєму традиційному вигляді філософія займається питаннями, щодо яких експериментальна наука ще не запропонувала переконливих пояснень[1]. Людина, яка володіє мистецтвом філософського

[1] Churchland P. S. The Impact of Neuroscience on Philosophy. *Neuron.* 2008. November, 6. Vol. 60. Issue 3. P. 409–411. https://doi.org/10.1016/j.neuron.2008.10.023

мислення, прагне відтворити найбільш повну та ясну картину досліджуваної ситуації, заснувати своє рішення на реальному її розумінні та врахувати всі можливі наслідки, які вона може спричинити. Цінність філософії для суспільства залежить від рівня розуміння самих людей. Багато катастроф було викликано рішеннями, які просто служили для того, щоб приховати невігластво того, хто вирішував. Без свідомої оцінки філософів щодо правового в людині й соціумі, його порівняння на онтологічному рівні з іншими сферами суспільного життя, не могло б навіть відбутися подальше виділення права з області інших регуляторів і набуття ним своєї компетенції. Процес об'єктивації права без філософського досвіду щонайменше затягнувся б на довгі століття.

Як відомо, в філософії існують два основні напрями щодо бачення світу: ідеалістичний та матеріалістичний, а також два основні методи пізнання світу – метафізичний та діалектичний[1]. Ідеалізм (фр. idéalisme, лат. idealis від давн.-грець. ἰδέα – ідея) – термін для позначення широкого спектра філософських концепцій і світоглядів, в основі яких лежить твердження про первинність ідеї стосовно матерії. Матеріалізм (від лат. materialis – речовий) об'єднує філософські концепції та світогляди, відповідно до яких матерія, як об'єктивна реальність, є онтологічно первинним началом (причиною, умовою) у сфері буття. Метафізика (μεταφυσικά, від давн.-грець. τὰ μετὰ τὰ φυσικά – «те, що після фізики») – розділ філософії, що займається дослідженнями первинної природи реальності, світу та буття. Діалектика (грець. dialektiké (téchne) – мистецтво вести бесіду) – вчення про найбільш загальні закономірності становлення, розвитку, внутрішнє джерело яких вбачається в єдності та боротьбі протилежностей. Принципами діалектичного пізнання є принцип загального розвитку (світ розглядається як такий, що нескінченно розвивається та змінюється), принцип загального зв'язку (у світі все пов'язано), принцип детермінізму (світ є

[1] Sykes By. J. Idealism or materialism: Two approaches to the world. 2022, March 22. URL: https://fightbacknews.org/articles/idealism-or-materialism-two-approaches-world

певною системою елементів, які об'єднуються завдяки визначеності, закономірному зв'язку), принцип системності (світ різноманітний, але побудований за певною системою).

Розробка філософії, як метафізичного знання, вперше мала місце в античності. За допомогою метафізики давньогрецькі філософи намагались виявити вічні ідеї, визначити мету, забезпечити єдність світу, створити уявлення про справедливість. «Вона є частиною художньо-образного, релігійного, містичного та наукового світогляду, а отже, має бути основою й кримінально-правового пізнання»[1]. В античному світі увага приділялась діалектиці ідеї і матерії, що розроблялась у вигляді чуттєво-матеріального космосу, який управляється космічним розумом і створюється наддушевною і надрозумовою першоєдністю. Такою є чисто філософська, тобто теоретична основа античної філософії[2].

В античному світі не пояснювали, що мається на увазі під злочином: моральні норми чи норми права, релігії або політики. Причина цього – синкретизм, притаманний античній філософії, тобто поєднання різнорідних поглядів, за якого ігнорується необхідність їх внутрішньої єдності й несуперечності між собою. Зокрема, людина в античні часи не сприймала себе як самодостатню особистість, яка протистоїть полісу. У давньогрецькій мові навіть немає терміну «особистість». Відповідно було відсутнє й розмежування термінів «закон», «злочин», «проступок».

Сучасні держави термін «злочин» визначають у кримінальному законі. Так, згідно з ч. 1 ст. 11 Кримінального кодексу України, «кримінальним правопорушенням є передбачене цим Кодексом суспільно небезпечне винне діяння (дія або бездіяльність), вчинене суб'єктом кримінального правопорушення»[3]. Ч. 1 ст. 12 цього ж кодексу визначає, що

---

[1] Коломиец Ю. Метафизика и уголовное право. *Підприємництво, господарство і право*. 2016. № 2. С. 138, 142. http://pgp-journal.kiev.ua/archive/2016/02/28.pdf

[2] Лосев А. Ф. История античной философии в конспективном изложении. Москва: Мысль, 1989. С. 31.

[3] Кримінальний кодекс України. Закон України № 2341-III від 05.04.2001 р.: станом на 17.07.2025. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text

«кримінальні правопорушення поділяються на кримінальні проступки і злочини»[1]. Згідно з ч. 3 ст.12, «злочини поділяються на нетяжкі, тяжкі та особливо тяжкі»[2]. Злочином за українським законодавством є передбачене Кримінальним кодексом України суспільно небезпечне винне діяння (дія або бездіяльність), вчинене суб'єктом злочину, більш тяжке, ніж кримінальний проступок.

Разом із тим можна з упевненістю сказати, що нині немає чіткого теоретичного, а тим більше філософського поняття й розуміння злочину. Якщо для юриста злочин завжди пов'язаний з порушенням закону, то пересічний громадянин нерідко розуміє під злочином будь-яке порушення загальновизнаних правил поведінки, такі діяння, що ображають і обурюють почуття людей. Причому уявлення щодо ображених почуттів, причин того чи іншого вчинку у кожного свої. Такі питання мають бути предметом широкого філософського дискурсу.

Юридичний підхід, на відміну від філософського та соціологічного, є формальним, він не розкриває сутність феномена «злочин» та не пояснює його причини. Закон стосується соціально-значимої поведінки, в основі якої природа людини та вимоги, що висуваються соціальним буттям. За своєю природою людина схильна до гріха. Ця схильність суперечить інтересам буття цієї людини в соціумі. Призначення закону в тому, щоб збалансувати вказану тенденцію та узгодити інтереси індивіда й суспільства. Поведінку людини, її норму та відхилення від будь-яких норм, які людина сама собі встановлює, розкриває соціологія злочину. Тут злочин розглядається як порушення правил поведінки. Але чому виникають такі порушення? Це питання намагались вирішити соціологи, аналізуючи суспільство та з'ясовуючи його закономірності, а також філософи, критично оцінюючи буття соціуму та поведінку його членів. Тому при дослідженні злочинності необхідно використовувати як

[1] Кримінальний кодекс України. Закон України № 2341-III від 05.04.2001 р.: станом на 17.07.2025. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text

[2] Там само.

методологію загальної теорії держави і права, так і соціологічну та філософську методологію, яка належить до світоглядного рівня пізнання. Враховуючи ціннісні настанови, світогляд визначає загальну орієнтацію дослідження феноменів злочину та злочинності у світлі таких фундаментальних понять, як «добро», «зло», «справедливість», «свавілля», «гуманізм», «чудове», «жахливе» і т. ін.

Ефективність дослідження причин злочину і злочинності значною мірою визначається світоглядом дослідника, його знанням філософії того історичного періоду, коли відбулися досліджувані явища. Бачення злочинності має бути пов'язане із загальними закономірностями буття. Дослідник має аналізувати злочинність та ставлення до неї суспільства крізь призму філософських понять та категорій. Філософія кримінології, як світоглядне знання, формується на основі узагальнення найбільш значимих понять і положень інших філософських дисциплін, – теорії буття, тобто онтології, теорії пізнання (гносеології), філософської антропології, філософії природи, історії філософії, етики, естетики та інших суміжних дисциплін. Відповідно завдання філософії кримінології – дати цілісне знання про людину, яка вчинила злочин, а також провести широкий аналіз її фізичних, психічних, духовних засад, виявити рушійні сили, що підштовхують людину до вчинення злочину.

Криза суспільства, що спостерігається нині, – це прояв і наслідок кризи самої людини, її деградації та регресивного фізіологічного розвитку, її бездуховності. Людину слід розглядати як культурну та природну істоту, що має свідомість, розум, а також тіло. Причини поведінки цієї істоти можуть бути не лише соціально-об'єктивні, а й соціально-суб'єктивні. Людина живе в світі, де провокується різними спокусами, що підштовхують її до гріховних вчинків, крайнім проявом яких є злочин. Щоб утримувати себе за межею пристрастей, людина має докладати певних зусиль, причому не лише моральних, а й фізичних. Адже йдеться про істоту подвійну, що поєднує в собі природне й неприродне, очевидне

та таємниче. Виявленням та поясненням останнього займається наука кримінологія.

Більшість сучасних кримінологів виходять із матеріалістичного пояснення причин злочинності. При цьому нерідко історико-матеріалістичний та діалектичний підходи заміняються вульгарним біхевіоризмом, соціал-дарвінізмом або ще чимось на зразок цього. У суспільстві шириться культ споживання і так звана масова культура, що свідчить про швидке та невблаганне відчуження людини від духовних цінностей. Наблизитись до розуміння вищого сенсу життя людини та свого призначення у світі прагнуть одиниці. Сучасна кримінологія, спираючись на філософію, прагне певною мірою пояснити, чому люди скоюють злочин. Водночас ця наука ставить й інше питання: «чому люди злочинів не скоюють?»[1].

Філософський інтерес до проблеми злочину, його причин, особи злочинця має давню історію, що веде свій початок із праць давньогрецьких філософів. Як відомо, основним змістом античної філософії була діалектика ідеї і матерії. Разом із тим у класичній філософії – від античності до Просвітництва – можна спостерігати безперервний дискурс про сутність та причини злочину, про його наслідки, особу злочинця та способи запобігання вчиненню злочину. Вказані проблеми розглядали вже перші філософські школи, що з'явились у Стародавній Греції (Елладі) у V–IV ст. до н. е. Фундаторами та прихильниками цих шкіл були Геракліт, Зенон Елейський, Софокл, Емпедокл, Протагор, Сократ, Платон, Антисфен, Демокріт, Епікур, Аристотель та ін. Вони започаткували ряд філософських напрямів, – деякі з них охоплювали й проблеми поведінки людини. Зокрема, давньогрецького філософа Піфагора (давн.-грець. Πυθαγόρας, біля 570–490 рр. до н.е.) цікавили проблеми добра й зла. Злочин Піфагор розглядав у контексті полярності законного та незаконного, що є відображенням космічної протилежності граничного й безмежного, причому граничне визначає норму,

[1] Hirschi T. Causes of Delinquency. New York: Routledge. 2002. 309 p. https://doi.org/10.4324/9781315081649

яка є межею людської поведінки й зобов'язує дотримуватись законів[1].

Філософ-матеріаліст Демокріт (давн.-грець. Δημόκριτος, біля 460 – біля 370 рр. до н.е.) вважав, що людина отримує добро від того ж самого, від чого вона може отримати й зло, а також засіб для уникнення зла. Причини злочинів вбачав у відсутності спонукань до чесноти в силу розумових і моральних вад людини. Розвинув ідеї попередження злочинів шляхом виховання населення та певною мірою став родоначальником віктимологічної профілактики злочинів за допомогою виховних заходів (він відзначав, що правильне виховання може убезпечити від злочинних посягань як саму людину, так і її майно). Серед факторів, що зумовлюють вчинення злочину, на перше місце мислитель ставив соціальні умови існування суспільства, вважав, що загроза покарання відіграє у цьому питанні другорядну роль.

Сократ (давн.-грець. Σωκράτης, біля 469–399 рр. до н.е.), який пов'язував моральність із розумом, відзначав, що чеснота полягає в знанні добра, розглядав злочин як порушення міри та справедливості. Вважав, що коріння злочину слід шукати в поганому вихованні молоді, недоліках системи освіти: людина чинить погано тому, що не знає, в чому її благо. Причину зла бачив у недосконалості суспільства, відсутності справжніх знань і невмінні жити. Його ідея зрозуміла: «той, хто робить зло, робить це через невігластво, а не через якесь первинне зло»[2].

У 2-й половині V – 1-й половині IV ст. до н. е. набуло поширення вчення софістів (давн.-грець. σοφισταί, σοφιστής – мудрець, знаток) – платних вчителів красномовства. Відомими софістами були Протагор, Горгій, Продік, Антифонт, Лікофрон, Алкідамант, Фрасімах. Своє головне просвітницьке завдання софісти бачили у вихованні «чесноти». В центрі

[1] Мельничук Н. Ю. Аналіз понять «злочин» та «покарання» у трактуванні філософів Античності. *Академічні візії*. 2022. Вип. 6–7. С. 56. DOI: http://dx.doi.org/10.5281/zenodo.6631269

[2] Khatib A. Is Ignorance the Root Cause of Evil? 2024, 19 Mar. URL: https://medium.com/word-garden/is-ignorance-the-root-cause-of-evil-9556647f118d

уваги софістів – природа людини у всій її індивідуальній випадковості та багатозначності.

Біля 300 р. до н.е. в Афінах виник стоїцизм – філософський напрям, що залишався впливовим від епохи раннього еллінізму аж до кінця античного світу. Його основні представники Зенон, Клеанф і Хрісіпп. Вплив стоїцизму позначився і на подальших епохах, а його прихильники говорили виключно про добро і чесноти.

Діалектика ідеї і матерії, як абстрактно-загальних категорій, стала основним змістом учення видатного давньогрецького філософа Платона (давн.-грець. Πλάτων, 427–347 (348) рр. до н.е.), який обґрунтовував метафізику як безумовне знання. Саме філософію вважав фундаментом будь-якого знання. Погляди щодо сутності злочинної поведінки викладені в його теорії про світову гармонію та внутрішню гармонію людини, яка порушується фактом злочину[1]. Вважав, що в основі поведінки лежать ті або інші сторони душі людини, які перемагають у певний момент, тобто характер поведінки визначається внутрішнім конфліктом душі. Стверджував, що в кожній людині закладена схильність до поведінки, яка порушує певні законоположення. Насправді людське єство надзвичайно схильне до впливу порочних пристрастей, спонтанного прояву зовні люті та гніву, стримати які дуже проблематично. Винуватцем усіх провин людини виступає саме її надмірне себелюбство. Платон провів одне з перших соціологічних досліджень кримінальної поведінки. Він вперше став розглядати порушення законів як наслідок хвороби держави. Одним із головних джерел цієї хвороби вважав міжусобиці й розбрат бідності та багатства, захоплення влади окремими групами в державі та порушення законів. Платон цілком обґрунтовано вказував, що основною умовою вчинення злочину є сподівання злочинця на те, що його не спіймають і що вчинений злочин не буде розкрито.

Для вчення давньогрецького філософа Аристотеля (давн.-грець. Ἀριστοτέλης, 384–322 рр. до н.е.) є характерним

[1] Chilcott C. M. The Platonic Theory of Evil. *The Classical Quarterly.* 1923. Vol. 17. Issue 1. P. 27–31. *JSTOR*, http://www.jstor.org/stable/635624. Accessed 22 July 2024.

синкретизм. Мислитель чітко не розмежовував злочин і проступок, однак розумів відмінність цих понять. Злочин, як видно з суджень Аристотеля, стосується того, на що поширюється закон, встановлений владою. Проступок же належить до сфери неписаного права, звичаю, моралі, релігії[1].

Аристотель, як і Платон, бачив причину злочинної поведінки в нерозумності душі. Виходив із того, що вибір варіанта поведінки кожен здійснює самостійно, переходячи невидиму межу, що розділяє зло і добро. Кожна людина, на його думку, рівною мірою наділена як чеснотами, що забезпечуються розумом, так і вадами, які є результатом пристрастей, що перемагають. Аристотель заперечував злочин як щось вроджене. Людина сама повинна була вирішити, на який шлях їй ставати. До основних причин злочинів Аристотель відносив численні негативні людські якості, а саме: нахабство, прагнення до непомірної величі, страх, заздрість, презирство, користолюбство, несправедливість можновладців. Причиною є також бідність, несправедливі привілеї одних осіб і безправ'я інших. Основною причиною злочинів називав культ багатства і стверджував, що злочини скоюються не через нестачу їжі, а через прагнення до надлишку.

На думку Аристотеля, покарання відіграє істотну роль у підтримці громадського порядку. Закликаючи людей до відповідальності за свої дії, суспільство може перешкоджати вчиненню правопорушень та підтримувати верховенство закону. Покарання діє як фактор, що стримує та утримує людей від участі в шкідливій та злочинній поведінці, яка може порушити стабільність і гармонію суспільства.

Перераховані тут давньогрецькі мислителі не займалися безпосередньо кримінально-правовими та кримінологічними проблемами, але їхні ідеї щодо причин поведінки людини залишилися в історії людства та служать основою розвитку як кримінології та кримінального права, так й інших наук, що вивчають поведінку людини. На жаль, багато важливих антикриміногенних ідей античності донині не реалізовані.

[1] Аристотель. Нікомахова етика / Пер. з давньогрецької В. Ставнюк. Київ: «Аквілон-Плюс», 2002. URL: http://am.history.univ.kiev.ua/Nikomakhova_etyka.pdf

Філософія Стародавнього Риму виникла на фундаменті грецької філософії, що була адаптована римськими мислителями до своїх потреб та соціальної реальності. Після підпорядкування Греції Риму останній сприймає вчення, що з'явилися в Стародавній Греції в епоху краху афінської держави – епікурейство, стоїцизм, скептицизм. Однак культура Стародавнього Риму принципово відрізняється від культури Стародавньої Греції. Якщо для грека особливої значимості набувала його залежність від природного космосу, то для римлянина на першому місці була підпорядкованість соціуму, римській державі. Держава об'єднувала «атомізованих» індивідів в єдину соціальну цілісність, пов'язувала всіх політично та юридично. Індивід прив'язувався до держави нормативними «ланцюгами» обов'язку, відповідальності, дисципліни. Він чітко пам'ятав, що його найважливіший обов'язок полягає в тому, щоб служити державі, а найвища чеснота – підкорятись її законам.

Розвиток римської філософсько-правової свідомості пройшов кілька важливих етапів і охопив тривалий історичний період. Зародившись у надрах релігійно-культових традицій, вона поступово секуляризувалась, набувала все більш світського і раціоналістичного характеру. Під впливом грецької культури схильність римських практикуючих юристів і правознавців до емпірико-прагматичних розумових схем набула характеру здатності до системотворення, побудови грандіозних розумових конструкцій, в яких практичний досвід реальних правовідносин трансформувався у філософські методологічні принципи юридичного мислення[1]. При цьому давньоримські філософи також розмірковували про сутність добра і зла, чесноти та вади.

Стоїцизм був популярним і в Римі. Головні представники римського стоїцизму Луцій Анней Сенека, Епіктет та імператор Марк Аврелій, – власне не філософи, а вчителі чесноти, моральні авторитети. Відмітною особливістю

[1] Бачинин В. А. Философия права и преступления. Худож.-оформитель Д. Гапчинский. Харьков: Фолио, 1999. URL: https://scicenter.online/prava-ilosofiya-kniga-scicenter/filosofiyaprava-prestupleniya-hudoj-ofor-mitel.html

римського стоїцизму було те, що його представники залишають логічні та натурфілософські дослідження і всю увагу зосереджують виключно на питаннях практичного характеру.

У вченні Луція Аннея Сенеки (лат. Lucius Annaeus Sĕnĕca, 5 р. до н.е. – 65 р.) найголовнішим завданням становлення особистості вважається досягнення чесноти. Для Сенеки найвища людська мудрість полягала в тому, щоб існувати відповідно до природи речей. Для цього потрібні здоровий глузд, енергійна воля і байдуже ставлення до матеріальних благ. Але на шляху до мудрості стоїть головна суперечність людської природи – суперечність між розумом та пристрастями. Нестримність афектів, що вийшли з-під контролю, і розбещеність пристрастей – це, на думку Сенеки, доля трактирників і погоничів ослів та джерело вад і злочинів[1].

Проблема свободи волі була головною для відомого філософа-стоїка, раба Епіктета (давн.-грець. Ἐπίκτητος, біля 50–140 рр.). Головне для людини – берегти свободу і насамперед свободу свого духу. Бути дійсно вільним може лише той, кому нічого не потрібно, чий дух абсолютно байдужий до мирських благ[2].

Як відомо, характерною рисою давньогрецької філософії було прагнення зрозуміти сутність психіки людини та її унікальні властивості. У цьому сенсі досить красномовним є висловлювання засновника вчення про особистість, римського імператора Марка Аврелія Антоніна (лат. Marcus Aurelius Antoninus, 121–180 рр.) щодо злочинної людської поведінки: кожна людина варта стільки, скільки коштує те, чого вона домагається. Завдяки ідеям філософа було сформовано концепцію доброї волі, яка підтверджувала слова Платона – лише людина вільна вирішувати, як їй вчинити. Якщо ж зла воля візьме гору, а злі сили опанують душу, то людина буде схильна до скоєння злочину.

[1] Бачинин В. А. Философия права и преступления. URL: https://scicenter.online/prava-ilosofiya-kniga-scicenter/filosofiyaprava-prestupleniya-hudoj-ofor-mitel.html

[2] Там само.

Впливу філософських ідей стоїцизму зазнали й римські юристи. Ідея стоїків щодо рівності всіх людей перед вищим моральним законом трансформувалася в римському праві в принцип формальної рівності всіх громадян перед юридичними законами. Філософія стоїцизму, яка закликала людей узгоджувати свої вчинки з природою та природною відповідністю світопорядку, якнайкраще відповідала основам римського права. Для римських юристів природне право стало системою справедливих розпоряджень, що випливають із природи речей і поширюються на всіх людей через єдність людської природи. Стоїчна філософія суворого закону, що панує у світі, сприяла формуванню поваги до права і тим самим перешкоджала, наскільки це було можливим, моральній деградації римського суспільства.

Як відомо, римське кримінальне право раннього періоду відрізнялося казуальністю і відсутністю структурно оформленої самостійної галузі правового регулювання. Це було зумовлене відсутністю чітко сформульованого розуміння злочину як виду суспільно небезпечного правопорушення. Такі діяння як крадіжка та тілесні ушкодження відносили до категорії приватних деліктів. Згодом римські юристи стали виділяти групу публічних деліктів, які формально належали до зобов'язального права, проте з часом вони стали трактуватися як злочини і утворили сферу, яка регулювалася кримінальним правом: зрада, опір владі, вбивство, фальсифікація, лжесвідчення. Ранній період римського кримінального права характеризувався догматизмом, де простежувався тісний зв'язок із релігією. Дане положення проявлялося в наявності широкого кола релігійних злочинів[1].

У класичний період римське кримінальне право виділяється в самостійну розвинену галузь. Характерною рисою розвитку кримінального права наприкінці періоду республіки та початку імперського періоду було те, що окремі приватні делікти ставали кримінально-караними і включалися

[1] Гринько С. Д. Концептуальні засади визначення підстави та умови виникнення деліктних зобов'язань за правом Стародавнього Риму. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2015. № 4. С. 66–69. URL: http://lsej.org.ua/4_2015/17.pdf

в категорію злочинів (crime publicum). Приватне правопорушення (delictum) відрізнялося від правопорушення кримінального (crimen) тим, що порушник переслідувався за ініціативою приватної особи. Злочин, навпаки, зачіпає інтереси суспільства загалом.

Кримінальне римське право постклассичного періоду характеризувалося розширенням кола діянь, які вважалися злочинами. До сфери кримінальної репресії була включена крадіжка, що раніше належала до приватних деліктів. Римський законодавець додавав нові склади злочинів – необережне вбивство, богохульство, відступництво від християнської віри. Розширюється трактування старих злочинів, наприклад «образа величності». Значну частину норм римського кримінального права даного періоду було присвячено злочинам, що пов'язані з корупцією чиновників: хабарництвом, здирництвом, розкраданням державних грошей, публічним насильством. При цьому злочином у Стародавньому Римі визнавалось лише те діяння, що було вчинене навмисно. Встановлення вини у формі умислу або необережності було обов'язковою умовою притягнення до відповідальності. Це стосувалось лише невеликої кількості повноправних римських громадян – квіритів. Решта ж населення – піддані, раби – могли притягуватись до відповідальності у спрощеному порядку, навіть без суду.

В імперський період відбулось різке збільшення видів покарання, посилення їх тяжкості, метою покарання стало залякування. Характерною рисою постклассичного римського кримінального права був тісний його зв'язок з релігією, що зумовлено необхідністю боротьби з єретичними рухами.

Серед філософів та ораторів Стародавнього Риму, які істотно вплинули на вчення про злочин та його причини, слід назвати Марка Тулія Цицерона (лат. Marcus Tullius Cicero, 106–43 рр. до н.е.). Вищою чеснотою мислитель називав справедливість, що виявляється у відплаті кожному відповідно до його заслуг. Наголосив на двох основах справедливості: нікому не шкодити та приносити користь суспільству. Основними причинами, що лежать в основі будь-якого

злочину, він вважав прагнення до насолод, задоволень, жадібність, хіть, жорстокість[1]. За словами М. Т. Цицерона, «серед таких мерзенних вчинків ховається й злочин»[2]. Крім безпосередніх причин злочинів Цицерон виділяв і умови, що сприяють їхньому вчиненню: негативний вплив еліти, недоліки законодавства. Метою покарання він вважав забезпечення безпеки суспільства, що досягається виправленням злочинця, який має каятися у своєму протизаконні.

З падінням Риму зупинився розвиток кримінально-правових та кримінологічних ідей. Північні завойовники не в змозі були піднятися на рівень греко-римської суспільно-політичної думки. Вплив церкви став поширюватись на всі галузі знань. Панівна роль християнства позначилась на всьому Середньовіччі. Зазвичай Середньовіччям називають період європейської історії від кінця V ст. (падіння Римської імперії і Великого переселення народів) до кінця XV–початку XVI ст. В історії Середніх віків виділяють такі основні етапи: Раннє середньовіччя (кінець V – середина XI ст.); Високе середньовіччя (середина XI – XIV ст.); Пізнє середньовіччя (XV – XVI ст.), коли розпочалася централізація держав під королівською владою. Уявлення про належне, нормальне і гріховне, що зумовлені специфікою християнської культури та її конфесійною різноманітністю, відбилися на правосвідомості й моральній оцінці злочину та покарання протягом усього Середньовіччя.

Християнство є однією з найпоширеніших світових релігій та єдиною релігією, прихильники якої присутні в кожній країні. Згідно з даними Центру вивчення глобального християнства при Теологічній семінарії Гордон-Конвелл (США), кількість християн у світі зростає, й очікується, що до 2050 року їх налічуватиметься 3,33 мільярди[3]. Ця обставина не може не впливати на розвиток суспільства і повинна

[1] Цицерон Марк Туллий. О государстве. О законах. О старости. О дружбе. Об обязанностях. *Речи. Письма*. Москва, 1999. С. 160, 168, 223, 319, 519.

[2] Цицерон Марк Туллий. *Речи*. Т. 1. Москва, 1993. С. 33.

[3] До 2050 року кількість християн у світі зросте до 3,33 мільярда. 2022, 2 лютого. URL: https://religionpravda.com.ua/?p=80844

враховуватися кримінальним законодавством. Адже між релігією і правом багато спільного. Релігія створює основу менталітету нації, узагальнює досвід, знання, звички народу і перетворює їх на жорсткі та обов'язкові для виконання релігійні норми. Право, як і релігія, відбиває рівень розвитку суспільства, регламентує різні сторони життя соціуму й кожної людини як з точки зору моралі, так і законодавства[1]. При цьому саме кримінальне право впливає на суспільні відносини найбільш дієвими засобами, а тому воно потребує дотримання моральних норм як при формуванні кримінального законодавства, так і в процесі його реалізації.

Християнські богослови, наслідуючи філософів давнини, пояснювали поведінку людини індивідуальністю та неповторністю душі, тіла, волі та розуму, але душа наділялася ними здатністю вірувати, наслідком чого стала постановка проблеми співставлення віри та розуму. Головною метою життя для християнина став порятунок власної, нетлінної душі від гріха в ім'я воскресіння, тобто матеріалізації в новій сутності, яка передбачає божественну гармонію плоті й духу. Ідея порятунку осмислюється насамперед у категоріях гріха й спокути, правовим корелятом яких виступає злочин і покарання, а також у тематичному полі складної філософсько-теологічної проблеми теодицеї, в межах якої християнство викладає вчення про добро і зло. Зло в людині – це гріх. Кожна людина потенційно спрямована до гріха. Поняття гріха і злочину не тотожні. Сутність гріха визначається моральними правилами та традиціями християнства, це поняття більш об'ємне і широке, ніж уявлення світського права про злочини, що містить у собі певний мінімум морально-етичних норм, недотримання яких становить небезпеку для всіх членів суспільства. У християнстві гріхом вважається порушення Божих заповідей та наміри вчинити зло. Для християнства гріх починається з бажання, тобто діяння ще не відбулося, а людина вже згрішила. Ця ідея має певний сенс для запобігання

[1] Christianity and Criminal Law. Edited By Mark Hill QC, Norman Doe, R. H. Helmholz, John Witte, Jr. London, 2020, 17 July. 382 p. https://doi.org/10.4324/9781003015260

злочину і попередження злочинності. Визначаються теологічні наслідки гріха: гріх руйнує відносини між Богом і людиною; відокремлення від Бога через гріх веде до смерті та руйнування; концепція гріха викликає необхідність пришестя Ісуса Христа, щоб принести спасіння і визволення світу[1].

Особливого значення в Середні віки набули позиції каноністів (знавців церковного права) і середньовічних криміналістів. Досліджуючи ідеї каноністів, український вчений Михайло Павлович Чубинський (1871–1943) писав, що в науку та життя ними вперше вноситься змішання понять гріховного, аморального та злочинного; злочинці ототожнюються з грішниками, перелюб у ряді злочинів ставиться поруч із крадіжкою, а святотатство (розуміється в найширшому, а не тільки в майновому розумінні) – поряд із отруєнням. Завдяки такому змішуванню понять каноністи оголосили караними ряд діянь, раніше байдужих для кримінального права, а за інші (такі як богохульство, порушення клятви чи присяги, злочини, вчинені в сім'ї, содомія, скотоложство) зажадали найсуворіших покарань. Насправді, зауважує М. П. Чубинський, це призвело до жахливих результатів, бо викликало неймовірну жорстокість покарань. Релігійні письменники, захоплюючись ідеалом аскетизму, безмірно перебільшили значення плотських злочинів і розширили їхню сферу, а в переслідуванні гріховного і аморального згодом дійшли до читання в серцях та переслідування думок[2]. У кримінологічній сфері уявлення про причини злочинної поведінки на багато століть було відведено впливу злих сил, диявольській спокусі тощо. Поряд із загальнокримінальними злочинами широкого поширення набули так звані злочини проти віри – блюзнірство, богохульство, єресь, чаклунство.

Каноністи заперечували смертну кару, на перший план ставили таку мету покарання, як виправлення злочинців, і, як

[1] Addai-Mensah P. Theological Reflection on the Concept of Sin in Christianity. *E-Journal of Humanities Arts and Social Sciences.* 2020, August. Vol. 1. Issue 4. P. 106–109. DOI: 10.38159/ehass.2020081

[2] Чубинский М. П. Курс уголовной политики. Ярославль, 1909. С. 74–75.

здавалося, в своїх ученнях не звертали особливої уваги на ідею відплати. Навіть релігія, як вони вважали, не повинна підтримуватись завдяки стратам. Однак на практиці пізніше запанувала думка, згідно з якою церква не має права застосування страти, але таке право може бути надано їй світською владою у випадках вчинення тяжких злочинів. Це було відходом від ідей раннього християнства. При цьому каноністи прагнули покласти в основу покарання за злочини відповідальність людини, засновану на вині, ставили на перший план суб'єктивний момент.

До кінця XV ст. визначальний вплив церкви поширювався на всі кримінально-правові вчення. Пізніше поступово сформувався світський прошарок юристів, у тому числі криміналістів, які переважно прагнули до вузької практичної мети, давали для потреб практики систематизований матеріал, але не прагнули піднестися над цією практикою, осмислити її, дати їй свіжі ідеї, нові напрями. У результаті вказаний період оцінювався рядом авторів як повний занепад кримінально-політичних ідей, відсутність будь-яких кроків вперед у порівнянні з античністю.

Із поняттям злочину в християнстві пов'язане поняття покарання. Ця зв'язаність задається їх загальною буттєвою основою: і злочин, і покарання – зло. Покарання – зло, що виникає як відповідь на виклик злочину. Але між цими видами зла є істотна відмінність. Головну метафізичну таємницю покарання розкрив ще Фома Аквінський, вказавши: «Поділ [зла] на злочин і покарання є не поділ зла як такого, але того зла, яке вбачається в речах зі свободою волі»[1]. За християнськими канонами метою покарання є виправлення грішника, недопущення скоєння нових гріхів і залякування.

У християнстві при виборі моделі поведінки найбільш наочно проявляється такий моральний феномен як совість. Саме совість є критерієм справедливості, вона спонукає людей чинити належним чином, втілюючи в реальність

[1] Фома Аквинский. Сумма теологии. Часть I. Пер. с лат. С. Еремеева, А. Юдина. Киев: Эльга, Ника-Центр, Элькор-МК, Экслибрис, 2002. URL: https://azbyka.ru/otechnik/konfessii/summa-teologii-tom-1/

божественні ідеали навіть тоді, коли їх діяння прямо суперечать прагматичному голосу розуму, який лише знаходить ті або інші діяння раціональними чи нераціональними, вигідними або невигідними. При цьому людина може вирішити вчинити зовсім не так, як їй підказує совість, і піти проти неї. Гріховна свідомість завжди здатна виправдати протиправну поведінку, дозволяє відступати від будь-яких законів в інтересах доцільності, матеріальної вигоди, егоїстичних бажань.

У християнському богослов'ї особливу роль у духовному житті людини в її ставленні до злочину і злочинця відіграє уявлення про божественну природу моральності, що заснована на божественній благодаті. Цей підхід лежить в основі правосвідомості християн, яка формується на уявленнях про організацію земного життя за божественним завітом. Будучи невід'ємною складовою суспільної свідомості, християнська правосвідомість містить у собі практико-орієнтовану складову й охоплює не лише внутрішнє церковне життя, а й взаємини церковних громад і державних інститутів, відносини окремих членів церкви між собою та з іншими людьми в соціумі[1].

При зіткненні в реальній дійсності з гріхом і злом, що має нормативну форму, санкціоновану державним авторитетом, церква залишає за християнами право самостійно приймати рішення зупинити поширення неправедних норм і правил на себе, або всупереч божественним завітам вчинити злочин і трансформувати неправедні законоположення на інших людей.

У християнській правосвідомості пріоритетне місце займає внутрішній світ людини. Тому первинним, таким що визначає істотний зміст цієї правосвідомості, є фактор людської особистості, яка не має шкали матеріального виміру. На цьому фундаменті виникає ідея правової рівності всіх людей. Посягання на особистість індивіда оцінюється в

[1] Пайда Ю. Ю. Християнський закон і звичаєва правосвідомість як чинники соціальної регуляції у Київській Русі. *Правовий часопис Донбасу*. 2018. № 4 (65). С. 76–82.

християнізованій свідомості як гріх перед Богом. Уявлення про безсмертність людської душі пронизує свідомість індивіда і зумовлює формування християнського ставлення до злочину і злочинця.

Відомо, що злочинності сприяють економічні та соціальні обставини, слабкість державної влади та відсутність належної правової регламентації і правового порядку. Однак, у християнстві прийнято вважати, що саме людина, що здійснює злочин, чинить гріх, оскільки діє проти волі Творця. Тим самим злочинець завдає зло перш за все самому собі й карає сам себе, оскільки порушує у своїй душі божественну гармонію і прирікає себе на вічні муки та страждання.

Гріхи, в релігійному сенсі слова, умовно можна поділити на гріхи проти віри та гріхи, пов'язані з порушенням моральних законів, що встановлені Всевишнім і визначають існування та розвиток тварної особистості в реальному світі. Одним із найбільш поширених способів, які характеризують гріховні дії, є оцінка їх як таких, що суперечать поведінці та способу життя, до якого Бог закликає людство[1]. Здійснюючи вчинки, що забороняються Всевишнім, людина завдає шкоди своїй душі та послаблює свій духовний союз із Богом. За вчинені гріхи людина отримує заслужене покарання від Бога як за життя (у вигляді хвороб, нереалізованих життєвих цілей тощо), так і неминучої відплати після закінчення свого земного шляху.

Оригінальне вчення про сутність боротьби людей, як протиборство добра і зла, втіленого в людській подобі, розвинув відомий християнський теолог і церковний діяч Аврелій Августин (Блаженний Августин) (лат. Aurelius Augustinus, 354–430). Августин заклав основи концепції вільної волі, відповідно до якої людина вільна у виборі вчинків, і лише під впливом злої волі, результату вселення в неї злих сил, вона робить те, що прийнято називати злочином.

Особливу увагу Августин приділяв такому явищу, як гріхопадіння людини. У його теорії центральне місце займає

[1] Sin in Christian Thought. *Stanford Encyclopedia of Philosophy.* 2021, Apr 15. URL: https://plato.stanford.edu/entries/sin-christian/

ідея, що впадання в гріх є нездатністю людини володіти собою, що зумовлюється «відривом від Бога» і виражається в безтурботності, незібраності, безсиллі, що знеособлює і робить безглуздим її життя. Таким чином, гріховність постає визначальною сутністю злочину. Незважаючи на те, що в світі поняття гріха існувало завжди, тільки з появою закону воно набуло правового значення.

Блаженний Августин вважав злочинну поведінку результатом впливу на людину злих сил, тобто маючи можливість діяти на свій розсуд, людина лише тоді здатна вчинити злочин, коли її воля буде придушена злими силами, що вселилися в неї. Разом із тим наголос робив на моральному стані людини. Так, мислитель намагався довести, що причини крадіжок і вбивств лежать передусім у моральних засадах особистості. Докази щодо інших детермінантів, на думку богослова, терплять невдачу тому, що вони не можуть пояснити злодійство, вчинене тим, хто зробив цей вчинок, не будучи примушеним до нього ні голодом, ні бідністю. На думку Августина, злодій не хотів насолоджуватись вкраденою річчю, він радіє самому процесу крадіжки та гріху. Людині просто подобається досягати забороненого, вона піддається низьким почуттям невипадково[1].

На думку видатного італійського філософа й теолога Фоми Аквінського (лат. Thomas Aquinas, італ. Tommaso d'Aquino, 1225–1274), людина є не лише душею, а й чимось іншим, що складається з душі та тіла, з чого випливає, що душа є двигуном лише окремих людських вчинків, в інших випадках основою поведінки виступає сукупність душі й тіла – сутність людини. У зв'язку з цим на поведінку людини можуть впливати як тілесні вади, так і порушення розуму.

На думку Фоми Аквінського, у справі Божого управління світом людина займає особливе місце тому, що вона здатна на особисті стосунки з Богом. Але людина також може добровільно відхилитися від порядку та правил, які ведуть її до єднання з найвищим благом, яким є Бог. Такий вчинок

[1] The Confessions of Saint Augustine. Электронная книга. URL: https://librebook.me/confessiones/vol1/1

називається моральним злом, провиною або гріхом. Фома Аквінський знаходить приклад і модель перемоги добра над злом у характері праведного і невинного Йова, який завдяки досвіду жахливого зла усвідомив, що Бог нескінченно перевершує людське пізнання, буття та силу, і що будь-яке приписування зла Богу було б дурістю, що будь-яке заперечення існування Бога через зло, яке спіткало його, було б безумством. Йов усвідомив, що Божа праведність і логос правлять усім і що остаточна перемога добра неминуча[1].

Соціальними факторами, що зумовлюють злочин, Фома Аквінський вважав недосконалість державного законодавства, невідповідність людського та «Вічного» законів. Церква завжди засуджувала злочини проти влади і розцінювала їх як злочини проти Всевишнього. Догмати віри зобов'язують християн в питаннях організації земного порядку речей підкорятися законам, незалежно від ступеня їх відповідності божественним установкам, не знімаючи при цьому з людини персональної відповідальності за вчинені діяння перед Творцем.

Таким чином, поступальний розвиток християнської доктрини призвів до формування класичного розуміння належного, нормального та гріховного, забороненої поведінки людини в суспільстві на основі синтезу ірраціонального ідеалу любові та раціональних вимог до людської поведінки, що викладені в Старому Завіті, без урахування яких ідеали й цінності християнства втрачають свою повноту та універсальність. Основою такого синтезу є та обставина, що Ісус не тільки не заперечує десять заповідей Старого Завіту, навпаки, зміцнює їх значення в свідомості людей[2].

Істотний внесок у розвиток учення про злочин та його причини належить мислителям Нового часу, початок якого зазвичай пов'язують з початком англійської революції в

[1] Duvel M. H., Gavrić A. Thomas Aquinas on the Relation Between Good and Evil in the Created World. *Filozofska Istrazivanja*. 2021. Vol. 41 (2). P. 415–431. DOI: 10.21464/fi41212

[2] Циммерман А. Християнські принципи верховенства закону на Заході: спадок свободи і захист від тиранії. 2024, 22 лютого. URL: https://c4u.org.ua/hrystyianski-pryntsypy-verhovenstva/

1640 р. Деякі вчені початок Нового часу вбачають у реформації 1517 р., або навіть у відкритті Америки в 1492 р. Завершується історичний період нового часу із закінченням першої світової війни у 1918 р. Не всі народи розпочали цей період одночасно, але більшість із них зазнали впливу європоцентристського світу, що сформувався в Новий час і поширив свій вплив на інші регіони.

Причину злочину прагнув визначити Томас Гоббс (англ. Thomas Hobbes, 1588–1679) – один із найбільш відомих представників англійської політико-правової думки Нового часу, видатний філософ і політико-правовий мислитель, один із засновників сучасної доктрини кримінального права. На його думку, люди самі створюють принципи, що слугують їм масштабом для пізнання сутності справедливості та несправедливості, або, інакше кажучи, причини справедливості, тобто закони та угоди. Оскільки для різних людей предметами зацікавленості або ігнорування виступають різні речі, багато чого виявляється благом для одних, але злом – для інших. Так, для наших ворогів злом буде те, що для нас – благо. Отже, добро і зло відносні.

Злочин, на думку Т. Гоббса, – це природний атрибут існування, умисне протизаконне і протиправне діяння. Обов'язок підкорятися ніколи не затьмарює невід'ємне право на самозбереження. Тут теоретик абсолютного суверенітету постає несподіваним лібералом. Однак найбільш тривожним є постійне нагадування, що покарання залишається насильством. Право карати та право на опір є жорстокими залишками природного стану[1].

Соціальний фактор злочину – схильність соціуму до війни та хаосу внаслідок індивідуальної схильності кожного з його представників до злочину. Характеризуючи поняття злочину, Т. Гоббс пише: «Злочин є гріхом, що полягає в здійсненні ділом і словом того, що заборонено законом, або в невиконанні того, що він велить … Джерелом всякого злочину

[1] Alves S. The Last Wolf. Thomas Hobbes' Philosophy of Crime and Punishment. *Humanities and Rights Global Network Journal.* 2019. Vol 1. Issue 1. P. 75–127. https://doi.org/10.24861/2675-1038.v1i1.14

є або брак розуміння, або якась помилка в міркуванні, або несподівана сила пристрастей»[1]. Поняття гріха і злочину не тотожні: «Будь-який злочин є гріхом, але не кожен гріх є злочином»[2]. У наведеному визначенні Т. Гоббса злочин виділяється з родового поняття гріха саме тим, що він є «вчиненням», тобто дієвим порушенням закону. Наміри, думки, не виявлені ні вчинком, ні словом, є непідсудними. Це розмежування походить з права попередньої епохи.

Причиною злочинів Т. Гоббс називав також помилкові тлумачення щодо права і не-права. Серед інших пристрастей, які призводять до злочинів, філософ вказував: ненависть, хтивість, честолюбство, користолюбство, а також марнославство. Саме останнє породжує у людей думку про презумпцію їх невинуватості та помилкові уявлення про те, що встановлені законом покарання не можуть бути застосовані до них[3].

Одним із джерел злочину Т. Гоббс називав страх, який спонукає людей дотримуватися законів. Разом із тим страх нерідко й сам є причиною злочинів. Тому він розрізняв злочини, що вчиняються людиною за природним правом, коли виникає потреба в захисті свого життя й здоров'я від реальної небезпеки, та подібні їм злочини, але вчинені вже під впливом лише уявлень про загрозу. Крім цього, філософ розрізняв злочини за такими критеріями: за ступенем шкідливості причини, за заразливістю злочинного прикладу, за шкідливістю наслідків, залежно від обставин, а також за часом, місцем і складом осіб, які беруть участь у злочині. Наприклад, якщо порівнювати грабіж державної скарбниці, підробку державної печатки або монети з пограбуванням і обманом приватної особи, то перше буде більш тяжким злочином, оскільки це грабіж багатьох осіб одночасно. При

[1] Гоббс Т. Левиафан, или Материя, форма и власть государства церковного и гражданского / *Гоббс Т. Сочинения*: В 2 т. Т. 2. Москва: Мысль, 1991. С. 226. URL: http://lib.ru/FILOSOF/GOBBS/leviafan.txt_with-big-pictures.html

[2] Там само. URL: http://lib.ru/FILOSOF/GOBBS/leviafan.txt_with-big-pictures.html

[3] Там само. С. 229. URL: http://lib.ru/FILOSOF/GOBBS/leviafan.txt_with-big-pictures.html

цьому Т. Гоббс зазначав, що незнання природного закону не може слугувати виправданням злочину, оскільки кожна людина «зі зрілим розумом» знає, що вона не повинна робити стосовно іншої людини.

Згідно з поглядами французьких просвітників XVIII ст., кожна людина прагне добра, причини ж зла кореняться в неправильному вихованні та невігластві. Основним критерієм розмежування добра та зла вони проголосили інтереси людської особистості. Згідно з уявленнями просвітників, речі самі собою не є ні добром, ні злом, а стають такими лише відносно інтересів конкретних людей. На думку Вольтера (ім'я при народженні Франсуа́-Марі Аруе (фр. Voltaire, François Marie Arouet, 1694–1778)), добро і вада, моральне добро і зло у всіх країнах визначаються тим, корисне дане явище для суспільства чи шкідливе.

Вольтер свої погляди щодо кримінального права виклав у ряді праць, серед яких «Коментарі до книги про злочини та покарання» і «Нагорода за справедливість та гуманізм». Він вимагав пропорційності покарання злочину не для торжества ідеї відплати, а для приборкання суддівського свавілля та боротьби з системою жорстоких покарань, тобто заради суспільних інтересів.

Французький мислитель XVIII ст. Етьєн Габріель Мореллі (фр. Etienne Gabriel Morelly, 1717 (1718) – після 1778) сформулював тезу, що людина від народження не може бути поганою чи недосконалою: такою вона стає в результаті несправедливої організації суспільства. Єдиною вадою, що присутня у всесвіті, він вважав жадібність. Всі інші вади є лише її відтінками або ступенями[1]. Мислитель ставить питання: чи могла б ця загальна чума – приватний інтерес, ця виснажлива лихоманка, ця згубна хвороба всякого суспільства – чи могла б вона закріпитися там, де ніколи не знаходила б поживу і ніякого небезпечного збудника? Він впевнений, що ніхто не стане сперечатися проти очевидності

[1] Морелли. Кодекс природы, или Истинный дух ее законов. 1755. URL: https://www.livelib.ru/book/1001169569-kodeks-prirody-ili-istinnyj-duh-ee-zakonov-morelli

наступного положення: там, де не було б ніякої власності, не могло б існувати її згубних наслідків.

Письменник, мислитель і правознавець Шарль Луї де Монтеск'є (фр. Charles-Louis de Montesquieu, 1689–1755) розвивав ідею закономірного розвитку всього в світі, в тому числі людських діянь, і вимагав від законодавця зважати на загальний дух свого народу. Свобода громадянина залежить головним чином від якості кримінальних законів. На його думку, закони, що допускають загибель людини на підставі показань одного лише свідка, згубні для свободи. Розум вимагає двох свідків, оскільки свідок, який стверджує, і обвинувачений, який заперечує, врівноважують один одного, тому потрібна третя особа для вирішення справи[1]. Свобода торжествує, коли кримінальні закони покладають покарання відповідно до специфічної природи злочинів. Тут немає місця сваволі; покарання залежить не від примхи законодавця, а від суті справи, воно не може бути просто насильством людини над людиною.

Ш. Л. Монтеск'є поділяє злочини на чотири групи: злочини проти релігії; злочини проти моралі; злочини проти громадської безпеки; злочини проти безпеки громадян. Покарання, які покладаються на особу, що вчинила злочин, мають випливати з природи конкретного виду злочинів. Він відносив до злочинів проти релігії лише ті, які зачіпають релігію безпосередньо, наприклад будь-яке святотатство. Щоб покарання за святотатство виникало з природи злочину, воно повинно полягати в позбавленні всіх переваг, що забезпечуються релігією: у вигнанні з храмів, у відлученні від громади віруючих на певний час або назавжди; у тому, щоб люди уникали присутності злочинця, демонстрували стосовно нього огиду, відразу, відчуження. У справах, які порушують спокій або безпеку держави, таємні дії підлягають людському правосуддю, однак у злочинах проти божества, там, де немає впливу суспільства, немає й матеріалу для злочину, – все

[1] Монтескье Ш. Л. О духе законов. Книга двенадцатая. *Монтескье Шарль Луи. Избранные произведения / Общ. ред. и вступ. ст. М. П. Баскина*. Пер. А. Г. Горнфельд. Москва: Гослитиздат, 1955. URL: http://loveread.ec/view_global.php?id=95042

відбувається між людиною й Богом, який знає час і міру своєї кари.

Злочини проти моралі охоплюють образу публічної і приватної благопристойності. Відповідно покарання також повинні полягати в позбавленні вигоди, яку суспільство пов'язує з чистотою моралі, в штрафах, ганьбі, необхідності ховатися, публічному приниженні, у вигнанні з міста та спільноти. Це також всі покарання, пов'язані зі сферою виправної юстиції, достатні для боротьби з розбещеністю обох статей. Підстава цих злочинів лежить не стільки в злій волі, скільки в забутті своєї гідності та неповазі до самого себе. Ш. Л. Монтеск'є застерігав, що тут йдеться лише про ті злочини, які стосуються виключно моралі, а не про ті, які крім того порушують і громадську безпеку, – такі як зґвалтування і викрадення. Такі злочини належать до четвертої групи.

До злочинів третьої групи мислитель включав ті, що порушують спокій громадян. Покарання за них повинні бути пов'язані з громадським спокоєм. Такими є наступні покарання: тюремне ув'язнення, заслання, виправні заходи та інші покарання, які приборкують неспокійний розум і повертають його у межі встановленого порядку.

Злочини проти спокою мислитель вважав простими порушеннями благочиння, – це злочини четвертої групи. Вони спрямовані водночас і проти безпеки.

Головною причиною злочинів Ш. Л. Монтеск'є називав злий умисел і рекомендував державі з метою попередження злочинів піклуватися про доброзичливість. Він наполягав на економії репресії, особистісному характері покарання та відповідності останнього тяжкості та характеру скоєного.

Ш. Л. Монтеск'є першим звернув увагу на відповідальність законодавця за вчинені в державі злочини та обґрунтував формулу: мудрий законодавець попередить злочин, щоб не бути змушеним карати за нього. Таким чином, він говорив про необхідність враховувати в нормативних правових актах ті вади та недоліки, які не лише не сприяють правомірній поведінці, але часто провокують злочини. Так, засуджуючи корупцію, мислитель поділяв її на два види: перший вид

відстежує проблему людей, котрі використовують свою державну посаду для особистої вигоди; другий – недоліки законів, які суперечать соціальній поведінці, а тому їх дотримуються виключно зі страху і порушують за будь-якої нагоди. Ця відмінність передбачає два різні способи стримування корупції. Корупція як проблема окремих осіб може бути вирішена шляхом покращення системи контролю, кращої винагороди за чесність чи суворіших покарань. Таку корупцію можна стримувати використовуючи чинне законодавство. Однак поліпшення примусових механізмів навряд чи вирішить проблему корумпованих законів, враховуючи, що люди порушують закон через високі стандарти, які він їм нав'язує. Рішення для другого виду корупції – скасувати чи змінити корумпований закон. Щоб уникнути корумпованих законів, Монтеск'є пропагував поділ влади та поміркованість законодавців. Тобто необхідно розмежовувати ситуації: в одному випадку примус може успішно боротись з корупцією; в іншому – застосування сили проти корупції призводить до деспотизму[1].

На думку видатного англійського філософа Дж. Локка (англ. John Locke, 1632–1704), порушуючи закон природи, порушник тим самим заявляє, що він живе не за правилами розуму та загальної рівності, які є мірилом, встановленим Богом для дій людей заради їхньої взаємної безпеки, а за іншими правилами. Отже, він стає небезпечним для людства. Ті засади, що охороняють людей від шкоди та насильства, ним послаблено й порушено, – це є злочином стосовно всього роду людського, його безпеки, яка передбачена законом природи. Завдяки цьому кожна людина за правом, яким вона володіє для збереження людства взагалі, може стримувати або в необхідних випадках знищувати шкідливі для людей речі і, таким чином, може завдавати зло будь-кому, хто переступив закон. Це необхідно для того, щоб змусити порушника покаятися в скоєному і тим самим утримати його, а на його

[1] Mario Juarez-Garcia. Personal Corruption & Corrupting Laws: Montesquieu's Twofold Theory of Corruption. *Business Ethics and Leadership*. 2020, January. Vol. 4 (4). P. 76–83. DOI: 10.21272/bel.4(4).76-83.2020

прикладі й інших, від подібних злодіянь. Із цієї причини кожна людина має право покарати злочинця, тобто бути виконавцем закону природи[1].

Крім злочину, що полягає в порушенні закону та відступі від справедливого правління розуму, за якого людина настільки вироджується, що заявляє про відмову від принципів людської природи і стає небезпечною істотою, зустрічається також звичайне завдання збитків певній особі. У цьому випадку той, кому завдано збитків, має крім права покарання, наявного у нього, як і всіх інших людей, ще й особливе право вимагати відшкодування у того, хто заподіяв йому шкоду. Будь-яка особа, яка вважає це справедливим, може також приєднатися до потерпілого і допомагати йому отримати від злочинця стільки, скільки потрібно, щоб відшкодувати завдані збитки.

У природному стані, згідно з Дж. Локком, кожна людина має такі природні права: засуджувати за злочини, карати порушників закону природи (аж до знищення того, хто загрожує знищенням); право на життя злочинця та розпорядження ним. Тобто учасники природного стану вступають у кримінально-правові відносини.

У Новий час філософами створюються передумови для розмежування права й моральності, етики та політики, релігії й моралі. Атавістичний синкретизм у нерозрізненні права й моралі частково починає долати нідерландський філософ Бенедикт Спіноза (лат. Benedictus de Spinoza, 1632–1677), який пов'язував злочин із сферою державного і приватного життя. Він писав про злочин, вносячи у визначення дискурс «природного права»: «У природному стані не можна уявити собі злочин; він можливий лише в стані громадянському, де за спільною згодою визначається, що добре і що погано, і де кожен повинен коритися державі. Таким чином, злочин є не що інше, як непокора, карається внаслідок цього тільки по праву держави; навпаки, покора ставиться громадянину в заслугу і тим самим він визнається гідним користуватися

[1] Локк Дж. Два трактата о правлении / *Локк Дж. Сочинения:* В 3 т. Москва: Мысль, 1988. Т. 3. URL: https://www.civisbook.ru/files/File/Lokk_Traktaty_1.pdf

зручностями державного життя»[1]. Синкретизм тут досить помітний.

Франко-швейцарській філософ, мислитель і письменник епохи Просвітництва Жан Жак Руссо (фр. Jean Jacques Rousseau, 1712–1778), будучи прихильником теорії суспільного договору, саме з неї й виходив у тлумаченні злочину. На його думку, злочин – це протиправне діяння, небезпечне для суспільства через свою небезпеку для людини, як невід'ємної складової суспільства[2]. У своїй праці «Роздуми про походження та підстави нерівності між людьми» він характеризує природу людини, якій притаманні такі якості, як доброта і розсудливість. Держава ж, що придушує її волю, заганяє чесноту в правові рамки, фактично сама змушує людину порушувати недосконалі, порочні вимоги. Таким чином, Ж. Ж. Руссо бачить природу злочину в самій державі, протиприродно організованому соціумі. Суб'єктивний фактор нівелюється внаслідок природної доброчесності людини.

Найважливішим етапом розвитку європейської філософії стала німецька класична філософія, яка зазвичай розглядається як зразок, є універсальною та систематичною. У класичній філософії завжди був присутній дискурс про злочинність, злочин, причини його вчинення, про особу злочинця. Однак у політико-правовій літературі розуміння вказаних термінів найчастіше пов'язувалось з етичними уявленнями певних мислителів, які формулювали свою думку щодо злочину, злочинності, особи злочинця. Саме в Новий час створюються філософські передумови для розмежування релігії і моралі (як об'єктивного суспільного явища), права і моральності (як явища суб'єктивного, що є відображенням зовнішньої моралі). Вказані проблеми перебували в центрі уваги класиків німецької філософії кінця XVIII – першої половини XIX ст. Перш за все це стосується праць чотирьох

[1] Спиноза Б. Этика. *Спиноза Б. Избранные произведения.* В двух томах. Том первый. Москва: Гос. изд. политической литературы, 1957. С. 554.

[2] Руссо Ж. Ж. Об общественном договоре, или Принципы политического права / Ж. Ж. Руссо. *Руссо Ж. Ж. Об общественном договоре. Трактаты / Ж. Ж. Руссо*. Москва: Канон-Пресс: Кучково поле, 1998. С. 225.

філософів – І. Канта, І. Г. Фіхте, Ф. В. Й. Шеллінґа та Г. В. Ф. Геґеля[1].

У XVIII столітті в західноєвропейській філософії назріла криза, що вимагала перегляду основ її метафізики. Принципово новий підхід до вирішення цієї проблеми запропонувала трансцендентальна філософія видатного німецького філософа Іммануїла Канта (нім. Immanuel Kant, 1724–1804). Ототожнюючи метафізику та філософію, німецький мислитель шукав спосіб перетворення метафізики на справжню науку. Зразком наукового знання він бачив природознавство, ньютонівську механіку та математику.

Якщо догматична філософія намагалася з'ясувати, що таке предмет пізнання, то І. Канта цікавить процес пізнання предмета. У розмежуванні цих понять криється перехід від колишньої догматичної метафізики до нової трансцендентальної метафізики, завдання якої – пізнання не самих речей, а видів пізнання. У вивченні апріорних умов і можливостей досвіду й полягає сутність його критичного методу.

І. Кант виходив із того, що всім людям властиве моральне почуття, що знаходить відображення в категоричному імперативі. Оскільки це почуття не завжди спонукає людину до вчинків, які приносять їй земну користь, має існувати певна підстава, певна мотивація моральної поведінки, яка лежить поза цим світом. Все це потребує існування безсмертя, вищого суду і Бога[2]. Природу людини розглядав як двоїсту: людина, як розумна істота, що здатна до пізнання, належить до царства свободи; людина, як істота, яка здатна відчувати, вона включена до сфери дії законів необхідності, схильна до слабкостей, зіпсованості тощо. У феноменальному світі існує «вічне зло», яке може бути подолане лише вихованням, культурою, релігією та мораллю. Відповідність категоричному імперативу й означає перемогу моральної волі над злом.

[1] Панафідіна О. Що таке класична філософія? Підходи до розуміння класики і проблема їх релевантності. *Філософська думка*. 2019. № 1. С. 75.

[2] Kant I. Kritik der Urteilskraft. Leipzig F. Meiner. 1922. URL: https://archive.org/details/kritikderurteils00kantuoft/page/n5/mode/2up

На думку І. Канта, сутність того чи іншого явища не можна пізнати, не дослідивши безпосередньої єдності протилежностей, їх «збігу» в точці переходу одного в інше, взаємного перетворення[1]. Аналіз можливості переходу правомірної поведінки в протиправну і навпаки дозволяє розглянути сутність феномена злочинності. Поведінка індивіда або відповідає правовим нормам і визнається правомірною, або суперечить чинному законодавству. Однак чому одне й те саме діяння, існуючи в межах єдиного правового простору, в один історичний період отримує схвалення з боку суспільства та держави, а в інший – стає предметом правової заборони? Очевидно, що відповідь на поставлене запитання слід шукати не тільки в наявній системі цінностей та духовних орієнтирів суспільства, а перш за все у відповідності правових приписів моральним засадам буття.

У І. Канта, в його «практичному розумі», все ще можна помітити сліди стародавнього синкретизму ототожнення права та моралі, права й релігії, в теоретичному осмисленні злочинності, що походить із античної філософії. У «Критиці практичного розуму» (1788) мислитель обґрунтував думку, що злочинцем людина стає тоді, коли порушує практичний закон. «Нарешті в ідеї нашого практичного розуму є ще щось, що супроводжує порушення морального закону, а саме караність за це порушення, – пише він, розглядаючи злочин і покарання. – З поняттям про покарання як таке ніяк не пов'язується причетність до щастя. … Отже, покарання – це фізичне зло, яке, хоча б воно як природний наслідок і не було пов'язане з чимось морально злим, має бути пов'язане з ним як наслідок згідно з принципами деякого морального законодавства. Якщо будь-який злочин…карається, тобто позбавляє (принаймні частково) щастя, то очевидно було б безглуздо сказати: злочин полягав саме в тому, що винуватець заслужив покарання, завдавши збитків своєму щастю (а це, відповідно до принципу себелюбства, має бути істинним

[1] Kant I. Kritik der reinen Vernunft. *Immanuel Kant: Werke in zwölf Bänden*. Band 3, Frankfurt am Main 1977. URL: http://www.zeno.org/Philosophie/M/Kant,%20Immanuel/Kritik%20der%20reinen%20Vernunft

поняттям будь-якого злочину). Покарання в такому випадку було б підставою для того, щоб щось назвати злочином, а справедливість повинна була б полягати … в тому, щоб відмовитися від будь-якої кари та запобігти навіть природному покаранню; насправді тоді у вчинку не було б нічого поганого, тому що зло …тепер було б усунуто»[1]. Тут вплив стародавнього морально-правового синкретизму очевидний.

І. Кант розглядав злочин як явище, що бере свій початок від спотвореного панування пристрастей та апетитів над розумом. Також писав про злочин, як про пароксизм, від якого розсудлива частина людства перебуває в жаху. Розуміння сутності злочину та злочинця він виводив із свого категоричного імперативу, як практичного морального закону: «Практичним імперативом … буде наступний: дій так, щоб ти завжди ставився до людства … як до мети і ніколи не ставився б до нього лише як до засобу»[2]. Практичний імператив – це постулат, що не вимагає дослідного підтвердження, або, іншими словами, моральний закон як вищий принцип права. Його існування не потребує підтвердження, оскільки він укорінений у свідомості людини та має своїм джерелом розум, є такою ж константою буття індивідуума, як простір і час. Цей принцип є абсолютним обов'язком для людини. Згідно імперативу, особистий вибір кожного повинен гармоніювати, а не резонувати із законом загальної свободи, тобто діяти так, щоб використання свободи одним не могло обмежувати свободу будь-кого іншого. До того часу, коли свобода вибору одного й іншого будуть сумісні одна з одною, відповідно до універсального закону вони будуть вважатися правильними і справедливими. Тут можна помітити появу категорії «свобода», що є основною при визначенні поведінки людини. Не можна не помітити також те, що І. Кант при поясненні імперативу орієнтується на кримінально-правову заборону,

[1] Кант І. Критика практичного розуму. Пер. з нім. І. Бурковського. Київ: Юніверс. 2000. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Kant_Immanuel/Krytyka_praktychnoho_rozumu.pdf

[2] Kant I. Grundlagen der Metaphysik der Sitten. Leipzig F. Meiner. 1947. URL: https://www.bard.edu/library/pdfs/archives/Kant-Grundlegung_zur_Metaphysik_der_Sitten.pdf

яка забороняє вчинок не через уявлення про мету, до якої цей вчинок може привести, а лише через уявлення про сам вчинок.

І. Кант дає своєрідну класифікацію злочинів, визначаючи їх як «порушення закону»: «Те порушення публічних законів, яке позбавляє порушника можливості бути громадянином, називається просто злочином (crimen) або ж публічним злочином (crimen publicum); … за перше (приватний злочин) притягуються до цивільного суду, за друге – до кримінального. – Зловживання довірою, тобто розтрата грошей або товарів, довірених для торгівлі, обман при купівлі або продажу при свідках, – все це приватні злочини. Навпаки, підробка грошей або векселів, крадіжка або розбій і т. ін. – це публічні злочини, тому що вони піддають небезпеці не окрему особу, а суспільство. – Вказані злочини можна розділити на злочини нікчемного характеру і злочини насильницького характеру»[1]. Далі він пише і про можливість страти за певні види злочинів, і про «каральну справедливість» – цілком у дусі свого часу, забуваючи про «свободу» людини як головної ліберальної цінності.

Цікавими є його роздуми про «уроджених» злочинців і про вплив на злочинність суспільства, «середовища»: «Бувають випадки, коли люди з дитинства, навіть за виховання, яке на інших мало благодійний вплив, рано виявляють злостивість, яка посилюється в зрілі роки до такого ступеня, що їх можна вважати вродженими лиходіями і, якщо справа стосується їх способу мислення, абсолютно невиправними; але їх судять за правопорушення і їм ставлять у провину злочин; більше того, вони (діти) самі знаходять ці звинувачення цілком справедливими так, як начебто вони, незважаючи на властиві їм невиправні природні якості душі, залишилися настільки ж відповідальними за свої вчинки, як і будь-яка інша людина. Цього не могло б бути, якби ми не припускали, що все, що виникає на основі довільного вибору (як, безсумнівно, кожне навмисно вчинене діяння), має в основі вільну причинність,

[1] Kant I. Die Metaphysik der Sitten. *Werke in zwölf Bänden*. Band 8, Frankfurt am Main. 1977. URL: http://www.zeno.org/Philosophie/M/Kant,+Immanuel/Die+Metaphysik+der+Sitten

яка з раннього дитинства відображає характер людини в явищах (вчинках); а ці явища через одноманітності поведінки показують природний зв'язок, який, однак, не робить необхідними погані властивості волі, а являє собою … наслідок добровільно прийнятих злих і незмінних основоположень, чому людина стає ще більш гідною осуду і покарання»[1].

І. Кант є прихильником принципу справедливості. «У кожному покаранні, як такому, перш за все повинна бути справедливість, саме вона становить сутність цього поняття»[2]. Справедливість вимагає відплати кожному за його діяння. Отже, покарання є необхідною відповіддю на злочин. При призначенні покарання держава не має керуватися утилітарними міркуваннями. Людина є самоціллю, вона не може бути використана як засіб здійснення будь-якої практичної мети.

Для І. Канта каральний закон є категоричним імперативом, відповідно принципи його реалізації набувають у практичній філософії абсолютного характеру. Справедливість є єдиною підставою покарання, що не допускає винятків. Покарання є обов'язковою відповіддю на злочин. Саме в цьому сенсі І. Кант говорить про покарання як про відплату, що дало привід до зближення його вчення про покарання з найдавнішими уявленнями про право помсти і принципом таліона, як підставою міри покарання. Однак у І. Канта йдеться, звичайно, не про помсту, а про непорушність принципу справедливості, що конституює суспільство, «адже якщо зникне справедливість, життя людей на землі вже не буде мати ніякої цінності»[3]. У питанні про цілі покарання І. Кант так само категоричний. Відповідно до його вчення, покарання є відповіддю суспільства на скоєний злочин – і нічого більше. Будь-яка інша мета, що вноситься в покарання, є, з точки зору

[1] Кант І. Критика практичного розуму. Пер. з нім. І. Бурковського. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Kant_Immanuel/Krytyka_praktychnoho_rozumu.pdf?

[2] Там само.

[3] Kant I. Die Metaphysik der Sitten. *Werke in zwölf Bänden*. Band 8, Frankfurt am Main. 1977. URL: http://www.zeno.org/Philosophie/M/Kant,+Immanuel/Die+Metaphysik+der+Sitten

І. Канта, порушенням категоричного імперативу, а це неприпустимо, оскільки руйнує всю суспільну систему. «Покарання по суду (poena forensis) … ніколи не може бути для самого злочинця або для громадянського суспільства взагалі тільки засобом сприяння якомусь іншому благу: покарання лише тому має покладатися на злочинця, що він скоїв злочин … Він повинен бути визнаний таким, що підлягає покаранню до того, як виникне думка про те, що з цього покарання можна отримати користь для нього самого або для його співгромадян»[1].

Справедливість караючого закону набуває абсолютного характеру, а покарання ставиться І. Кантом вище принципу суспільної доцільності, набуваючи мало не божественного характеру. Питання, однак, полягає в тому, як розуміти справедливість. І. Кант ще підтримує класичну метафізичну традицію, що йде від Платона та Аристотеля, розуміє справедливість як абстрактний принцип загального блага, що розподіляє учасників цивільних відносин відповідно до їх гідності. При цьому зберігається уявлення про покарання як про необхідне зло, що заподіюється суспільством порушнику правопорядку.

У вченні про покарання особливою проблемою є питання про міру покарання: що становить міру покарання і які його допустимі межі? Зазвичай відповідь така: справедливість надає покаранню, як правовому акту, його істотної особливості; в ній будь-яке покарання є запереченням злочину і відновленням справедливості. І. Кант, як найбільш послідовний і категоричний прихильник принципу справедливості в покаранні, пише: «Єдиний принцип – це принцип рівності (у положенні стрілки на терезах справедливості), згідно з яким суд схиляється на користь однієї сторони не більше, ніж на користь іншої … Лише право відплати (ius talionis), якщо тільки розуміти його як таке, що здійснюється в межах правосуддя (а не в твоєму приватному

[1] Kant I. Die Metaphysik der Sitten. *Werke in zwölf Bänden*. Band 8, Frankfurt am Main. 1977. URL: http://www.zeno.org/Philosophie/M/Kant,+Immanuel/Die+Metaphysik+der+Sitten

судженні), може точно визначити якість і міру покарання»[1]. І. Кант робить застереження, що принцип відплати «око за око» в ряді випадків не може бути застосований буквально і вимагає від правосуддя певної гнучкості. В одному тільки випадку він наполягає на дотриманні абсолютної рівності: злочинець, який скоїв вбивство, повинен померти.

Один із засновників німецької класичної філософії, представник німецького ідеалізму Іоган Готліб Фіхте (нім. Johann Gottlieb Fichte, 1762–1814) посилив суб'єктивно-ідеалістичні тенденції вчення І. Канта, обґрунтувавши ідею активності пізнання. Головне завдання пізнання вбачав у здобутті людиною свободи від помилок та ілюзій, а також забобонів та сліпої віри. Держава має забезпечити кожній людині її спокійне існування. Однак цього не можна досягти, поки на життя громадян має вплив така особистість, яка не підпорядкована законам, тобто правопорушник[2].

І. Г. Фіхте розглядав злочин як порушення суспільного договору, що покладено в основу держави. Той, хто порушує цей договір, ставить себе поза законом і підлягає виключенню із суспільства. Це може бути замінено спокутою провини. Злочинець має право вимагати цього, а держава зобов'язана задовольнити його вимогу. Цікава також позиція І. Г. Фіхте про те, що людина має самостійно та добровільно усвідомлювати необхідність дотримання встановлених державою правил поведінки, а не робити це з примусу. І. Г. Фіхте вносить корективи в кантівський імператив: діяти згідно зі своїм призначенням – обов'язок заради обов'язку. Мислитель виступає проти індивідуалізму і бачить в ньому зло, спасіння ж можна знайти лише у самовдосконаленні особистості.

В теорії покарання І. Г. Фіхте можна виявити дві мети: технічну мету, що стосується застосування відповідних засобів покарання злочинця для забезпечення громадської

[1] Kant I. Die Metaphysik der Sitten. *Werke in zwölf Bänden*. Band 8, Frankfurt am Main. 1977. URL: http://www.zeno.org/Philosophie/M/Kant,+Immanuel/Die+Metaphysik+der+Sitten

[2] Fichte J. G. Der geschlossene Handelsstaat. *Johann Gottlieb Fichtes sämmtliche Werke*. Band 3, Berlin. 1845/1846. URL: http://www.zeno.org/Philosophie/M/Fichte,+Johann+Gottlieb/Der+geschlossene+Handelsstaat

безпеки, та мету, яка передбачає повагу до людяності злочинця, а саме виправлення. Показано, що між цими двома цілями існує напруга, оскільки право держави карати передбачає втрату злочинцем людяності, яка визначається в термінах свободи. І. Г. Фіхте стверджує, що злочинцеві слід, якщо це можливо, надати змогу виправити себе. Однак зрештою гуманність злочинця, тією мірою, якою вона має якийсь юридичний статус, залишається у віданні держави, яка може надати йому таку можливість або відмовити залежно від того, чи вважає вона, що технічна мета покарання може бути досягнута[1]. Відповідно спокута виявляється у покаранні, яке має застосовуватися за принципом таліону. Оскільки абсолютною метою держави є забезпечення суспільної безпеки, необхідний орган, прямим завданням якого є розкриття та попередження злочинів. Таким органом має бути поліція, яка має запобігати вчиненню злочинів.

Узгодити існування зла і буття Бога намагався німецький філософ Фрідріх Вільгельм Йозеф Шеллінґ (нім. Friedrich Wilhelm Joseph Schelling, 1775–1854). На його думку, це можливо лише за визнання свободи, яка пов'язана з Богом. Зло, як і добро, є наслідком свободи, при цьому зло не є первинним принципом, що існує поруч із Богом, воно виникає через відокремлення кінцевого «Я» від Абсолюту. У людській природі зло полягає в утвердженні своєї відокремленості, прагненні віддалитися від Абсолюту. Зло є силою, що ворожа Богові, однак воно необхідне для одкровення Бога. Бог може виявитися лише у подоланні своєї протилежності, тобто зла, оскільки всяка сутність виявляється лише у своїй протилежності[2]. Для перемоги над злом, за Ф. В. Й. Шеллінгом, необхідно насамперед подолати темне начало стихійної природи. Стоячи в кульмінаційній точці природи, людина прагне знову ринутися в прірву, подібно до того, як охоплює

[1] James D. Crime, contract and humanity: Fichte's theory of punishment. *British Journal for the History of Philosophy.* 2020. Vol. 30. Issue 4. P. 1–17. URL: DOI:10.1080/09608788.2020.1828030

[2] Schelling F. W. J. Philosophische Untersuchungen über das Wesen der menschlichen Freiheit und die damit zusammenhängenden Gegenstände. Berlin. 2016. URL: https://books.google.ba/books?id=BPf4BgAAQBAJ&printsec=frontcover#v=onepage &q&f=false

запаморочення того, хто піднявся на вершину гори, що загрожує йому падінням. Але головна слабкість людини – у страху перед добром, оскільки добро вимагає самозречення та умертвіння свого себелюбства. Людина за своєю природою здатна подолати цей страх і прагнення до зла[1]. У цій здатності, робить висновок мислитель, і полягає свобода. Якщо ж свобода одного порушує свободу іншого, – тут має втрутитись держава. Саме держава реалізує начало зла в суспільстві.

Наступний крок у розвитку філософії злочину і покарання зробив видатний німецький філософ, основоположник філософського діалектичного методу мислення Георг Вільгельм Фрідріх Гегель (нім. Georg Wilhelm Friedrich Hegel, 1770–1831). Діалектичний розвиток, на його думку, відбувається у формі тріади: теза, її заперечення – антитеза, заперечення цього заперечення – синтез. Антитеза означає заперечення попереднього розвитку. Синтез є як запереченням антитези, так і відновленням всього цінного, що є в попередньому розвитку. Стосовно злочину й покарання ця ідея має такий вигляд: теза є існуванням абстрактного права, що виражає загальну волю; індивідуальна воля, що у злочині, є запереченням абстрактного права, тобто антитезою; покарання є синтезом – запереченням злочину та відновленням порушеного ним права. Відповідно право держави на покарання виводиться мислителем не з тих чи інших цілей покарання (залякування, виправлення тощо), а з логічної справедливості та неминучості покарання, необхідного для відновлення права.

Г. В. Ф. Гегель чітко розрізняє «право» і «неправо», визначаючи злочин як «неправо»: «Справжнє неправо являє собою злочин, в якому не поважається ні право в собі, ні право, яким воно мені здається, в якому, отже, порушені обидві сторони – об'єктивна і суб'єктивна»[2].

[1] Schelling F. W. J. Philosophie der Offenbarung. Stuttgart und Augsburg. 1858. URL: https://www.odysseetheater.org/ftp/bibliothek/Philosophie/Schelling/Schelling_Die_Philosophie_der%20Offenbarung.pdf

[2] Hegel G. W. F. Grundlinien der Philosophie des Rechts. *Georg Wilhelm Friedrich Hegel: Werke.* Band 7, Frankfurt a. M. 1979. URL: http://www.zeno.org/Philosophie/M/Hegel,+Georg+Wilhelm+Friedrich/Grundlinien+der+Philosophie+des+Rechts

Г. В. Ф. Гегель, у якого вже зовсім виразно розрізнені поняття свободи та свавілля, а свобода у власному розумінні завжди розумна, розглядає злочин як насильство не тільки зовнішнє, але й внутрішнє, оскільки в злочині злочинець зазіхає і на розумність власної людської природи. Державу і право він безумовно пов'язує з легітимним, законним насильством стосовно того, хто порушив закон.

Злочин завжди є порушенням права, причому таким, яке, незважаючи на зовнішню видимість особливого діяння, є в дійсності тотальним запереченням права. Справді, посягаючи на свободу волі іншої особи, виражену у власності або в тілесно-духовних якостях особистості, злочинець демонструє невизнання всієї системи права, оскільки основне «веління права говорить: будь особою і поважай інших як осіб»[1]. Однак, не поважаючи інших як осіб, заперечуючи свободу особистості та не визнаючи всю систему загального взаємовизнання (заперечуючи справедливість, як необхідну форму прояву особистої свободи), злочинець сам виступає як особа, отже, вважає свою суб'єктивну свободу (свавілля) підставою свого буття. Тим самим він, не підозрюючи про це, потрапляє в пастку протиріччя, вирішення якого є можливим лише через зняття самого злочину і відновлення права. Дійсно, вчинення злочинного діяння є волевиявленням злочинця, тобто є свободою. Але суб'єктивна свобода може отримати об'єктивне існування саме як свобода, вкладаючи себе в наявне вільне буття або вважаючи таке буття свободою. Злочин же заперечує буття свободи як об'єктивне буття і тим самим робить злочинну свободу лише видимістю, яка не має підстав для дійсного існування. Заперечення права – злочин – знімається його запереченням – покаранням, яке будучи запереченням заперечення є утвердженням права.

Злочин, за Гегелем, є необхідним негативним моментом розвитку права як в історичному, так і в логічному аспектах, оскільки розвиток взагалі можливий лише через заперечення;

[1] Hegel G. W. F. Grundlinien der Philosophie des Rechts. *Georg Wilhelm Friedrich Hegel: Werke.* Band 7, Frankfurt a. M. 1979. URL: http://www.zeno.org/Philosophie/M/Hegel,+Georg+Wilhelm+Friedrich/Grundlinien+der+Philosophie+des+Rechts

настільки ж необхідним є й утвердження права через зняття цього власного негативу в покаранні. У цьому ракурсі покарання вже не є якоюсь особливою правовою дією, що спрямована на суб'єктивну особистість злочинця, але вписано як необхідний момент – заперечення заперечення – в тотальність правового процесу і покликане в цій іпостасі зберігати право в його існуванні, що постійно поновлюється[1].

Небезпека злочину визначається тим, наскільки реально свавілля злочинної волі загрожує наявному буттю загальнолюдської свободи, наскільки руйнівна така воля в наявному правовому полі. Мірою покарання тут є свобода, вона ж, як абсолютна сутність права, є його межею. Що стосується справедливості, то прийнятного в усі часи правила, що встановлює ідеальне співвідношення злочину і покарання, немає і бути не може з двох причин: по-перше, покарання в його особливій формі визначається законом, але закон, як форма права, недосконалий завжди і може лише наближатися до абсолютної сутності права, ніколи з нею не збігаючись (це протиріччя рухає розвитком законодавчої сфери права); по-друге, сама тяжкість злочину (його суспільна небезпека) таїться не в злочині як такому, а в наявному праві й визначається ступенем його розвиненості, відповідно відносною стає й міра покарання. Свобода пропорційна покаранню, вона визначає його міру. Межею покарання є буття вільної волі як такої. Це означає, що в сфері людського існування немає таких підстав, які зробили б правомірним знищення абсолютного в людині – її волі, або її розумної волі, нехай навіть у собі сущій[2]. У законодавчій сфері ця межа пов'язана з правовою проблемою застосування смертної кари як виду кримінального покарання. Навіть Г. В. Ф. Гегель визнає вбивство правовою підставою страти злочинця.

Вчений був противником кримінальної відповідальності лише за результат діяння, незалежно від вини особи, яка його

[1] Hegel G. W. F. Grundlinien der Philosophie des Rechts. *Georg Wilhelm Friedrich Hegel: Werke.* Band 7, Frankfurt a. M. 1979. URL: http://www.zeno.org/Philosophie/M/Hegel,+Georg+Wilhelm+Friedrich/Grundlinien+der+Philosophie+des+Rechts

[2] Там само.

заподіяла. Він зробив прогресивний для свого часу висновок про неосудність як обставину, яка виключає кримінальну відповідальність. Г. В. Ф. Гегель виступав за гуманне поводження з душевнохворими, а стосовно осіб, визнаних неосудними, він категорично заперечував застосування кримінального покарання, наполягаючи на заміні його лікуванням. Обґрунтував ряд ідей щодо крайньої необхідності як обставини, яка виключає кримінальну відповідальність. Був прихильником кодифікованого кримінального законодавства, вважав його більш розвиненою формою права, ніж зібрання норм звичаєвого права або судових рішень на кшталт англійської системи правосуддя. Також підтримував ідеї обмеження законом меж суддівського розсуду, заснування суду присяжних тощо.

На думку Г. В. Ф. Гегеля, право є здійсненням загальної волі, а злочин, як виявлення індивідуальної волі, є порушенням права. Покарання є запереченням злочину, водночас воно є засобом відновлення порушеного права. Право карати мислитель виводив із сформульованого ним діалектичного закону «заперечення заперечення». Ідея, що розвивається діалектично, проходить три етапи. Спочатку вона отримує певний зміст (теза), потім заперечує цю визначеність (антитеза), нарешті об'єднує, примиряє обидва попередні етапи в третій – синтез. Тезою у Г. В. Ф. Гегеля є право. Злочин розглядається як антитеза. Заперечення права шляхом покарання є синтезом. За теорією «діалектичної відплати» покарання неминуче. Злочинець повинен бути покараний не для якихось корисних для нього та суспільства цілей, а виключно для торжества абсолютної ідеї. Покарання, як насильство у відповідь, є зняттям злочину: примус знімається примусом; тому він не тільки зумовлений правом, а й необхідний саме як другий примус, який є зняттям першого примусу. Покарання є запереченням нікчемного у собі злочину – воно є запереченням волі, що заперечує право, отже покарання є утвердженням права. Рівність покарання із злочином має бути не зовнішньою, а внутрішньою.

Отже, теорія Г. В. Ф. Гегеля заперечує практичні або утилітарні цілі покарання, якими є залякування та

виправлення. На його думку, головним є помста та відновлення порушеного права. Якщо людина, як свідома істота, вчинила злочин та порушила право, необхідно призначити покарання, щоб відновити порушене право. Гегель ставив питання про відповідність злочину та покарання. Це означає, що покарання має бути пропорційним із урахуванням тяжкості злочину.

Таким чином, в класичній німецькій філософії кожному з її засновників належить своя роль у створенні особливої концептуальної моделі злочину та покарання.

І. Кант розуміння сутності злочину та злочинця виводив із свого категоричного імперативу, як практичного морального закону – вищого принципу права. Особиста свобода кожного має бути реалізована так, щоб не шкодити свободі іншої людини. Покарання ж є необхідною відповіддю на злочин. Єдиною підставою покарання є справедливість. Покарання лише тому має покладатися на злочинця, що він скоїв злочин.

І. Г. Фіхте пов'язував виникнення права з розвитком і становленням самосвідомості. Якщо злочин є порушенням суспільного договору, то покарання – його відновленням.

Ф. В. Й. Шеллінг вбачав свободу в здатності людини подолати свій страх і прагнення до зла. Тобто злочинець не є вільним, а допомогти йому досягти свободи здатне покарання.

Г. В. Ф. Гегель розглядав злочин як порушення права. При цьому злочин є насильством як стосовно інших людей, так і стосовно самого себе (злочинця). Злочин заперечує свободу. Якщо І. Кант та І. Г. Фіхте бачать основу покарання у суб'єктивній волі, то Г. В. Ф. Гегель – в об'єктивній. Державу і право він безумовно пов'язував з легітимним, законним насильством стосовно того, хто порушив закон.

Переосмислення теми покарання багато в чому пов'язано з новим трактуванням поняття «злочин». У філософії була чітко сформульована ідея, що покаранню необхідно піддавати за скоєні злодіяння, а не за злий намір. На перший план знову виходить правовий інститут покарання, що осмислюється у рамках філософії права. У філософії цього періоду обґрунтовується думка, що тільки держава може призначати

справедливе покарання. Ідея формальної рівності всіх людей перед законом стає визначальною.

У німецькій класичній філософії покарання розуміється не лише як знаряддя відновлення порушеного права, а й як право самого злочинця. Через покарання відбувається примирення злочинця із суспільством і з собою. Основні твердження цієї філософії при осмисленні теми покарання можна сформулювати так: покарання має невідворотно слідувати за злочином і водночас бути незалежним від будь-яких міркувань, як то користь, яку суспільство могло б отримати з експлуатації засудженого правопорушника.

Компроміс між інтересами окремо взятого індивіда та суспільними інтересами намагався знайти Ієремія Бентам (англ. Jeremy Bentham, 1748–1832) – англійський філософ-мораліст і правознавець, соціолог, юрист, засновник одного з напрямів англійської філософії – утилітаризму. Моральним він вважав лише те, що приносить найбільшу користь найбільшій кількості людей. І. Бентам писав: «Під принципом користі розуміється той принцип, який схвалює або не схвалює будь-яку дію, залежно від того, чи має вона прагнення збільшити або зменшити щастя тієї сторони, про інтереси якої йдеться»[1]. І. Бентам виводив своє розуміння закону саме з принципу користі: підкорення закону є необхідним для суспільства тому, що це менше зло, ніж непокора. Основними рушійними мотивами людини, що зумовлюють усі її судження, рішення та вчинки, виступає насолода та страждання. Зло є стражданням або причиною страждання; благо – задоволенням або причиною задоволення. Немає іншого критерію, що дозволяє провести розмежування між добром і злом, крім принципу користі. Моральне благо є таким через свою здатність виробляти фізичне благо, моральне зло таке, оскільки відтворює фізичне зло. І. Бентам вважав, що кожен індивід керується корисливими інтересами, що переважають над

[1] Избранные сочинения Иеремии Бентама / Перевод (по английскому изданию Боуринга и французскому Дюмона) А. Н. Пыпина и А. Н. Неведомского) с предисловием Ю. Г. Жуковского. Санкт-Петербург: Изд. «Русской книжной торговли», 1867. С. 2.

суспільним інтересом. Проте розум змушує індивіда зрозуміти залежність власного добробуту від добробуту суспільного: суспільство необхідне кожному індивіду, тому інтереси індивідів збігаються. Розумна оцінка власних інтересів має змусити людину ототожнити їх з інтересами суспільства.

Превентивна політика держави в сфері покарання повинна включати, за І. Бентамом, спеціальну та загальну превенцію. Спеціальна превенція, що застосовується безпосередньо до злочинця, досягається або позбавленням фізичної можливості вчинити новий злочин, або шляхом виправлення, або ж шляхом залякування; в першому випадку він не може, у другому – не хоче, а в третьому – не наважиться знову вчинити злочин.

Загальна превенція злочинів, як вважав І. Бентам, досягається загрозою закону і протиставленням спокусі вчинити злочин, наводячи для залякування приклад покарання: «Покарання, застосоване до злочинця, слугує кожному прикладом того, чому він може бути підданий у випадку подібної злочинної поведінки»[1]. Загальна превенція є, з точки зору утилітаристів, головною метою покарання, в ім'я якого останнє й отримує право на існування.

У систему покарань, за І. Бентамом, повинні увійти: обмеження громадянських прав; позбавлення волі (у вигляді виправних будинків і в'язниць із обов'язковими важкими фізичними роботами); грошові покарання, а в ряді випадків – смертна кара.

Теорія І. Бентама є теорією морального виправдання покарання. У ряді суджень у нього помітний відхід від учення природно правової школи і значно менший радикалізм у конкретних пропозиціях і кінцевих висновках. Зроблені ж І. Бентамом висновки перш за все полягали в тому, що застосування нових принципів покарання повинно було дати владі більшу користь, ніж традиційно страхітливі каральні заходи середньовічного кримінального права[2].

[1] Оксамытный В. В. Уголовная политика Англии в свете правового утилитаризма И. Бентама. 2012. URL: https://cyberleninka.ru/article/n/ugolovnaya-politika-anglii-v-svete-pravovogo-utilitarizma-i-bentama

[2] Там само.

Визнання несвідомого основним людським чинником злочину можна зустріти в працях Артура Шопенгауера (нім. Arthur Schopenhauer, 1788–1860) – німецького філософа, одного із найвідоміших мислителів ірраціоналізму – філософських течій, які постулюють неможливість пізнання дійсності науковими методами. У Новий час ірраціоналізм, як антитезу раціоналізму, розвивали також С. К'єркегор і Ф. Ніцше. Ірраціоналізм передбачає існування сфер світорозуміння, недоступних розуму і досяжних лише через такі речі як інтуїція, почуття, віра, інстинкт, одкровення тощо. Тобто ірраціоналізм стверджує ірраціональний характер дійсності. При цьому визнаються несвідомі мотиви людської діяльності та формулюються ідеї жорсткої детермінації людини соціумом, що виражається у правових та моральних нормах.

За словами А. Шопенгауера, чемність для людини те ж саме, що для воску тепло. Людина – це істота, в якій «світова воля» бореться сама з собою. Водночас вона вдається до пошуку способів гідного життя («тихих гаваней»). А. Шопенгауер розглядав індивідуальне буття як страждання. Був переконаний, що для людини було б краще, якби світ ніколи не існував. Людину вабить світова воля, вона розпалює жадібність життя і вкидає її в коло протиріч із людьми та світом. Людина перестає відчувати свій зв'язок із глибинним перебігом буття, втрачає спокій і прагне заткнути дірку в душі всім, чим доведеться. Людина не може задовольнити свої бажання, а це причина засмучення, адже на місце задоволеного бажання зразу ж приходить нове бажання, і все повторюється. Тому мудра людина повинна позбутися усіх бажань. Песимістичний волюнтаризм А. Шопенгауера припускав в якості результату апологію самогубства[1].

Таким чином, світоглядні та соціоструктурні фактори, що зумовлюють злочин, з давніх давен були предметом соціально-філософського аналізу. Антична концепція злочину виходила із недосконалості державного законодавства, протиріч між державними законами та усталеними моральними нормами-

[1] Шопенгауэр А. История эстетической мысли. Соч.: в 6 т. Москва, 1986. Т. 3. 417 с.

традиціями. Такі передумови тягнуть за собою ідеї підпорядкування приватного спільному, особистісного – соціальному, суспільного – державному. Більшість античних філософів основними соціальними умовами злочину вважали недосконаліть законодавства та деградацію будь-якої форми правління.

Середньовічна філософія, наслідуючи філософію античності, також визнає існування чуттєво-матеріального космосу. Однак основна увага тут приділяється інтуїції особистості. Абсолютом стає не чуттєво-матеріальний космос, а особистість, яка є творцем космосу[1].

Для християнізованої правосвідомості основним критерієм оцінки поведінки людини є її діяння в реальному світі, що відбулися в результаті вільного волевиявлення особистості. Ареною боротьби з протиправними проявами є не зовнішнє, видиме середовище, а людська душа. Людина, яка здійснює діяння, що посягає на норми та правила соціуму, за умови їх відповідності божественним моральним заборонам і вимогам, є не лише злочинцем, а й грішником.

Загалом середньовічні мислителі виділяли два соціальні фактори злочину: з одного боку, конкретні соціальні обставини, вихід із яких злочинним шляхом видається більш простим та швидким; другою соціальною причиною, що штовхає людину на порушення державного закону, є недосконаліть останнього.

Новоєвропейська філософія також виходить із особистості, але не абсолютної, а відносної, людської. Для неї чуттєво-матеріальний космос переважно мав значення як предмет науково-художніх конструкцій[2]. У філософії Нового часу поняття злочину тлумачилось у відповідності з ідеями гуманізму, що узгоджує індивідуальні прагнення з суспільними інтересами. Злочин розглядався як усвідомлене суспільно небезпечне діяння, що порушує порядок і закон, встановлений у державі.

[1] Лосев А. Ф. История античной философии в конспективном изложении. С. 32.

[2] Там само. С. 33.

Отже, у філософії злочину умовно можна виділити три етапи: метафізичний, натуралістичний та ірраціоналістичний. У межах метафізичної філософії злочину основним соціальним фактором, що стимулює злочинну діяльність, виступає невідповідність державного законодавства найвищим метафізичним принципам, належному. На натуралістичному етапі, що прийшов на зміну метафізичному, злочин виявляється зумовленим специфікою соціального (державного) устрою. Суб'єктивним чинником злочину переважно визнаються якості людини, обумовлені її природним походженням. Соціальний фактор злочину або виводиться з антропогенного, або відноситься до природи держави, недосконалого законодавства та соціальної нерівності. У межах ірраціоналістичного типу мислення соціальні та антропологічні аспекти філософії злочину перебувають у тісній взаємодії та припускають синтетичний аналіз та розгляд їх у взаємозв'язку. Загалом філософія ірраціоналізму зводить сутність злочину до деяких несвідомих процесів, що відбуваються всередині людини. Агресивній, ворожій особистості суспільство уявляється середовищем, що насильно втискає її у свої культурні рамки. В антагонізмі несвідомого із соціальним і виникає злочин.

Сучасна філософія кримінології сприйняла і розвинула здобутки своїх попередників. Зокрема, натуралістичний світогляд у кримінології розвиває український правознавець Олександр Миколайович Костенко. На його думку, щоб запобігти злочинам, потрібно здійснювати політичні, економічні, правові та моральні реформи, які покращать суспільне становище. «Світогляд соціального натуралізму визначає, що жити за соціальними нормами, – це жити «згідно із законами соціальної природи», і лише це повинно бути вигідно в нормальному суспільстві, яке має існувати у злагоді із законами соціальної природи. А стан суспільства, за якого жити і працювати за соціальними нормами не вигідно, є соціальною аномалією, що породжує так звані кримінальні

аномалії, тобто кримінальні ексцеси, які можна визначити як «злочини, спричинені соціальною аномалією»[1].

Сучасні американські психологи Річард Дж. Хернштейн і Джеймс К. Вілсон для пояснення злочинів застосували особистісний підхід, зокрема у своїй популярній роботі «Злочин і природа людини: остаточне дослідження причин злочинності» (1986), що суперечить структурному підходу, прийнятому соціологічною кримінологічною теорією[2]. Сьогодні ця книга ознаменувала зміну парадигми у кримінології. Автори вдалися до спроби охоплення міждисциплінарних підходів до розуміння злочинності, особливо ролі конструктів з біології та нейропсихології, які зумовлюють поведінку людини. Ця робота яскраво продемонструвала торжество інтегративного підходу в розумінні злочину і злочинності.

Р. Дж. Хернштейна і Д. К. Вілсона зацікавили біологічні, пов'язані з розвитком, ситуаційні та адаптивні процеси, які призвели до появи індивідуальних характеристик, що зумовлюють вчинення злочину. Свої дослідження вони присвятили індивідуальним відмінностям злочинців та факторам схильності людей до скоєння злочинів. Автори звернули увагу на складну людську природу, яка щоразу розвивається із складної взаємодії біологічних та соціальних факторів, що й визначає вибір індивідом законослухняної або протиправної поведінки. Таким чином, кримінологія отримала чіткий інтегративний підхід у поясненні феномена злочинності, який враховує вплив біологічних і соціальних компонентів, що формують схильність і, зрештою, поведінку.

Р. Дж. Хернштейн і Д. К. Вілсон обґрунтували думку, що злочин, по суті, є питанням вибору. Раціональний вибір та особливості психології окремих суб'єктів вони розглядали як

[1] Костенко О. М. Не карою єдиною! Концепція «антикримінальних лещат». *Кримінологічна теорія і практика: досвід, проблеми сьогодення та шляхи їх вирішення [Текст]: матеріали міжвуз. наук.- практ. конф. (Київ, 24 берез. 2017 р.): у 2 ч. / [редкол.: В. В. Чернєй, С. Д. Гусарєв, С. С. Чернявський та ін.].* Київ: Нац. акад. внутр. справ, 2017. Ч. 1. С. 10.

[2] Herrnstein R. J. Crime and human nature: The definitive study of the causes of crime / James Q. Wilson a. Richard J. Herrnstein. New York: Simon & Schuster, 1986. 639 p.

основні детермінанти, що визначають вчинення злочину. Вчені довели, що вибір варіанта поведінки, пов'язаного із скоєнням злочину, залежить не тільки від результату раціонального мислення. На нього впливає величезна кількість факторів: сімейне оточення, соціальний стан, рівень освіти, ситуаційна обстановка і т. ін. Біологічну схильність автори розуміли як обставини, що детермінують поведінку однієї людини та є інтактними для інших. Соціальні регулятори не можуть стримувати злочинну поведінку всіх і кожного, а характер злочину певною мірою відображає психологічні особливості злочинця. Отже, «злочин не можна зрозуміти без врахування схильностей та їх біологічних коренів»[1]. Щодо поведінки людини вчені стверджують, що чим більш складним є набір попередніх умов, тим менше сенсу ставити питання про поведінку в термінах причин[2]. Конституційні фактори на індивідуальному рівні важливі, але важливо також враховувати особливості соціалізації, систему стратифікації та культуру. Лише врахування всіх цих факторів у сукупності дає можливість зрозуміти, чому одні люди порушують закон, а інші є законослухняними.

Отже, використання біологічних та психологічних знань у поєднанні з соціологічними було визнано легітимною синтетичною основою пояснення злочинної поведінки. Стало очевидним, що законослухняна та злочинна поведінка є результатом складної взаємодії між явищами, які досліджуються в різних галузях наук про людину та суспільство, у тому числі філософією.

При філософському дослідженні злочинності слід відповісти на низку питань: чому людина вчиняє злочини; які властивості людини штовхають її до правопорушення; які особливості організації суспільства, які у ньому негативні процеси та явища сприяють реалізації закладених у природі людини схильностей до антисуспільних вчинків? Мета такого дослідження: пізнання філософсько-правового сенсу

[1] Herrnstein R. J. Crime and human nature: The definitive study of the causes of crime / James Q. Wilson a. Richard J. Herrnstein. P. 103.

[2] Там само. P. 62.

злочинної поведінки особистості, вивчення причин виникнення та збереження її життєздатності, встановлення межі та ступеня співвідношення з правомірною поведінкою. Злочинна поведінка особистості сприймається як діяння, що суперечить як правовим, так і моральним принципам буття.

Зазвичай злочинність розглядають як історично мінливе, соціальне та кримінально-правове явище (або феномен), що являє собою сукупність (систему) злочинів, скоєних у відповідній державі (регіоні) за той чи інший період часу. Злочинність породжується соціальними явищами і процесами, проявляється в масштабі всього суспільства, найповніше виявляє себе через масу злочинів. Поняття ж злочину визначається у кримінальному законі. Цим терміном завжди позначають винне діяння осудного суб'єкта, який досяг певного віку, в якому він може усвідомлювати значення своїх вчинків і керувати ними.

Що являють собою соціальні явища? Це елемент соціальної реальності, якому притаманна вся повнота соціальних властивостей та ознак. Тобто це будь-який прояв відносин чи взаємодії людей або навіть окрема подія чи випадок; все, що проявляє себе, існує, є у соціальній дійсності. Соціальні явища – це явища взаємодії людей, які здійснюються в соціальному просторі: безпосередньо в контактній групі або опосередковано через причетність індивідів до спільнот, через соціальні організації, інститути. Соціальним явищем можна визнати певний окремий злочин, разом із тим не кожен злочин обов'язково є наслідком відносин між людьми, він може бути навіть психологічною потребою неосудної людини. Про попередні відносини між людьми не може бути й мови у випадку вчинення необережного злочину.

Доречно врахувати й ту обставину, що явище – це філософська категорія, що відображає зовнішні властивості, процеси, зв'язки предмета, що даються пізнанню безпосередньо у формах живого споглядання. Це прояв сутності, те, у чому вона виявляється. Феномен (грець. φαινόμενον, від φαίνεσθαι – бути, бути видимим, також – здаватися) – явище, предмет, даний у чуттєвому спогляданні

(у досвіді, що осягається за допомогою відчуттів). Феномен відрізняється від ноумена, який є лише предметом інтелектуального споглядання. Якщо терміном ноумен позначають приховану сутність предмета або явища, осягнути яку можна хіба що в процесі його глибокого вивчення, осмислення, умоглядного споглядання, то терміном феномен – результат впливу предмета на органи чуття, зовнішній прояв якоїсь речі, сприйнятий як її сутність. Терміном «феномен» також позначають рідкісне явище, винятковий факт.

Під «терміном» (від латів. terminus «межа, кордон») розуміють слово чи словосполучення, що є назвою певного поняття якоїсь галузі науки, техніки, мистецтва тощо. Поняття будь-якого терміну має містити сукупність істотних його ознак, які відмежовують даний термін від усіх інших. Виходячи з вищесказаного, пропонується наступне поняття терміну «злочинність»: це сукупність злочинів одного або кількох видів, що мають масовий характер і закономірно повторюються у країні або окремому регіоні протягом певного періоду часу.

Головною, найбільш істотною ознакою злочинності є сукупність злочинів, їх повторюваність. Якщо широкого поширення набув якийсь один злочин, наприклад шахрайство, у такому разі не можна говорити про злочинність. Це буде лише широко поширене шахрайство. А от якщо мають місце масові випадки шахрайства, розбоїв, грабежів, вбивств тощо, все назване повторюється, – це вже злочинність. Отже, не буде коректним твердження, що злочинність – соціальне явище. Це сукупність соціальних явищ[1]. При цьому вона охоплює відносно самостійні явища, що мають кількісні та якісні характеристики, які підпорядковані статистичним закономірностям.

Таким чином, філософія дозволяє не просто зібрати докупи всі напрацювання різних наукових дисциплін, а й інтегрувати їх, побудувавши логічну та відносно повну систему знань про

[1] Тимошенко В. І. Соціальна основа злочинності. *Тимошенко В. І. Теоретичні проблеми кримінології. Збірник наукових праць* / [уклад.: Тимошенко В. І.]. Київ: ФОП Маслаков, 2021. С. 87.

об’єкт вивчення. При цьому об’єкт досліджується вже не на рівні окремої галузі, а на рівні філософського пізнання.

Аналізуючи сутність та причини злочину і злочинності в історії філософії маємо можливість впевнитись, що розвиток знань взагалі є порушенням вже усталених норм того соціокультурного середовища, в якому він відбувається, а порушник виявляється девіантом. Але це не завжди погано. Умови існування суспільства змінюються. Прогресивний розвиток соціуму неможливий без змін. Інстинкт самозбереження змушує суспільство пристосовуватись до нових умов. Відповідно з’являється інше мислення, відхилення, порушуються правила та формуються нові норми поведінки. Саме девіантна, а значить і делінквентна поведінка, забезпечує мінливість суспільства на противагу стабільності, яку підтримують усталені норми, у тому числі й правові норми.

1.2. Еволюція сучасної злочинної поведінки.

Нині світ живе в епоху глобалізації. Цим терміном позначають об'єктивний процес і закономірний етап у розвитку економіки, що ініціює інтеграцію та уніфікацію в політичній, соціальній, ідеологічній, гуманітарній сферах і виявляється як на рівні міжнародного співтовариства загалом, так і на рівні кожної окремо взятої спільноти. Характерною рисою глобалізації є нерівномірність розвитку окремих країн, поєднання тенденцій зближення і віддалення. Як відомо, нерівномірність призводить до нестабільності. Відповідно вступ людства в епоху глобалізації сприяє ситуації, коли виникає загроза переходу системи, що трансформується, до хаотичного стану, загроза міжнародній безпеці. Внутрішні зміни в країні, яка трансформується, зазвичай активно стимулюються ззовні з метою визначення основного напряму і забезпечення керованості самої трансформації. З одного боку, глобалізація полегшує взаємодію між державами, створює умови для доступу всіх країн до передових досягнень людства, забезпечує економію ресурсів, стимулює світовий прогрес; з іншого – відбувається закріплення периферійної моделі економіки, невиправдана втрата своїх ресурсів країнами, що не належать до найбільш розвинених країн світу, перетворення їх на сировинні придатки таких країн, збіднiння населення, його невдоволення і зростання напруги в світі.

В епоху глобалізації посилюється взаємна залежність провідних країн світу, водночас між ними спостерігається загострення суперечностей. Причина – в активізації боротьби за прибутки, за вплив у світі, за корисні копалини, ринки збуту, за території та транспортні комунікації, робочу силу тощо. Суперечності зростають водночас із зростанням потреб людства та настанням негативних глобальних кліматичних змін, у результаті яких виникає дефіцит життєво необхідних ресурсів. Із зростанням напруги в світі збільшуються ризики виникнення нових війн та конфліктів[1]. Порушення

[1] Формування нового світу та криза глобалізації. Підсумки всесвітнього економічного форуму в Давосі. Незалежний аналітичний центр геополітичних

геополітичної рівноваги, викликаної руйнуванням біполярної системи міжнародних відносин, є умовою підвищення соціальної нестабільності в світі. Це збільшує ризик виникнення геополітичних конфліктів, що несуть у собі непередбачувані тяжкі наслідки для світової спільноти та стимулюють як протиправну поведінку, так і злочинність.

Обвальний ріст злочинності став однією з найбільш гострих проблем сучасності[1]. Зростання показників злочинності є своєрідною відповіддю на політичну та економічну експансію, з одного боку, і на прогресуюче розшарування на «багатих» і «бідних» не лише на рівні національному, а й на рівні міждержавному, – з іншого. Зокрема, в Україні криміногенні процеси набули тотального характеру. Кризовий стан суспільства, війна, розв'язана Росією, занепад моральності призвели до того, що люди стали сприймати як належне не правомірну поведінку, а протиправну. При цьому населення давно вже звикло до корупції, не сподівається на захист своїх законних інтересів у судах і, як наслідок, інертно існує, ностальгуючи за минулим, або ж намагається реалізувати свої законні інтереси всіма доступними способами, не завжди зважаючи на їх законність. Без сумніву, світові глобалізаційні проблеми позначаються на складній ситуації в Україні.

Величезну загрозу міжнародній безпеці складає міжнародна злочинність загалом або окремі її прояви, що активізувались на фоні глобалізації. Міжнародна злочинність являє собою протиправне функціонування професійних злочинних або транснаціонально-структурованих об'єднань, які не мають чіткої організації груп звичайних злочинців. У юридичному сенсі міжнародна злочинність являє собою сукупність злочинів, які порушують національні та міжнародні правові норми, призводять до індивідуальної

досліджень Борисфен Інтел. 2019, 4 лютого. URL: http://bintel.com.ua/uk/article/world_economic_forum_2019/

[1] Khiyavi A. E., Shamloo B. The globalization of criminal law focuses on organized crime. *Amazonia Investiga*. 2018. Vol. 7. Issue. 12. P. 215–225. URL: https://www.amazoniainvestiga.info/index.php/amazonia/article/view/593

кримінальної відповідальності фізичних осіб, які вчинили ці діяння. Найчастіше такими злочинами є незаконний обіг наркотиків та психотропних речовин, зброї, торгівля людьми і т. ін.

Набула поширення транснаціональна злочинність, як сукупність злочинів, які відповідно до міжнародно-правових документів визнаються транснаціональними й закономірно повторюються у більше ніж одній державі протягом певного періоду часу та завдають шкоди двом або більше державам або інтересам юридичних чи фізичних осіб двох або більше держав. У структурі транснаціональної злочинності традиційно виділяють три елементи: міжнародні злочини; злочини міжнародного характеру; злочини, пов'язані з іноземцями. Нині її деструктивні можливості збільшуються завдяки розмиванню кордонів держав, посиленню їх прозорості, розширенню і взаємопроникненню економічних ринків, які раніше були закриті або жорстко контролювалися державами. Це створює умови для виникнення нових, раніше невідомих форм міжнародної злочинності, її професіоналізації.

Транснаціональна злочинність нерідко має організований характер. Характерними рисами транснаціональної організованої злочинності та способами її функціонування є: наявність складної структури; ігнорування державних кордонів, міжнародного і національного законодавства; боротьба за нові сфери кримінального впливу в одній або кількох країнах; наявність потужної матеріально-фінансової бази; реалізація своїх намірів за допомогою підкупу посадових осіб, насилля, екстремізму та тероризму; конспірація, розвідка та контррозвідка, проникнення в органи державної влади і управління, перш за все в органи і установи, що здійснюють зовнішньоекономічну діяльність, прикордонний і митний контроль; вихід із тіньового сектору економіки, легалізація доходів, отриманих злочинним шляхом; використання при здійсненні злочинів сучасних інформаційних і комп'ютерних технологій, досягнень науки і техніки; вчинення злочинних діянь як бізнесу з метою

отримання максимальної вигоди; використання значних відмінностей в системах кримінального правосуддя різних країн.

В останнє десятиліття зросло занепокоєння міжнародного співтовариства у зв'язку зі зміною видів злочинності та появою нових видів злочинів, таких як кіберзлочинність, морське піратство, злочини проти дикої живої природи і незаконний обіг культурних цінностей, людських органів і фальсифікованої медичної продукції. Певною мірою це відбувається через значний обсяг незаконних доходів, які можна отримати, а також завдяки використанню сучасних технологій і лазівок у національних і міжнародних правових документах.

Національна злочинність за умов глобалізації стає переважно зосередженням примітивних, в основному корисливих, загальнокримінальних злочинів, що межують з маргінальним способом життя та можуть контролюватися органами кримінальної юстиції.

Зараз відбувається подальше зростання кримінальної динаміки щодо традиційних форм злочинності (особливо корисливої і насильницької). Особливе занепокоєння викликає досить поширений релігійний фундаменталізм та екстремізм, що є різновидом агресії[1]. Прояви екстремізму різноманітні – від збудження громадянської ненависті до функціонування незаконних збройних формувань. Шляхом прямого фізичного примусу, або внаслідок примусу ідеологічного, психічного, політичного, економічного здійснюється нелегальний вплив, наслідком якого є шкода (збитки), яких зазнає людина, суспільство або держава. Загроза насильства супроводжується залякуванням, що сприяє деморалізації об'єкта впливу. Разом із тим існує й ненасильницький екстремізм у вигляді масових і організованих мирних проявів народного невдоволення. Екстремістські ідеї та установки поширені у суспільстві набагато більше, ніж відкриті прояви жорстокості, ненависті

[1] Tymoshenko V. I., Maksymov S. I., Makarenko L. O., Kravchenko O. S., Kravchenko S. S. Threats to human rights in a globalized world. *Amazonia Investiga*. 2021. Vol. 10. Issue 39. P. 11. https://doi.org/10.34069/AI/2021.39.03.1

та насилля. Саме такий, прихований екстремізм, створює основу соціальної напруги.

Прояви екстремізму можуть стимулюватись рядом проблем, породжених міграцією. Слід сказати, що іноді поведінка самих мігрантів, які не завжди знають традиції країни, до якої вони прибули, або не бажають їх дотримуватись, викликає вороже до них ставлення з боку частини місцевого населення. Але найбільше сприяє наступу націоналізму та етнічній дискримінації недосконаліть законодавства і байдуже ставлення з боку влади до ксенофобських настроїв.

Однією із форм екстремізму є тероризм – діяння з метою порушення громадської безпеки, залякування населення, або здійснення впливу на прийняття рішень органами влади. Згідно зі ст. 1 Закону України «Про боротьбу з тероризмом», тероризм – це «суспільно небезпечна діяльність, яка полягає у свідомому, цілеспрямованому застосуванні насильства шляхом захоплення заручників, підпалів, убивств, тортур, залякування населення та органів влади або вчинення інших посягань на життя чи здоров'я ні в чому не винних людей або погрози вчинення злочинних дій з метою досягнення злочинних цілей»[1]. Терористи все частіше використовують переваги глобалізації, технології, що швидко розвиваються, соціальні, політичні та економічні чинники уразливості. Зокрема, сучасні інформаційно-комунікаційні технології, особливо Інтернет, стали використовуватися терористами в якості одного з головних інструментів для залучення та ідеологічної обробки молоді та неповнолітніх. Фінансові джерела, методи вербування і підготовки терористів, структури їх підтримки, тактика та вибір мети, що ними застосовується, постійно змінюються. До того ж сучасні досягнення науки і техніки корелюють з виникненням аналогічних за новизною і зухвалістю феноменів злочинного світу і тероризму, причому останні все більше схильні поєднуватись, створюючи певний жахливий «конгломерат».

[1] Про боротьбу з тероризмом: Закон України № 638-IV від 20.03.2003: станом на 09.01.2025. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/638-15#Text

Якщо раніше криміналітет мав власну нішу в усіх без винятків суспільних системах, це перетворювало його на природного противника тероризму, то нині злочинність і тероризм тяжіють одне до одного, оскільки «екосистема у них – спільна». Ця екосистема – щось нове, недостатньо вивчене явище, продукт глобалізації[1].

Отже, глобалізація може призводити до досить суперечливих наслідків для національної та міжнародної безпеки, створювати як нові, небачені раніше можливості для розвитку і процвітання різних країн, так і нові, вкрай небезпечні виклики та загрози. Одним із таких викликів є занепад моральності та деформація правосвідомості, що позначається на правовій поведінці. Загалом правова поведінка детермінується багатьма факторами. Для характеристики злочинної поведінки, як різновиду поведінки правової, важливим є аналіз соціального змісту вчинку людини та його зв'язку з тим, що призвело до його вчинення і що стало його результатом. Перш за все до таких факторів належить соціальна несправедливість і бідність.

Соціальна несправедливість є природним компонентом соціуму, вона відтворюється у діяннях людей, у міжособистісних відносинах, у відносинах між громадянами й державою (в особі чиновників), у сприйнятті й оцінюванні людьми рівня, якості життя, їх особистої ролі й становища в суспільстві. Субстанційну основу соціальної несправедливості утворюють несправедливі, передусім нерівноцінні соціальні відносини, що забезпечують перевагу окремим особам або спільнотам, тим самим принижують людську гідність інших осіб і спільнот, порушують права людини. Істотними детермінантами соціальної несправедливості є аморальність поведінки суб'єктів, егоїзм, агресивність, дегуманізація владних, правових, політичних, економічних відносин, низький рівень соціальної відповідальності, розуміння свободи як власної сваволі.

[1] Shelley L. I. Dirty entanglements. Corruption, Crime and Terrorism. Cambridge University Press, 2014. https://assets.cambridge.org/97811070/15647/frontmatter/9781107015647_frontmatter.pdf

Загалом феномени справедливості та несправедливості на рівні індивідуальної свідомості та поведінки – це надзвичайно суперечливі явища, переплетення позитивного та негативного, уразливості та ресурсів людини. Справедливість має неоднакову значимість для різних людей, і якщо для когось це головний мотив поведінки, то інші реалізують свої життєві плани зовсім не звертаючись до ідеї справедливості та ігноруючи законні інтереси інших людей і дбаючи лише про себе.

Державно-організоване суспільство для свого самозбереження перш за все має боротись із несправедливістю, що ґрунтується на егоїзмі. Егоїзм – поведінка, що цілком визначається думкою про власну користь, вигоду, коли людина ставить свої інтереси вище за інтереси інших. Єдиним дієвим засобом проти егоїзму є закон, що спирається на силу державної влади. Цей засіб дієвий лише проти тих проявів егоїзму, які виходять за межі, встановлені законом. Егоїзм же, як природна властивість людини, взагалі подоланий бути не може. У сучасному демократичному світі егоїзм людей досяг небачених раніше масштабів. При цьому посиланням на непорушні права людини та її свободи нерідко намагаються виправдати будь-які прояви егоїзму. Людина закликає інших до справедливості переважно тому, що сподівається на справедливе ставлення перш за все до себе. Чим більше людина отримує, тим до більшого вона прагне. Гроші, власність стають головною цінністю. Саме тому непоборною є корупція чиновників. Егоїзм найчастіше стає причиною злочину.

Крім матеріальної шкоди, егоїзм призводить до руйнування моральних цінностей, порушення соціальної гармонії та створення суспільних проблем. Є немало людей, або навіть спільнот, які прагнуть вирішити свої проблеми за рахунок інших людей. Так можуть вчиняти навіть держави, які намагаються поневолити інші народи, поставити їх у залежність від себе та своїх інтересів. Тому важливо, хто управляє світовими державами. Роль особистості в історії завжди була важливою, особливо такої особистості, яка

наділена владою. Жага влади призводить до того, що людина задля досягнення мети готова використовувати будь-які способи та засоби, аж до злочинних. Її не зупиняють ні страх перед покаранням, ні моральні заборони. З цього випливає, що владні повноваження не повинні належати людям егоїстичним, жадібним, заздрісним та жорстоким. Щоб мінімізувати таку можливість, необхідно підвищувати роль виховання та відповідальності людей за зроблений вибір варіанта поведінки.

Ще однією вадою, що спрямовує вчинки людини, є помста. Це навмисне заподіяння шкоди, неприємностей з метою відплатити за образу, приниження чи страждання. Це завжди реакція на агресію, що їй передувала. Часом вона затьмарює свідомість, змушує забути про всі моральні заборони, заглушує голоси співчуття, жалю та змушує вчиняти несправедливо.

Несправедливість люди можуть вбачати в будь-чому. У науковій літературі обґрунтовано думку, що усвідомлення несправедливості є виправданим за наступних обставин: якщо порушуються права людини; порушення прав здійснюється не самим постраждалим, а іншими людьми або групами людей; порушник мав можливість вчинити інакше; діяння, або відсутність потрібного діяння, є навмисним; правопорушник не отримав адекватної відповіді[1]. Соціальна несправедливість найчастіше є результатом діяльності людей, яким притаманний дефіцит культури, моральності, соціальної відповідальності, правосвідомості, властивий егоїзм, нарцисизм, звичка маніпулювати іншими людьми та багато говорити про справедливість.

Несправедливість стосовно індивіда має місце у тому випадку, якщо на нього прагнуть вплинути, застосовуючи фізичне або психологічне насилля з метою змусити вчинити дії, що шкодять його інтересам. До несправедливості може вдаватись сам індивід з метою нав'язування своєї волі іншій особі, якщо при цьому порушуються інтереси цієї особи, або

[1] Mikula G. The Experience of Injustice. *European Review of Social Psychology* / Eds.: W. Stroebe & M. Hewstone. Chichester: Wiley. 1993. Vol. 4. P. 223–244.

інших осіб. Для кваліфікації того чи іншого діяння як справедливого або несправедливого необхідно враховувати менталітет, особливості того суспільства, членами якого є ці індивіди, соціально-політичний устрій тощо. До того ж слід розмежовувати соціальну несправедливість та індивідуальну несправедливість. Іншими словами, соціальна несправедливість виникає через дії людини, але не обов'язково за людським задумом. Соціальна несправедливість – це побічний ефект певних соціальних, моральних та політичних практик. Соціальна несправедливість виникає, коли інституційний устрій породжує розподіл благ, який є несправедливим, незалежно від навмисного задуму окремих осіб.

Сутність соціальної несправедливості проявляється в конфліктах між різними суб'єктами. На рівні соціальних взаємодій поняття «соціальна несправедливість» сприймається як сукупність вчинків, суспільних відносин, комунікацій, які звужують сфери вільної життєдіяльності та самовизначення, а також розцінені соціальними групами або окремими особами як несправедливість, що обов'язково включає психологічне переживання особою стосовно свого соціального статусу.

З точки зору справедливості або несправедливості можуть сприйматися події, ресурси, інститути суспільно-політичного та соціально-економічного життя, їх діяльність. Ряд сучасних осередків напруженості в різних країнах є саме способом реагування на несправедливість (як її розуміє населення певного регіону), а не протиріччями на економічному, політичному, етнічному чи релігійному ґрунті. Чинники такого розуміння можуть бути цілком реальними за наявності відповідних соціальних чи економічних показників, безпідставних правових обмежень, особливо, якщо вони порушують права людини, призводять до дискримінації певної частини населення або всього регіону тощо. Разом із тим підстави розуміння несправедливості можуть бути ідеологічними, або ж мотивованими чисто емоційно, виходячи з сукупності ціннісних установок та орієнтирів, що характерні для окремої особистості або для цілого народу.

Причиною злочину може бути й соціальна нерівність. Терміном «соціальна нерівність» позначають положення в суспільстві, коли окремі соціальні групи мають різний соціальний статус, що тягне за собою різні можливості доступу до ресурсів і, відповідно, економічну нерівність. Економічна нерівність, яка відчужує людей від інститутів та цінностей суспільства, змушує їх чинити опір цим інститутам та цінностям, у тому числі вдаючись до злочинної поведінки. Економічна нерівність визначається як нерівність у розподілі багатства між людьми в даному суспільстві[1]. Різновидом економічної нерівності є міжнародна нерівність, що являє собою різний рівень добробуту населення різних країн. На початку XXI ст. різниця у доходах жителів 20 найбагатших і найбідніших країн становила 37 разів. Нині понад дві третини населення світу стикається зі зростаючою нерівністю у доходах і добробуті. Це підриває економічний прогрес, що, своєю чергою, призводить до збільшення соціального розриву, який є результатом нерівності. На сьогоднішній день 8,5% населення світу живе у злиднях. У бідності перебуває трохи менше половини всього населення. Про це йдеться у звіті Світового банку за 2024 рік[2]. При цьому статки 2 781 мільярдера в 2024 році зросли на $2 трлн. Нині можемо спостерігати найбільше зростання глобальної нерівності та бідності з часів Другої світової війни.

Різке соціальне розмежування, злидні більшості населення – це соціальні феномени, які в сучасній Україні досить відчутні. Термін «соціальна нерівність» свідчить, що окремі соціальні групи мають різний соціальний статус, який тягне за собою різні можливості доступу до ресурсів і, відповідно, економічну нерівність. «Соціальна нерівність спонукає членів соціуму до невдоволення діями влади, до виникнення конфліктних ситуацій, до сприйняття соціальної

[1] Itskovich E., Factor R. Economic inequality and crime: The role of social resistance. *Journal of Criminal Justice.* 2023, May–June. Vol. 86. DOI: https://doi.org/10.1016/j.jcrimjus.2023.102065

[2] The World Bank Annual Report 2024 (data is as of September 29, 2024). URL: https://www.worldbank.org/en/about/annual-report

нерівності з позицій соціальної несправедливості та усвідомлення відсутності рівності можливостей. Соціальна нерівність сприймається як деструктивне явище, як зло, що необхідно подолати»[1].

Світовий банк зараховує Україну до країн, де бідною вважають людину, яка живе на менш ніж 5,5 доларів на день (приблизно 232 грн за курсом на 20 січня 2025 р.). Тобто бідними є люди, які живуть на менш ніж 7 000 грн на місяць. При цьому згідно з даними Пенсійного фонду України, станом на 1 жовтня 2024 року 25,79% пенсіонерів отримують виплати у розмірі менш як 3000 гривень. Середній розмір пенсій в Україні на 1 жовтня 2024 р. становив 5 851,86 грн[2]. З 1 січня 2025 року розмір державної соціальної допомоги людям, що досягли пенсійного віку, але не мають належного трудового стажу (соціальна пенсія), становить 3 028 грн. Відповідно є особи, що живуть на 101 грн в день. А є й такі, що не отримують нічого. Бідність призводить до конфліктів у суспільстві, а конфлікти – до правопорушення. Величезна прірва між багатими й бідними, знищення середнього класу тягне за собою руйнацію економіки та негативно позначається на міжнародній безпеці. Шкода, що немає даних наскільки в Україні щоденно зростає рівень бідності через корупцію.

До бідних в Україні можуть належати й працюючі особи, зазвичай це вчителі, працівники культури, лікарі, вчені, тобто громадяни, чия заробітна плата нижча за прожитковий мінімум, а також інваліди, студенти, багатодітні та неповні сім'ї, біженці та переселенці, бездоглядні діти та інші. Новацією нашої країни стало те, що бідною може бути людина, яка працює на кількох роботах.

Слід зазначити, що нерівність індивідів є природним явищем, – всі люди різні, відмінності між людьми зумовлені їх

[1] Тимошенко В. І. Несправедливість і бідність як загроза національній безпеці України. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету*, 2024. Серія ПРАВО. Вип. 82: том 1. Ч. 1. С. 137, 138. DOI: https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.82.1.19

[2] Пенсійний фонд назвав середній розмір виплат у жовтні. 2024, 14 жовтня. URL: https://www.ukrinform.ua/rubric-society/3916157-pensijnij-fond-nazvav-serednij-rozmir-viplat-u-zovtni.html

фізіологічними та психічними особливостями. Однак не є природною економічна нерівність, вона може бути лише наслідком несправедливості, за якої стає реальністю нерівність у доходах, майнова нерівність, нерівність у розподілі багатства. У результаті з'являються багаті й бідні. Бідність породжується нерівністю, що виникає у сферах виробництва, розподілу та споживання й обмежує доступ населення до основних ресурсів – високої заробітної плати, високооплачуваних робочих місць, якісних медичних та освітніх послуг тощо. Величезні багатства окремих осіб, до того ж сумнівно отримані, породжують соціальну напругу, підривають можливості сталого розвитку та загрожують міжнародній безпеці. Бідні не можуть бути соціальною опорою держави, оскільки їм немає що захищати.

Бідність веде до збільшення смертності, скорочення чисельності корінного населення, його маргіналізації, розпаду сімей, погіршення здоров'я населення, зокрема поширення психічних захворювань. Відбувається деградація соціуму, його алкоголізація, збільшується кількість наркоманів. Бідність сприяє дегуманізації людських відносин, зростанню злочинності, поширенню екстремізму й тероризму, веде до зниження рівня та якості життя. Вона специфічно впливає на політичні відносини, реалізацію державної політики на всіх рівнях, унеможливлює становлення громадянського суспільства. Соціальна політика останніх років не зменшує бідність, але швидкими темпами сприяє скороченню бідних за рахунок їх вимирання[1].

Раптове різке зниження рівня життя, практична відмова держави від звичної за довгі роки опіки щодо своїх громадян, втрата соціальних гарантій, які здавалися природними, у поєднанні з таким же раптовим здобуттям свобод, зрозумілих як зникнення будь-якої відповідальності, стало потужним стимулом розвитку і поширення правового нігілізму. З цим пов'язане наростання безглуздої жорстокості та цинізму злочинів, у тому числі з боку раніше законослухняних людей,

[1] Тимошенко В. І. Несправедливість і бідність як загроза національній безпеці України. С. 139. DOI: https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.82.1.19

поширення різноманітних сатанинських сект, які вчиняють злочини з «містичних» мотивів і т. ін.

За результатами дослідження, проведеного аналітиками World Population Review, було визначено рейтинг країн з найвищим рівнем злочинності в 2023 році. Станом на початок 2023 р. найбільше злочинів було скоєно в Венесуелі, Папуа-Новій Гвінеї та Південній Африці. Як пояснюють автори дослідження, високий рівень бідності та безробіття, як правило, збільшують рівень злочинності у країні. І навпаки, «суворий контроль із боку поліції та суворі вироки, як правило, знижують його»[1]. «Станом на 2025 рік, індекс злочинності Венесуели становить 80,7 – це найвищий показник з-поміж усіх держав»[2].

Нині злочинність стала впливовим елементом соціальної структури, про що свідчить виконання нею таких функцій, як спрощення соціальних зв'язків, консолідація та реструктуризація відносин у системі соціальної стратифікації, прискорення та полегшення процедури прийняття координаційних рішень шляхом скорочення бюрократичних бар'єрів, лобіювання тощо.

Одним із наслідків зміни соціальної структури та криміналізації суспільства є відчуження малозабезпечених груп населення від суспільства, зростання недовіри до інших людей та суспільних інститутів. Такі групи населення досить швидко маргіналізуються. З погляду соціальної філософії та соціології, маргінальність – це стан особистості, знехтуваної суспільством або конкретною спільнотою через заперечення або невиконання нею норм, правил і вимог цього суспільства. Самі маргінали асоціюються з тими, кого називають соціальними аутсайдерами. Маргінальність позначається на суспільних процесах, сприяє дезорганізації

[1] Костенко В. Оприлюднено рейтинг країн світу з найвищим рівнем злочинності: Україна розташувалася поруч з США. 2023, 12 січня. URL: https://www.dsnews.ua/ukr/world/oprilyudneno-reyting-krajin-svitu-z-nayvishchim-rivnem-zlochinnosti-ukrajina-roztashuvalasya-poruch-z-ssha-12012023-472465

[2] Кушпіт А. Небезпечно туди їхати: у якій країні найвищий рівень злочинності. 2025, 21 лютого. URL: https://24tv.ua/zakordon24/yaka-krayina-naybilsh-kriminalna_n2758571

суспільного життя, створює комплекс проблем, аж до конфліктів, протиправної поведінки та аномії[1]. Суспільна правосвідомість виявилася витісненою суспільною кримінальною свідомістю. Гроші за будь-яку ціну, у тому числі злочинну, – ось ті «цінності», які сьогодні найчастіше правлять світом.

Таким чином, несправедливість і бідність є найбільш гострими проявами кризи сучасного суспільства. Соціальна несправедливість проявляється у неадекватному становищі суб'єкта в соціумі, визначеному з урахуванням прийнятих стандартів і правових норм, неадекватному розподілі матеріальних благ та інших ресурсів, порушенні прав людини, низькій самооцінці суб'єктом своїх можливостей, цілковитій залежності безправної людини від корупціонерів, чиновників, криміналітету, від будь-кого, хто виявиться більш спритним, сильним, багатим, нахабним тощо. Соціальна несправедливість не лише сприяє різкому зниженню якості та рівня життя населення, його масовому зубожінню, а й зростанню деструктивно-песимістичного потенціалу суспільної свідомості, деформаціям у сфері ціннісних орієнтацій, правової свідомості.

Фактори порушення прав людини та несправедливості поділяють суспільство на тих, хто є суб'єктом несправедливості, та тих, кого можна вважати об'єктом несправедливого ставлення до себе, тих, кому все дозволено, і тих, хто в реальності не має жодних прав. Несправедливість у сфері економіки, політики, правовій сфері та ін. призводить до порушення прав людини, загрожує національній та міжнародній безпеці.

Дослідження ставлення окремо взятої людини до несправедливості та порушення її прав дає можливість розкрити важливі особистісні ресурси подолання кризових та стресових ситуацій та сприяє вирішенню проблеми забезпечення як особистої, так і міжнародної безпеки.

[1] Tymoshenko V. I. Interdependence of marginality and anomie. *Scientific Journal of the National Academy of Internal Affairs.* 2022. Vol. 27(2). P. 13. DOI: 10.33270/0122272.09

Розділ 2. ОСНОВНІ КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВІ ТА КРИМІНОЛОГІЧНІ ТЕОРІЇ XVIII–XIX СТ.

2.1. Ч. Беккаріа та класична школа кримінального права.

Класична школа кримінального права сприйняла та розвинула ідеї Просвітництва, гуманістичної філософії XVIII ст. щодо рівності всіх перед законом, принцип «немає злочину, немає покарання без вказівки на це в законі», принцип пропорційності при покаранні (залежно від тяжкості злочину). Було детально розроблено вчення про злочин і покарання, формальне поняття злочину та його склад, суб'єкта злочину, форми вини, співучасті тощо.

Представники класичного напряму були присутні в багатьох країнах Європи: в Італії – Ч. Беккаріа; в Англії – Дж. Локк, І. Бентам, В. Блекстоун; у Франції – енциклопедисти; у Німеччині – І. Кант, Г. В. Ф. Гегель, П. Фейєрбах; у Росії – З. А. Горюшкін, М. С. Таганцев, М. Д. Сергієвський, в Україні – О. Ф. Кістяківський та ін.

Провісником класичної школи кримінального права став італійський правознавець, гуманіст, просвітник і громадський діяч Чезаре Беккаріа (італ. Caesar Beccaria, 1738–1794), який виклав свої ідеї в трактаті «Про злочини і покарання», опублікованому вперше в 1764 р. Ч. Беккаріа перебував під значним впливом природно-правової доктрини та теорії суспільного договору. Бажані прогресивні зміни він пов'язував не лише з поширенням принципів гуманізму, а й зі звільненням кримінального права від впливу релігії. Розвиваючи моральну доктрину матеріалістів XVIII ст., обґрунтував думку, що кримінальні закони мають узгоджуватись із законами моральності. Мислитель систематизував філософські ідеї своїх попередників щодо злочину і покарання та сформулював основоположні принципи кримінального права.

Згідно з теорією суспільного договору, первинно люди були незалежні та самостійні, однак їхня свобода перебувала

під загрозою, що виходила від інших таких же незалежних людей. Постійні війни між людьми робили їхню природну свободу недосяжною. Для забезпечення загального блага люди об'єдналися в державу та передали їй частину своєї свободи. Верховна влада в державі належить суверену – представнику всього народу. Правитель повинен забезпечити спільне благо – безпеку та справедливість. Критерієм людської справедливості є спільне благо, відповідно до якого мають прийматися закони у державі, проте в дійсності закони несправедливі – вони закріплюють свавілля та станові привілеї в суспільстві. Наявні закони, як вважав Ч. Беккаріа, слугують лише для прикриття насильства. З цих позицій він різко критикував сучасну йому юриспруденцію. В Європі XVIII ст., зауважував Ч. Беккаріа, не було системи законодавства, як основи справедливого правосуддя. Причину несправедливості вбачав у приватній власності. Пов'язував соціальні зміни з діяльністю освіченого монарха, який видаватиме справедливі та рівні для всіх закони. Особливого значення надавав законності. Режим законності, вважав він, передбачає, що діяльність органів правосуддя ґрунтується лише на законі, а представники влади не порушують права громадян.

Ч. Беккаріа проголосив верховенство закону, причому, на його думку, законодавець не тільки має видавати закони, але й тлумачити їх. Суддя ж не може тлумачити закони, що підлягають буквальному застосуванню. Всі громадяни повинні бути рівними перед законом. Ч. Беккаріа різко засуджував станову нерівність. Лише закон має визначати, що є злочином, а що – ні. Під злочином розумів лише діяння, тобто вчинок людини, виражений зовні, якщо він заподіює ту або іншу шкоду суспільству. Ч. Беккаріа відхиляв відповідальність за одні лише наміри, за слова та думки. Він пропонував обмежити коло діянь, оголошених злочинними, виступав за загальне пом'якшення системи покарань, вимагав заборони катувань. Вважав, що покарання має бути застосоване лише тоді, коли в ньому є абсолютна необхідність. Основними принципами покарання називав рівність покарань

для всіх, скасування привілеїв дворян та пропорційність злочину і покарання. Був противником середньовічної ідеї залякування, катування людини заради спокути гріха, засуджував ідею помсти. Відстоював презумпцію невинуватості обвинуваченого до того часу, поки його вина не буде встановлена судовим вироком, заснованим на сукупності всіх доказів у справі. Вважав, що саме неминучість необхідного покарання, навіть покарання помірного, справляє більше враження, ніж страх зазнати тяжкого покарання, якщо при цьому існує надія на безкарність[1]. Метою покарання є не відплата, а попередження вчинення винним нового злочину, спричинення нової шкоди суспільству та утримання інших осіб від вчинення злочину. Покарання має якнайшвидше слідувати за злочином (як необхідний, неминучий його наслідок). При цьому покарання має відповідати природі самого злочину.

Система покарань, запропонована Ч. Беккаріа, передбачала рабську працю на благо суспільства (за крадіжку), тілесні покарання (за насильницькі злочини), безчестя чи громадський осуд (за особисті образи), удари палицею, кайдани, ланцюги, ярмо, залізна клітка та довічне рабство (за найтяжчі злочини), вигнання (для осіб, вина яких не доведена повністю). Вважав недоцільним замість покарання призначати грошовий викуп.

Ч. Беккаріа виступав за скасування смертної кари. На його переконання, смертна кара не заснована на праві. Людина сама не має права позбавляти себе життя, а значить вона не хотіла б надавати це право іншим особам. До того ж, як свідчить історія, смертна кара не зупиняє злочинців. Як засіб залякування вона поступається пожиттєвому рабству – жахлива, але швидкоплинна картина страти злочинця справляє менше враження, ніж вічні каторжні роботи. До того ж смертна кара подає приклад жорстокості, розбещує суспільство, сприяючи тим самим новим злочинам. Додатковим доказом проти страти мислитель називав непоправність судової помилки. Ч. Беккаріа допускав смертну

[1] Беккариа Ч. О преступлениях и наказаниях. Москва: Изд-во НОРМА, 2000. С. 117.

кару у надзвичайних умовах (у разі суспільного перевороту) та під час міжусобних воєн.

Класична школа відстоювала наступні принципи: основним призначенням покарання, яке має бути невідворотним, є справедлива відплата за скоєний злочин; мистецтво законодавця та його гуманізм полягають у тому, щоб зробити покарання більш жорстоким, але не за принципом «чим більше, тим краще», – лише настільки, щоб зробити злочин непривабливим. Зокрема, Кримінальне уложення Німеччини 1871 р. (Deutsches Strafgesetzbuch, StGB) базувалося на цих ідейних основах[1].

Представником класичної школи в Німеччині був також Пауль Йоханн Анзельм фон Фейєрбах (нім. Paul Johann Anselm von Feuerbach, 1775 –1833), – батько філософа Людвіга Фейєрбаха. За свої заслуги П. Фейєбах отримав лицарське звання (Ritter). Займав посади приват-доцента, а потім професора (з 1801 р.) в університетах Ієни, Кіля і Ландсхута, читав лекції з природного права та енциклопедії права, кримінального права та процесу, цивільного і римського права. У 1805 р. йому було доручено скласти проект Баварського Кримінального кодексу; одночасно зайняв високу посаду в міністерстві юстиції Королівства Баварія (нім. Königreich Bayern, бав. Kinereich Bayern). Після складання проекту, який отримав силу закону, в 1813 р. П. Фейєрбах був призначений президентом апеляційного суду. Підготував також проект Цивільного кодексу, але він не був прийнятий. Заслугою П. Фейєрбаха є підготовка закону про скасування тортур у Баварії, який було прийнято у 1806 р. З 1814 року і до кінця життя П. Фейєрбах займав високі суддівські посади[2].

П. Фейєрбах відстоював вимогу встановлення кримінальної відповідальності лише за злочинне діяння, а не

[1] Хавронюк Н. Каким должно быть уголовное наказание, или почему юриспруденция отстает от физики? 2012, 6 грудня. URL: http://justice.org.ua/politika-i-pravo-podiji-fakti-komentari/kakim-dolzhno-byt-ugolovnoe-nakazanie-ili-pochemu-yurisprudentsiya-otstaet-ot-fiziki

[2] Фейербахъ. Энциклопедический словарь / Изд. Ф. А. Брокгаузъ, И. А. Ефронъ. Т. XXXV. Санкт-Петербург: Тип. изд. общ. Брокгаузъ-Ефронъ, 1902. URL: http://www.runivers.ru/bookreader/book10200/#page/432/mode/1up

за наміри чи думки. Розглядав злочин як дію, небезпечну для суспільства. Незважаючи на те, що злочин викликається вільною волею, він підпорядкований закону причинності, детермінований. Причиною злочину є прагнення людини отримати задоволення чи уникнути невдоволення, тобто чуттєва природа людини. Виступав за встановлення у кримінальному законодавстві певних санкцій, що обмежують свавілля суду. Створив основу для розробки в межах класичної школи таких найважливіших інститутів кримінального права, як склад злочину, вина, замах, співучасть та деякі інші. Вказав на необхідність розрізняти об'єктивне (злочинне діяння, заборонене кримінальним законом) та суб'єктивне підґрунтя кримінальної відповідальності. Він звернув увагу на необхідність розмежовувати злий намір (dolus) і необережність (culpa) як основні форми провини. Відстоював об'єктивні критерії у питанні про відповідальність за замах на злочин (менший ступінь відповідальності, ніж за закінчений злочин) та за співучасть у злочині (караність дій підбурювачів та посібників залежно від їхньої ролі у скоєнні злочину).

П. Фейєрбах був одним із перших, хто стояв біля витоків формування самостійної науки кримінології. Прихильник теорії психічного примусу (залякування). Мету і завдання покарання бачив у залякуванні за допомогою загрози покаранням, яке передбачено у кримінальному законі. Покарання, за П. Фейєрбахом, бувають двох видів: покарання, що загрожують, і покарання, що заподіюють. Мета перших полягає в тому, щоб налякати потенційного злочинця і тим самим відвадити його від вчинення злочину, мета другого – демонстрація невідворотності покарання. Надавав значення цілям загальної превенції і вимагав визначати розміри покарання виходячи лише з тяжкості вчиненого діяння.

Метою державної організації вважав забезпечення порядку, що спирається на право. Цьому порядку загрожують злочинні діяння. Тому держава має право і зобов'язана вживати заходів для запобігання злочинам. Якщо ж заходів морального впливу недостатньо, держава мусить вживати заходи примусові. По-перше, це примус фізичний, під яким П. Фейєрбах розумів

усунення умов, що сприяють вчиненню правопорушень; по-друге, примус психічний, що полягає у кримінальному законі, який загрожує покаранням. Причину злочинів бачив у чуттєвості. На його думку, злочинець здійснює злочин керуючись мотивом отримати задоволення від свого діяння. Для попередження злочинів пропонував протиставити кожному злочинному спонуканню кримінальний закон, що загрожує більшим стражданням, ніж та насолода, на яку очікує злочинець. Наголошував, що для більшості людей одного психічного впливу, що справляє кримінальний закон, достатньо. Якщо ж у тому чи іншому випадку злочинні спонукання перемогли, то винний повинен бути засуджений і покараний.

П. Фейєрбах був послідовником вчення І. Канта про моральність і право, розвивав його, орієнтуючись на проблеми кримінології та кримінального права. Відстоював ідею першості права стосовно держави, яка пізніше стала складовою доктрини правової держави. Продовжуючи вчення І. Канта, писав, що кримінальний закон є «категоричним імперативом», вимоги якого підлягають беззаперечному виконанню. П. Фейєрбаху належить заслуга у формулюванні основних принципів кримінального права, які, за його словами, «не підлягають ніякому виключенню». Перш за все це принцип рівності всіх перед законом. Принципи кримінального права, які були обґрунтовані Ч. Беккаріа, він виклав у чітких латинських формулах, а саме: «nulla poena sine lege» («немає покарання без закону»); «nulla poena sine crimine» («немає покарання без злочину»); «nullum crimen sine poena legali» («немає злочину без законного покарання»). П. Фейєрбах вимагав, щоб покарання призначалися лише на підставі закону, лише за передбачені законом злочини і щоб жоден злочин не залишався непокараним. Згодом ці формулювання зазнали певної еволюції, і нині їх зазвичай зводять до принципу «nullum crimen, nutia poena sine lege», що в тому чи іншому вигляді було сприйнято законодавством багатьох країн[1].

[1] Prof. Dr. Wolfgang Naucke. Paul Johann Anselm Ritter von Feuerbach. *Enzyklopädie zur Rechtsphilosophie.* Erstpublikation: 06.04.2011. URL: http://www.enzyklopaedie-rechtsphilosophie.net/autorenliste/19-beitraege/100-feuerbach-paul-johann-anselm-ritter-von

Вчений всебічно дослідив і обґрунтував юридичну конструкцію осудності, як підстави кримінальної відповідальності, що знайшла відображення в Баварському Кримінальному кодексі. Цей кодекс, укладений за проектом П. Фейєрбаха, передбачав суворі покарання за більшість злочинів, однак призначатись вони могли лише у разі встановлення всіх, передбачених законом, елементів складу злочину.

П. Фейєрбах розвинув теорію залякування (примусу). Як відомо, в її основі лежала ідея про те, що страх перед кримінальним покаранням повинен утримувати всіх тих, хто має схильність до злочинної поведінки, причому покарання має бути настільки жорстоким, щоб вражати свідомість нестійких осіб своїм виглядом і процедурою його виконання. Різновидом такого вчення стала теорія так званого «психологічного примусу» (психічного залякування) П. Фейєрбаха.

Метою державної організації він вважав забезпечення порядку на основі права. Цьому порядку загрожують злочинні діяння. Тому держава має право й зобов'язана вживати заходів для запобігання злочинам. Якщо ж заходів морального впливу недостатньо, держава мусить вживати заходи примусові. По-перше, це може бути примус фізичний, під яким П. Фейєрбах розумів усунення умов, що сприяють вчиненню правопорушень; по-друге, примус психічний, що полягає у кримінальному законі, який загрожує покаранням. Причину злочинів бачив у чуттєвих спонуканнях людини. На його думку, злочинець здійснює злочин, керуючись мотивом отримати задоволення від свого діяння. Для попередження злочинів пропонував протиставити кожному злочинному спонуканню кримінальний закон, що загрожує більшим стражданням, ніж та насолода, на яку очікує злочинець. Якщо ж у тому чи іншому випадку злочинні спонукання перемогли, то винний повинен бути засуджений і покараний[1]. Мету

[1] Prof. Dr. Wolfgang Naucke. Paul Johann Anselm Ritter von Feuerbach. *Enzyklopädie zur Rechtsphilosophie.* URL: http://www.enzyklopaedie-rechtsphilosophie.net/autorenliste/19-beitraege/100-feuerbach-paul-johann-anselm-ritter-von

виправлення злочинця шляхом застосування покарання він не ставив[1].

Праці П. Фейєрбаха стали серйозним підґрунтям для розробки в межах «класичної» школи таких найважливіших інститутів кримінального права, як склад злочину, вина, співучасть, замах та ін., у трактуванні яких він відстоював значення об'єктивних критеріїв. Деякі з його положень зберігають своє значення й зараз[2].

Відомий сучасник П. Фейєрбаха, юрист і прем'єр-міністр Великого герцогства Гессен Карл Людвіг Вільгельм фон Грольман (нім. Karl Ludwig Wilhelm von Grohlmann, 1775–1829) висунув ідею спеціального попередження, вважав, що метою покарання є попередження злочинів шляхом впливу на засудженого. Це досягається або залякуванням злочинця, щодо якого застосовано покарання, або тим, що він позбавляється фізичної можливості вчинити новий злочин. У зв'язку з цим К. Грольман виступав за широкі межі розсуду суддів при застосуванні покарання. Суперечка між прихильниками П. Фейєрбаха та прихильниками К. Грольмана проходить через усе XIX століття. К. Грольман вважав, що основою застосування покарання є не вчинене особою діяння, а небезпека, що загрожує суспільству у майбутньому від цієї особи. П. Фейєрбах же стверджував, що покарання є мірою примусу саме за вчинене злочинне діяння, тому покарання має визначатися насамперед характером та ступенем суспільної небезпеки цього діяння. Класична школа кримінального права взяла за основу думку П. Фейєрбаха, однак погляди К. Грольмана певною мірою втілилися в концепції заходів виправлення та безпеки, застосування яких у німецькому кримінальному праві ґрунтується на прогнозі щодо можливості вчинення особою суспільно-небезпечних діянь у майбутньому.

[1] Тимошенко В. І. Фейєрбах Пауль Йоханн Анзельм фон. *Велика українська юридична енциклопедія: у 20 т. Т. 18*: *Кримінологія. Кримінально-виконавче право* / редкол.: В. І. Шакун (голова), В. І. Тимошенко (заст. голови) та ін.; Нац. акад. прав. наук України; Ін-т держави і права імені В. М. Корецького НАН України; Нац. юрид. ун-т імені Ярослава Мудрого. Харків: Право, 2019. С. 478–480.

[2] Там само.

Набула поширення й теорія виправлення. Її прихильники вважали, що впливаючи на особистість злочинця шляхом утиску його законних благ, водночас слід бачити в ньому людську особистість, якій необхідно допомогти у подоланні власних недоліків. Первинно ця теорія включала в себе як моральне, так і юридичне виправлення. Моральний аспект виправлення представлений у релігійно-філософській літературі XVII–XVIII ст. Концепція виправлення особистості злочинця бере свій початок ще з епохи Середньовіччя. Це пов'язано перш за все з тим, що ідея покарання у релігійно-філософській літературі повністю була підпорядкована ідеї зцілення, покаяння, виправлення.

Один із прихильників теорії виправлення відомий англійський тюрмознавець, філантроп і громадський діяч Джон Говард (англ. John Howard, 1726–1790) наголошував на необхідності виправлення злочинців, людяного ставлення до них, розумної організації виконання покарань, що пов'язувалось ним із суспільно-корисною працею, вихованням і навчанням засуджених. У своїй книзі «Стан в'язниць в Англії та Уельсі» (1777) Дж. Говард першим звернув увагу на стан і долю ув'язнених. Він заявляв, що ув'язнені перш за все – люди. Вони повинні мати одяг, їжу, роботу, медичне обслуговування.

У працях українського вченого-криміналіста й історика Олександра Федоровича Кістяківського (1833–1885) знайшли своє відображення всі позитивні надбання класичної школи. Проте в його поглядах позначився певний поступовий перехід від догматичного методу до аналізу суспільної природи кримінального права. Тим самим О. Ф. Кістяківський став одним із провісників соціологічної школи кримінального права, – одним із перших обґрунтував необхідність розкриття соціального змісту кримінального права та його інститутів[1]. Кримінальне право і кримінальний закон О. Ф. Кістяківський розглядав як два взаємозалежних, але разом із тим різних

[1] Харитонова О. В. Кримінально-правові погляди О. Ф. Кістяківського: наукова спадщина та її значення для сучасних кримінально-правових досліджень: монографія / О. В. Харитонова. Харків: Право, 2010. С. 84.

явища. На думку вченого, кримінальний закон є лише формою вираження кримінального права як сукупності понять даного народу в даний період його розвитку «про праве і неправе». Не закон створює право, підкреслював О. Ф. Кістяківський, а навпаки. У створенні кримінального закону не залишається місця свавіллю законодавця, якому доводиться лише закріплювати вже існуючі поняття, що створені суспільними відносинами, які складаються чи склалися[1].

Злочин О. Ф. Кістяківський визначав так: «Злочин є порушенням закону, встановленого для охорони безпеки і добробуту громадян, порушенням юридично осудним, вчиненим за допомогою зовнішньої, позитивної або негативної дії, яка за характером своїм складається або з насильства, або обману, або недбалості»[2]. Він визнавав наявність формального та матеріального поняття злочину. Розглядаючи злочин як порушення закону, О. Ф. Кістяківський писав, що «відступ від цього правила перетворює кримінальну юстицію з акту, що повинен охороняти безпеку громадян, на акт знищення такої»[3]. Обов'язковою юридичною ознакою будь-якого злочину О. Ф. Кістяківський вважав протиправність діяння.

Характеризуючи покарання, вчений зазначав, що воно насамперед має бути дійсно виправним. В іншому разі це є просто відплата або помста. Визначаючи покарання як «ті заходи, які за вироком суду приймаються проти злочинця і які заподіюють йому страждання і відбирають у нього різні види благ і прав, що йому належать»[4], О. Ф. Кістяківський не вказував, ким саме встановлюється примусовий захід, від імені кого суд уживає заходів до винного у вчиненні злочину, тобто він відійшов від констатації ролі держави у правотворчості та правозастосуванні. Вчений акцентував

[1] Харитонова О. В. Кримінально-правові погляди О. Ф. Кістяківського: наукова спадщина та її значення для сучасних кримінально-правових досліджень: монографія / О. В. Харитонова. С. 81.

[2] Кистяковский А. Ф. Элементарный учебник общего уголовного права с подробным изложением начал русского уголовного законодательства. Часть общая: Учебник. 3-е изд. Киев: Тип. Иогансона, 1891. С. 235.

[3] Там само. С. 235–236.

[4] Там само. С. 696.

увагу на специфічній соціальній ролі покарання, його суспільній «підставі». Підкреслював, що покарання є результатом притаманних людині первісних властивостей, а не винайдено шляхом філософської думки, воно викликається до життя самими первинними потребами і цілями людської природи. О. Ф. Кістяківський вважав, що кінцева мета покарання з моменту його появи і дотепер не змінилася, хоча способи досягнення цієї мети інші, більш близькі до цілі покарання, і його форми докорінно відрізняються залежно від епох та рівня розвитку кримінального права. Ця мета, за його словами, є самозбереженням, яке виражається в захисті себе від шкоди, у досягненні безпеки, у поверненні віднятого злочином і в задоволенні почуття справедливості, яке зрештою є лише вираженням глибокого усвідомлення неминучої необхідності задоволення потреб самозбереження[1].

О. Ф. Кістяківський був противником смертної кари, яку прирівнював до вбивства. Таке покарання вважав економічно невигідним, безсилим з точки зору моралі та не завжди справедливим. Однак вчений усвідомлював, що скасування смертної кари відбудеться не найближчим часом: «а) головна заслуга скасування смертної кари має бути приписана докорінним змінам, які відбудуться в розумовому, суспільному та економічному житті народів, змінам, у здійсненні яких брали участь не одиниці, а мільйони, і що цьому, а не іншому фактору, зобов'язані своєю появою навіть блискучі філософські уми, що захищали святість життя людського; б) якщо комусь, зокрема, і слід приписати заслугу поступового скасування смертної кари, то вже ніяк не одній якійсь особистості, а сукупним зусиллям тих письменників та державних людей, які словом та ділом сприяли зменшенню страт і віри в необхідність і корисність цього покарання»[2].

До цієї ж школи належав і Микола Степанович Таганцев (1843–1923) – російський юрист, кримінолог і державний діяч.

[1] Харитонова О. В. Кримінально-правові погляди О. Ф. Кістяківського: наукова спадщина та її значення для сучасних кримінально-правових досліджень: монографія / О. В. Харитонова. С. 184, 185.

[2] Кистяковский А. Ф. Исследование о смертной казни. Тула: Автограф, 2000. С. 25.

Вважав неприйнятним для себе аналізувати кримінально-правові категорії лише на основі абстрактного методу, обмежуватися коментуванням правових норм без урахування судової практики. Водночас, зупиняючись на методах дослідження кримінально-правових інститутів, зазначав, що нерозумно відкидати значення для кримінального права праць із соціології злочину, що дослідження такого роду багато дали для розвитку науки кримінального права[1]. Однак, на його думку, «об'єднання в одне ціле соціологічного та юридичного дослідження одних і тих самих фактів призвело б тільки до заподіяння взаємної шкоди обом галузям знань, оскільки вони відрізняються як за методами чи прийомами вивчення, так і за своїми завданнями та цілями»[2]. М. С. Таганцев залишався на позиціях перш за все юридичного аналізу кримінально-правових відносин, хоч і підкреслював, що під «юридичними відносинами» він розуміє не голу абстракцію, а «правильний розвиток суспільних відносин»[3].

М. С. Таганцев визначав кримінальний закон наступним чином: «веління, … яким встановлюється кримінальна відповідальність за посягання на норму права»[4]. Злочин же розглядав як злочинне діяння, що порушує, або не виконує норми, тобто накази та заборони авторитетної волі, що визначають і спрямовують діяльність людей у суспільстві[5]. За словами автора, злочин є посяганням на норму права в її реальному бутті, посяганням на інтерес життя, що охороняється правом, на правове благо. Злочинне діяння, хоч і має своїм об'єктом конкретне благо, але його сутність не

[1] Харитонова О. В. Кримінально-правові погляди О. Ф. Кістяківського: наукова спадщина та її значення для сучасних кримінально-правових досліджень: монографія / О. В. Харитонова. С. 86.

[2] Таганцев Н. С. Русское уголовное право: Лекции. Часть общая: В 2 т. Т. 1. Москва: Наука, 1994. С. XXIX.

[3] Харитонова О. В. Кримінально-правові погляди О. Ф. Кістяківського: наукова спадщина та її значення для сучасних кримінально-правових досліджень: монографія / О. В. Харитонова. С. 86.

[4] Таганцев Н. С. Русское уголовное право: Лекции. Часть общая. Т. 1. Санкт-Петербург, 1902. С. 141.

[5] Там само. С. 36.

вичерпується шкодою і небезпекою, що завдаються цьому благу, а переважно полягає у протидії пануванню права в державі[1].

Будучи палким прихильником основних ідей класичної школи кримінального права, разом із тим М. С. Таганцев наголошував на необхідності пильної уваги до особистості, врахування її віку, способу життя, рецидиву. «Юридичне значення злочинного діяння не може обмежуватись вивченням лише самого діяння, забуваючи особистість, яка його вчинила, властивості та якості злочинця визначають умови осудності, впливають на встановлення розміру покарання, наприклад при повторенні, неповнолітті і т. ін. … особистість входить в сферу кримінально-правових досліджень лише тому, що вона проявляється у злочинному діянні і лише остільки, оскільки вона проявляється в цьому діянні. Тому предметом кримінального права і центром вивчення є злочинне діяння, а не «злочинність», діяльність особистості, а не сама особистість»[2]. Вчений наголошує: «Особисті якості злочинця, особливо ступінь його моральної та юридичної зіпсованості, його небезпека для суспільного правопорядку, можуть мати лише допоміжне значення при визначенні відповідальності нарівні з мотивами і навіть іноді з об'єктивною обстановкою злочинної діяльності»[3].

Покарання розглядав як вираження юридичних відносин, що виникають між державою і злочинцем. Сфера покарання може стосуватись лише юридичних наслідків злочину, які змінюють права і юридичні інтереси покараного[4]. Каральна діяльність має бути доцільною. Будь-яке завдання страждань, примус, що не виправданий необхідністю, не приносить користі, не може бути зараховано до групи каральних заходів[5]. Підставою, що вимагає застосування покарання, визначав

[1] Таганцев Н. С. Русское уголовное право: Лекции. Часть общая. Т. 1. Санкт-Петербург, 1902. С. 47.

[2] Там само. С. 16.

[3] Там само. С. 1283.

[4] Там само. С. 823.

[5] Там само.С. 551.

обсяг і значення завданої шкоди, або небезпеку для правопорядку, для особистості та держави. Особистість злочинця, що проявилась у злочині, її фізичні та психічні особливості, нахили, риси характеру, енергія та воля є лише одним із елементів, що визначають суспільне та індивідуальне значення діяння, і через те впливають на його покарання[1].

М. С. Таганцев був прихильником точного застосування кримінальних законів, виступав проти смертної кари. Наголошував, що ніяке покарання вбивці не воскресить убитого, смерть дає не життя, а дві смерті. Вважав, що позбавлення волі найкраще гарантує суспільну безпеку, а до того ж це дійсно каральний засіб стосовно злочинця[2]. Засуджував ідеї соціологів про небезпечний стан, покарання за який сприяє деспотизму та знищує свободу. Підтримував ідею щодо участі в судах присяжних засідателів.

Більшість представників класичної школи кримінального права залишались на позиціях юридичного світогляду, який виводив зміст правових норм переважно не з умов життя суспільства (політичних, економічних, духовних), а пов'язував їх із волею законодавця. Кримінально-правові норми розглядались без зв'язку з конкретними історичними умовами. Саме цим пояснюється панування формально-юридичного розуміння основних питань кримінального права. Класичний напрям досягнув вершин кримінально-правової науки у дослідженні догми кримінального права, у вивченні кримінально-правової норми та інших категорій кримінального права як юридичних понять. При цьому поза увагою залишається відрив проблеми злочину та злочинності від соціально-економічних умов життя суспільства. Представники цього напряму не змогли дати відповіді на питання про причини різкого зростання злочинності в розвинених державах наприкінці XIX ст. та запропонувати кримінально-правові заходи попередження злочинності.

---

[1] Таганцев Н. С. Русское уголовное право: Лекции. Часть общая. Т. 1. Санкт-Петербург, 1902. С. 927.

[2] Там само. С. 1188.

Виділяють також неокласичний напрям кримінального права, який став модифікацією деяких принципів класичної школи. Він характеризується наступним: модифікація доктрини вільної волі, на яку могли впливати недієздатність, розумова неповноцінність та інші обставини, а також навмисність; визнання обставин, що пом'якшують вину; модифікація доктрини відповідальності з метою пом'якшення покарання у випадках душевних захворювань, вікових та інших особливостей, що позначаються на знаннях та намірах людини в момент скоєння злочину; використання в судочинстві висновків експертів щодо ступеня відповідальності. Загалом цей напрям сприяв більшій індивідуалізації покарань та їх поступовому пом'якшенню.

В останній третині XVIII – на початку XX ст. С. Ю. Десницький, О. П. Куніцин, І. Я. Фойницький, М. М. Щербатов та ін. також розглядали покарання як зло, якого злочинець зазнає виключно внаслідок протизаконності його дій, виступали за гуманізацію покарання, його індивідуалізацію та пропорційність злочину. При цьому розмежовували поняття покарання та помсти. Цілями покарання визнавали попередження злочинів, виправлення злочинця та виховання громадян у дусі неухильного дотримання букви закону.

Розроблялася й теорія винагороди, але вона не набула поширення. Її основна ідея полягала в тому, що покарання розглядалось як ефективний засіб згладжування шкоди, завданої злочином.

Таким чином, представники класичної школи кримінального права розглядали покарання як справедливу кару, відплату за скоєний злочин. Сутність покарання у такому розумінні полягає у засудженні, покаранні злочинця, що виражається у формі, яка визначається відповідно до важливості цього діяння.

Правова доктрина даного періоду визначає покарання залежно від ставлення до його цілей: відплата (кара) злочинцю, відновлення порушеного злочином права та

перевиховання злочинця. Набув популярності принцип «немає злочину та покарання, якщо вони не передбачені законом».

Для покарання-відплати головним є дотримання принципу, що шкода від покарання не повинна перевищувати шкоду від злочину, тобто наслідок злочинного посягання має відбуватися у межах «справедливого покарання». При цьому справедливе покарання є засобом досягнення в суспільстві своєрідного балансу справедливості. У свою чергу теорія залякування за змістом вже відступає від норм справедливого покарання. Достоїнством покарання як засобу виправлення злочинця є те, що воно ставить за мету ресоціалізацію злочинця.

2.2. Антропологічні (біологічні) теорії щодо злочину і злочинності.

«Класичний» напрям зазнав жорсткої критики з боку нових напрямів у науці кримінального права – антропологічного та соціологічного. Назву «класичне» було надано прибічниками цих напрямів, які вкладали в таке значення сенс застарілості теоретичних поглядів «класиків», які не відповідають сучасним потребам суспільства. Якщо представники класичної школи розглядали злочин з юридичних позицій, то прихильники позитивістської школи вважали, що злочин зумовлений безліччю факторів, але чисто юридичний підхід ними повністю виключався.

Антропологічна (позитивна) школа є однією із течій в теорії кримінального права та кримінології, яка доводить, що злочин і злочинність має біологічну природу, внаслідок чого злочинця треба розглядати перш за все з позицій антропології. Ця школа сформувалась у 70-х роках XIX ст. Її методологічною основою стали філософські концепції матеріалізму та позитивізму. Засновниками антропологічної школи стали італійський лікар-психіатр, професор судової медицини Ч. Ломброзо та юристи, що приєдналися до нього, – Е. Феррі та Р. Гарофало. Формування цієї школи є наслідком широкого використання в останні десятиліття XIX ст. знань у сфері медицини, зокрема психіатрії та нейропатології.

Погляди криміналістів-антропологів сформувалися під впливом праць мислителів, які звернулися до безпосереднього вивчення особистості злочинця: автора теорії морального божевілля Дж. Прічарда; засновника френології Ф. Галла; сенсуалістів і психіатрів П. Ж. Ж. Кабаніса, І. Г. А. Форстера; фізіогномік та символіків – І. К. Лафатера та К. Г. Каруса.

Англійський лікар Джеймс Коулз Прічард (англ. James Cowles Prichard, 1786–1848) у своєму «Трактаті про божевілля» (Treatise of Insanity) запропонував теорію морального божевілля (moral insanity). Це поняття вперше з'являється саме у роботах Дж. Прічарда в 1835 р. Під моральним божевіллям він розумів групу різних розладів психіки, які

характеризуються видимою нормальністю інтелекту та порушенням афективної та вольової сфер. Дж. Прічард стверджував, що такий хворобливий стан корелює зі злочином.

Поняття морального божевілля, введене в науковий обіг Дж. Прічардом, надійно увійшло до арсеналу кримінальної антропології, але під дещо іншою назвою – moral imbecility, тобто моральне недоумство. Цей термін широко використовували у своїх роботах у XIX ст. Модслі, Горінг, Дое, Гарофало та інші дослідники, у XX ст. – Абрахамсен, Годдард, Глюк, Карпмен та ін. Зокрема, Генрі Модслі розглядав злочин як одну з ознак морального божевілля, що виявляється раніше інших розумових розладів. На думку Г. Модслі, моральне почуття здобувається свідомо, але потім переходить у несвідому здатність і передається як інстинкт. Тому відмітні ознаки людей залежать не від виховання чи умов, а від природи. Злочинці – це різновид людського роду, що виродився, люди, відзначені рукою природи, покликані та призначені для здійснення ганебних справ. Тому будь-які заходи перевиховання звичайних злочинців безнадійні[1]. Найкращим місцем для лікування схиблених злочинців вважав в'язницю, в якій вони мусять працювати.

Тюремний лікар Дж. Томсон ще в 1870 р. до опублікування праць Ч. Ломброзо аналізував як зовнішні, а й внутрішні анатомічні ознаки злочинців. До того ж вважав, що разом із злочином у злочинця зникають останні сліди моральності. А особи, що вчиняють злочин не вперше, взагалі позбавлені моральних почуттів. Спадкові нахили до злочину знаходяться в близькій спорідненості з душевними хворобами, наприклад епілепсією, і самі являють собою не що інше, як душевну хворобу. Дж. Томсон розвинув теорію морального божевілля. Так, серед біологічних та психічних факторів злочинності основним він вважав психічний фактор. Злочинець – це продукт виродження, напівцивілізований дикун. Його спадкова природа непереборна[2].

[1] Модсли Г. Ответственность при душевных болезнях / Г. Модсли. Санкт-Петербург, 1875. С. 27, 32.

[2] Thomson J. The psychology of criminals / J. Thomson. Edited By Nicole H. Rafter. *The Origins of Criminology*. 2009. P. 145.

На думку англійського антрополога, видатного біокримінолога другої половини XIX ст. Х. Елліса, саме праці Дж. Томсона дали поштовх до вивчення злочинності у всій Європі[1]. Сам Х. Елліс намагався довести спорідненість злочинців з представниками «нижчих рас», до яких він відносив населення колоній, порівнюючи їх із тваринами. Розглядаючи злочинців як схиблених, Х. Елліс вимагав карати психічно хворих нарівні з усіма іншими особами.

Антропологічні дослідження осіб, що вчинили злочин, проводив також австрійський лікар і анатом, френолог Франц Йозеф Галл (нім. Franz Joseph Gall, 1758–1828). Френологія – це псевдонаукова теорія, яка пов'язує характер та інтелект людини з формою її черепа. Ф. Й. Галл вважав, що злочини є продуктом індивідів, які їх здійснюють, отже їх характер залежить від природи цих індивідів і від тих умов, у яких індивіди перебували; лише беручи до уваги цю природу і ці умови, можна правильно оцінювати злочини. Він запропонував ділити злочинців на три категорії: перша категорія – це злочинці, які скоюють злочини, але за своїми внутрішніми якостями здатні побороти погані спонукання і боротися зі злочинними спокусами; друга категорія – люди, які є знедоленими від природи і тому легко піддаються злочинним впливам; третя категорія – проміжна, ці люди здатні ставати як на шлях виправлення, так і на шлях подальшого вчинення злочинів залежно від того, який вплив справляє на них зовнішнє середовище.

Ф. Й. Галл стверджував, що за формою черепа можна робити висновки про деякі психічні особливості індивіда. Він вважав, що кожна частина мозку (яких він нарахував 27) відповідає за різні нахили та властивості характеру. Чим вище розвинена окрема ділянка мозку, тим вона більша. Відповідно до цієї теорії, висновки про особистість людини можна робити лише обмацавши черепну коробку. Наприклад, якщо Ф. Й. Галл знаходив значну опуклість над вухом, це, на його думку, означало, що у індивіда є схильність до деструкції. Він

[1] Эллис Х. Преступник / Х. Эллис; пер. с англ. А. М. Гинзбурга; под ред. П. А. Синарского. Киев; Харьков: Юж.-Рус. изд-во Ф. А. Иогансона, 1898. С. 29.

досліджував черепи тих людей, кого з тих чи інших причин вважав видатними: це міг бути талановитий письменник, юний геній або ж знаменитий злочинець.

Вчення австрійського анатома, яке привернуло увагу широкої громадськості, було спростовано приблизно в середині XIX ст. Водночас теорія Ф. Й. Галла стала однією з перших наукових спроб відповісти на запитання, чи впливає будова мозку на психічні особливості людини.

Представник французького матеріалізму епохи Просвітництва, філософ-матеріаліст і лікар Пьер Жан Жорж Кабаніс (фр. Pierre Jean Georges Cabanis; 1757–1808) у своїй праці «Відносини між фізичною та моральною природою людини» поставив завдання «викрити таємниці людської природи» шляхом звернення до фізіологічних підстав для пояснення здібностей, характеру, вдач людей та народів і дійшов такого висновку: «Щоб скласти собі точне поняття про відносини, результатом яких є думка, слід розглянути головний мозок як окремий орган, призначений виключно для її виробництва»[1].

Засновником кримінальної антропології вважається Іоган Каспар Лафатер (нім. Johann Caspar Lavater, 1741–1801) – швейцарський письменник, богослов і поет. Обґрунтував теорію фізіогноміки – вчення про те, що людина є твариною моральною та інтелектуальною, яка має бажання, відчуває і мислить. На думку І. К. Лафатера, оскільки найвиразнішим «дзеркалом душі» є голова людини, то фізіогноміка може обмежитися вивченням черепа та обличчя людини. Інтелектуальне життя виявляється у будові та обрисах черепа і чола: моральне і чуттєве життя – у будові лицьових м'язів, у контурах носа і щік; тваринні якості людини символізуються складом рота та лініями підборіддя. Центральним органом обличчя називав очі (з навколишніми нервами та м'язами). Вже сучасники І. К. Лафатера, зокрема І. В. Гете, розглядали його теорію фізіогноміки як «геніальну емпірію», тобто науковий дилетантизм.

[1] Кабанис П. Отношения между физической и нравственной природой человека. Т. 1. Санкт-Петербург, 1865. С. 11.

Французький психіатр Бенедикт Огюстен Морель (фр. Bénédict Augustin Morel, 1809–1873) одним із перших вказав на позитивні, а не метафізичні ознаки осудності: психічні та фізичні недоліки, що повністю позбавляли особу самостійності, можливості звітувати про свої дії. Вчення Б. О. Мореля зблизило кримінальне право з психіатрією.

Криміналісти-антропологи звертали увагу на зв'язок між злочинністю і душевними хворобами, спадковістю та виродженням, тоді як криміналісти-класики причини злочинності бачили в існуванні вільної волі злочинця та його розумі. Представники класичної школи кримінального права здебільшого вважали, що всім людям однаково властива свобода волі та розум як апріорі дані, що суб'єкти злочину різняться лише напрямом волі. Вони не враховували важливий для усвідомлення зв'язок психічного і фізичного в людині, хоча на цей зв'язок вказували ще давні греки. Представники антропологічної школи кримінального права, на відміну від криміналістів – послідовників класичної школи кримінального права, заперечували значення свободи волі для кримінально-правової оцінки діяльності правопорушника. Криміналісти-антропологи виділили важливі для встановлення осудності та неосудності особливості, а саме фізичні та психічні властивості суб'єкта злочину та їх витоки. Вони вивчали душевнохворих правопорушників, при цьому всіх правопорушників розглядали як особливу групу анормальних суб'єктів, які відрізняються від незлочинної більшості населення психічними, фізичними та моральними відхиленнями.

Італійський лікар-психіатр, професор психіатрії та кримінальної антропології Чезаре Ломброзо (італ. Cesare Lombroso, 1836–1909) переніс еволюційну теорію Чарльза Дарвіна в сферу дослідження злочинності. Слід сказати, що еволюційна теорія видів Ч. Дарвіна справила величезний вплив на науку свого часу. Основні положення його теорії, особливо вчення про природний добір, було використано і розвинуто дослідниками розвитку суспільства (соціал-дарвіністами).

Ч. Ломброзо започаткував глибокі системні дослідження особистості злочинця, ставши творцем кримінальної психології. Експериментальною базою його дослідження стали матеріали, отримані із застосуванням антропологічних методів вимірювання, спостереження та опису зовнішності значного числа ув'язнених у м. Турині (Італія). У своїй роботі «Злочинна людина, вивчена на основі антропології, судової медицини та тюрьмознавства» (1876) характеризував злочин і особистість злочинця в категоріях біології та антропології. В основі концепції Ч. Ломброзо лежать уявлення про природний характер та вічність існування злочинності в суспільстві. Зокрема, висунув ідею про біологічну схильність людини до вчинення злочину. На думку Ч. Ломброзо, людина вчиняє злочин не завдяки соціальним факторам, а внаслідок тих рис, які успадковує при народженні. Бути злочинцем деяким людям призначено долею. Схильність до злочинної поведінки також визначається інстинктом.

Ч. Ломброзо вважав, що внутрішній, психологічний світ злочинного типу «атавістичний» (від лат. atavus – віддалений предок), тобто у ньому спостерігається свого роду генетичне зрушення назад, до тих якостей, які були властиві первісним людям. Злочинець – це людина з атавістичними функціями, типовими для наших далеких пращурів, тобто примітивна людина. Вчений визначив характерні риси злочинця: низький лоб, великі щелепи, грубі риси обличчя, плоский ніс, схильність до марнославства, цинізм; відсутність почуття провини та співчуття, здатності до каяття й докорів сумління; агресивність, мстивість, схильність до жорстокості та насильства, до екзальтації і демонстративних форм поведінки, наявність визначальних ознак особливого співтовариства (татуювання, кримінальний жаргон тощо).

Певні риси, властиві злочинцям, притаманні також дикунам, наприклад татуювання свого тіла. Вчений визначив навіть характерні риси зовнішності для різних типів злочинців: убивць, ґвалтівників, злодіїв, політичних злочинців. Так, на його думку, вбивцю можна розпізнати за важкою нижньою щелепою, великими вилицями, чорним і

густим волоссям, блідим обличчям з рідким волосяним покровом. Особи, що схильні завдавати жертвам тілесних ушкоджень, мають довгі руки, відносно широке чоло, їм притаманна брахіцефалія (круглоголові). У ґвалтівників короткі руки, вузький лоб, часто зустрічається світле волосся, аномалії носа і статевих органів. У грабіжників зазвичай густе волосся, рослинність на обличчі. Палії мають відносно невелику вагу, довгі кінцівки, анормальну голову. Шахраї відрізняються великими щелепами та вилицями, значною вагою, блідим обличчям. Відмітною ознакою кишенькових злодіїв є довгі руки та високий зріст.

Ч. Ломброзо запропонував класифікацію злочинців, що вплинула, і нині продовжує впливати на подальші спроби кримінологів систематизувати злочинців, поділити їх на групи, а саме: 1) природжені злочинці (становлять близько 40% всіх порушників закону); 2) душевнохворі злочинці; 3) злочинці за пристрастю, до яких він відносив і «політичних маніяків»; 4) випадкові злочинці (псевдозлочинці); 5) звичайні злочинці.

На основі антропологічних досліджень злочинців Ч. Ломброзо склав таблицю ознак, або стигм вроджених злочинців, багато з яких можна виявити шляхом безпосереднього вимірювання і вивчення їхнього тіла. З метою запобігання злочинам рекомендував виявляти людей з вказаними ним анатомічними особливостями черепа і превентивно їх страчувати, довічно ув'язнювати, висилати на безлюдні острови тощо. У більш пізніх роботах Ч. Ломброзо модифікував свою теорію на основі аналізу великого числа факторів, що впливають на злочинність. В останньому виданні книги «Злочинна людина» (1895) до причин злочинної поведінки, поряд з атавізмом, він став відносити епілепсію і моральне божевілля. На його думку, на поведінку правопорушника також впливає освіта, расова приналежність, спадкові фактори, економічні, культурологічні, етнічні, виховні та інші чинники, однак все це не відіграє вирішальної ролі. Головне – фактори біологічні. Ч. Ломброзо визнавав, що природжений злочинець не обов'язково буде вчиняти злочини. За сприятливих зовнішніх, соціальних умов, злочинні

схильності людини можуть не реалізуватися протягом усього її життя.

Погляди Ломброзо розвивали його учні – відомі італійські вчені Рафаель Гарофало і Енріко Феррі, однак вони набагато більшу увагу приділяли соціальним чинникам злочинності.

Наступнику Ломброзо Рафаеле Гарофало (італ. Raffaele Garofalo, 1851–1934) ми зобов'язані власне назвою науки з вивчення причин злочинності та розробкою заходів щодо боротьби з нею. У 1885 р. в Турині він видав книгу, яка називалась «Кримінологія: вивчення злочинності, її причин і засобів придушення» («Criminologia: studio sul delitto, sulle sue cause e sui mezzi di repression»). Виділяв клас злочинців із психічними, а часто з анатомічними відхиленнями, що свідчать про зупинення їх морального розвитку, попри наявність розумових здібностей. Другий клас злочинців, за Р. Гарофало, характеризується відсутністю співчуття. А третій клас – відсутністю чесності. Проміжне положення між злочинцями і не злочинцями, на його думку, займають особи, які не цілком позбавлені співчуття і вчиняють правопорушення у зв'язку з недоліком виховання. Випадкових злочинців, за Р. Гарофало, немає.

Вчений писав, що злочинця відрізняє від інших людей наявність або відсутність двох важливих особистісних рис – співчуття та чесності. Причому, якщо нечесна людина здійснює крадіжки, то людина, позбавлена чесності й співчуття, вчиняє найбільш тяжкі та суспільно небезпечні злочини. Розвиваючи ідеї Ломброзо, Гарофало приходить до тих самим висновків, що злочинець – це людина, яка не здатна жити в нормальному суспільстві. Очевидно, що ці ідеї кореняться в концептуальній теорії Ч. Дарвіна про еволюцію людини. І Ломброзо, і його послідовники та учні виходять із гіпотези, що злочинець – це не зовсім людина, а людська істота, яка застрягла в своєму фізичному і (головне) соціальному розвитку і несе на собі всі ознаки атавізму, у тому числі, як стверджував Ломброзо, це виражається в її зовнішності.

Причини злочину Р. Гарофало знаходив у самому злочинці, який, подібно вірусу, потрапивши у відповідне середовище,

стає на шлях все більш небезпечних діянь. Він мало контролює свою поведінку. У ряді випадків вчиненню злочину сприяє психологічний стан злочинця, що призводить до конфлікту з соціальними нормами. Біологічні причини злочинності він доповнив наступними соціальними факторами, що сприяють розвитку природної ненормальності злочинця: негативне середовище, бідність, поганий приклад. Природна спотвореність моральних почуттів злочинця призводить до злочину. Вчений запровадив у науковий обіг термін «природні злочини», основною причиною появи яких є недоліки освіти, виховання, відсутність альтруїстичних почуттів, а також вже згаданої чесності та співчуття до людей. Вважав, що злочинець не здатен адаптуватися до нормального життя, а його злочин – лише симптом цієї ненормальності.

Р. Гарофало відомий своїми спробами сформулювати «природне» визначення злочинності. Мислителі-класики некритично сприйняли юридичне визначення злочину; злочин – це те, що злочином називає закон. Р. Гарофало вважав це досить довільним і «ненауковим» та прагнув закріпити визначення злочину в чомусь природному (наприклад, прив'язати лінійний вимір до кола Землі, як у метричній системі мір). На його думку, визначення злочину має бути укорінене в людській природі, під цим він мав на увазі, що конкретне діяння вважалося б злочином, якби воно було універсально засуджене, якщо б воно ображало природні альтруїстичні почуття чесності та жалості. Природні злочини самі собою є злом, у той час як інші види є неправильними, оскільки такими вони визнані у законі. Р. Гарофало є творцем теорії «небезпечного стану особистості». Під «небезпечним станом» він розумів перманентну (постійну) та іманентну (внутрішньо властиву) схильність людини до скоєння злочинів. Сенс теорії «небезпечного стану особистості» в тому, що у суспільстві є люди дефективні, які піддаються дії мотивів поведінки, що переважають у цьому соціумі.

Р. Гарофало відкинув класичний принцип, згідно з яким покарання має відповідати злочину, стверджуючи, що воно має відповідати злочинцеві. Вважав, що призначення

покарання правопорушнику зрештою призведе до винесення вироку, спрямованого на гуманні та ліберальні цілі лікування та реабілітації. Однак для Р. Гарофало єдиним питанням, яке мало враховуватись при винесенні вироку, була небезпека, що загрожувала суспільству завдяки злочинцю. Цю небезпеку слід оцінювати залежно від особливостей злочинця.

Таким чином, за Р. Гарофало, злочинці – це анормальні суб'єкти, морально нестійкі, позбавлені етичних установок, тоді як з точки зору Ч. Ломброзо основні відмінності людини-злочинця полягали в специфіці її фізіології. Р. Гарофало надавав більшого значення соціальному в людині, ніж біологічному, але в той же час визнавав їх взаємозв'язок. Р. Гарофало вважав, що злочин є симптомом моральної аномалії правопорушника. Р. Гарофало і Ч. Ломброзо сходилися у тому, що злочинці непридатні для життя в соціумі.

Власний варіант антропологічної теорії обґрунтував глава російської гілки позитивної кримінально-антропологічної школи Дмитро Андрійович Дріль (1846–1910). Він критикував крайності цієї теорії на кшталт типології уроджених злочинців, але високо оцінював у ній дух «природничо-наукового» вивчення злочинності за допомогою точних наукових методів, які застосовуються для вивчення самого факту злочинної поведінки, її причин, умов і наслідків, а також суб'єктивної, особистісної сторони злочину. Кримінально-антропологічна школа, за словами Д. А. Дріля, замість мертвих, абстрактних формул, робить об'єктом свого вивчення різновиди реального живого злочинця з усіма його різноманітними особливостями, які проявляються у злочинах, що він учиняє.

Вчений визнавав факт існування злочинного типу людей з явно вираженими психічними особливостями, писав, що «його представники належать до нижчого людського типу і є продуктом виродження і регресу». Злочинці, на думку Д. А. Дріля, мають бути класифіковані не лише за кримінально-правовими підставами, але й за підставами психофізичними та психічними. Значну увагу приділяв ролі саме психічних аномалій у злочинній поведінці, писав, що

«психіатрії, особливо в її так званих проміжних, або граничних областях, постійно доводилося і доводиться нині мати справу не тільки з явищами душевної хвороби, а й з явищами людської порочності, а також і злочинності, а тому вона дуже рано почала стикатися з питаннями кримінально-правового характеру». Наголошував на важливості індивідуальних чинників злочинності, які, на противагу західноєвропейським антропологам, повністю підпорядковував чинникам соціальним.

Джерелом злочинності, як вважав Д. А. Дріль, завжди є два основні чинники – приватний і соціальний, причому другий визначає перший. Тобто злочин являє собою результат взаємодії як фізичних і психічних особливостей особистості, так і факторів зовнішнього середовища: фізичних і суспільних, перш за все бідності. У своїй роботі «Вчення про злочинність і заходи боротьби з нею» писав, що соціальні фактори позначаються на індивіді, призводять до органічних і психічних змін у його природі. Зміни, що стали наслідком впливу несприятливих соціальних факторів, є найближчою, безпосередньою причиною вчинення злочинів даною особою. «Людина, – писав Д. А. Дріль, – як і всі інші істоти, постійно перебуває під впливом зовнішніх умов, якими стосовно неї є умови суспільства. Під їх впливом вона поступово більш або менш змінювалась і змінюється як протягом життя всіх висхідних поколінь, так і протягом власного життя, у кращу або гіршу сторону. Поза впливом суспільства ми не знаємо людину і говорити про неї не можемо. Якщо є несприятливі умови навколишнього середовища, але вони ще не встигли виробити поганий або порочний характер, в основі якого лежать і відповідні психофізичні особливості, то немає й схильності до злочинної поведінки. Якщо ж погані та порочні особливості характеру під впливом суспільного фактора вже виробились, то вони є найближчою, а суспільні умови, що їх виробили, більш віддаленою причиною злочинності. При цьому деякі зовнішні умови відіграють роль причин, що підштовхують і спонукають (наслідок. – В. Тимошенко). А якщо так, то ми не повинні сприймати однобокі теорії –

виключно соціальну або органічну, а лише одну – соціально-органічну, у якій відведено місце обом факторам, що взаємодіють»[1]. Він пропонував боротися зі злочинністю як лікуванням злочинців, так і зміною умов існування людини на більш сприятливі.

Сполучною ланкою між поглядами прибічників антропологічної і соціологічної шкіл у кримінальному праві стали ідеї видатного італійського кримінолога і політичного діяча Енріко Феррі (італ. Enrico Ferri, 1856–1929). Він пропонував вважати всі вище названі напрями єдиною «позитивною» школою.

Як послідовник Ч. Ломброзо, Е. Феррі розвивав ідеї антропологічного напряму у кримінальному праві, разом із тим дещо корегував їх, наголошував на важливості взаємодії соціальних, політичних та економічних факторів. Його вчення було засноване на трьох постулатах: з перетворенням кримінального права на спосіб самооборони суспільства у злочинців зникає вільна воля, а значить не може бути й моральної відповідальності; злочинець є різновидом роду людського, істотою ненормальною; покарання самі собою мало впливають на зменшення або приріст злочинності. Він запропонував наступну класифікацію злочинців: 1) природжені злочинці (термін Ч. Ломброзо) з явно вираженими фізіологічними відхиленнями; 2) душевнохворі злочинці; 3) злочинці за набутою звичкою, на яких соціальні фактори впливають найбільше (рецидивісти); 4) злочинці через пристрасть (ненависть, помсту, ревнощі, любов тощо); 5) випадкові злочинці.

Слід сказати, що повторюючи Ч. Ломброзо щодо уроджених злочинців, Е. Феррі водночас наголошував, що такий злочинець – це не особа, фатально приречена своїми дефектами на злочинний шлях, а просто суб'єкт, певною мірою схильний до злочину. Цілком можливо, що такий суб'єкт ніколи не вчинить злочин, так само можливо, що

[1] Дриль Д. А. Учение о преступности и мерах борьбы с ней / Д. А. Дриль. Санкт-Петербург: Шиповник, 1912. 696 с. URL: https://biblioclub.ru/index.php?page=book&id=230660

злочин вчинить особа, яка не має жодних ознак уродженого злочинця. Безумство і невроз будуть викликати злочини до того часу, поки не буде покінчено із виродженням, зумовленим матеріальними та моральними проблемами.

Серед правопорушників Е. Феррі виділяв маттоїдів, тобто морально хворих осіб, що знаходяться на проміжній стадії між душевно хворими та здоровими. Маттоїдів, на думку Е. Феррі, вирізняє недоумство, через яке вони «холоднокровно» вчиняють злочини. Відповідно Е. Феррі пов'язував соціальне в людині з наявністю в неї розуму.

Е. Феррі виступав проти смертної кари, стверджував, що жорстокість покарання ще ніколи не призводила до зниження злочинності. Наполягав на покращенні соціальних умов існування людини, водночас пропонував запровадити систему репресивних заходів, що застосовуються залежно від характеру злочинця, а не злочину. Найбільш придатними умовами для злочинців конкретного виду вважав такі, які відповідають їх особливостям: для душевнохворого злочинця – «кримінальний будинок для божевільних»; для уродженого злочинця – ізолювання від суспільства; для злочинця за набутою звичкою – заходи громадського впливу і тимчасове видалення із спільноти, роботу в землеробських колоніях; для випадкового злочинця – обов'язкову винагороду за завдані збитки грошима або роботою на користь держави або громади. Злочинець за пристрастю, на думку Е. Феррі, взагалі не повинен понести покарання. Останнє твердження вченого дає серйозні підстави для сумнівів стосовно його обґрунтованості. Вчений також виходив із думки, що суспільство має остерігатися душевнохворих, які вчинили злочини. Він рекомендував створювати окремі установи для примусового утримання та лікування таких осіб, а також створити особливі притулки для алкоголіків-злочинців. Покарання не вважав єдиним знаряддям у боротьбі зі злочинною поведінкою, поряд із ним необхідні й інші заходи, спрямовані проти її факторів, насамперед соціальні превентивні заходи. Доцільно створити такі соціальні умови, за яких людина мала б можливість чесно задовольнити свої

потреби, а не ставати на шлях злочину. До таких умов він відносив: патронат для звільнених з ув'язнення, добре поставлений нотаріат, доступність цивільного правосуддя, інститут мирових суддів, нежорсткі покарання неповнолітніх за незначні проступки. Можливе вирішення проблеми він бачив у подоланні економічної нерівності.

Е. Феррі є автором теорії «соціальної оборони», що передбачає створення єдиної комплексної системи боротьби зі злочинністю, в яку повинні одночасно входити як заходи соціального попередження злочинів, так і адміністративно-правові, цивільно-правові, кримінально-правові заходи, спрямовані на забезпечення безпеки суспільства, його захист від злочинності. Відповідно з цією теорією, заходи безпеки можуть бути застосовані до людини лише в тому разі, якщо вона вже вчинила злочин, але в жодному разі не раніше його вчинення.

Визнаючи небезпеку та кримінальну відповідальність душевнохворих, прихильники антропологічних поглядів виступали за заміну суб'єктивної осудності на осудність «фізичну»; деюридизацію категорій осудності, неосудності та обмеженої осудності. Наприклад, Е. Феррі в 1911 р., виступаючи з доповіддю на Міжнародному конгресі кримінальної антропології у м. Кельні, висловився за виключення з кримінального права понять осудності та неосудності[1].

Інший представник антропологічної школи кримінального права доктор Марро з Туріна, який також був учнем Ч. Ломброзо, вважав, що джерелом злочинної поведінки є не моральна нестійкість чи фізіологія, а розхитана нервова система злочинця, який часто є психопатом. Однак не всі психопати стають злочинцями і не всі злочинці є психопатами. Свою ідею Марро обґрунтував у роботі «Злочинні характери» (1889), де класифікував «ненормальності» людини на три розряди: атавічні, які відповідають фізичним рисам організації предків; атипові, що сталися у зародковому стані суб'єкта (потворна будова черепа, асиметрія тощо) та

[1] Назаренко Г. В. Невменяемость в уголовном праве. Орел. 1994. С. 51.

патологічні, наприклад рубці, параліч, поганий кровообіг, каліцтва, наслідки алкоголізму. Він дійшов висновку, що злочинця характеризують патологічні відхилення, тобто розглядав злочинця з точки зору небіологічного атавізму[1].

Причини злочинної поведінки прагнув визначити й російський вчений-правознавець, професор кримінального права Олександрівської Військово-юридичної академії Микола Адріанович Неклюдов (1840–1896). Іноді його називають провісником позитивного напряму в кримінології, що проявився в антропологічній школі. На переконання М. А. Неклюдова, кількість злочинців і характер скоєних ними злочинів залежить від наявності у суспільстві осіб певного віку. Так, злочини проти власності схильні вчиняти підлітки, проти особистості – молоді люди, політичні злочин – люди у віці 40–45 років. Разом із тим М. А. Неклюдов визнавав, що вік сам собою не перетворює людину на злочинця, значення має і вплив соціальних факторів, і порядок управління, майнові відносини тощо.

Прихильником антропологічної школи була й Парасковія Миколаївна Тарновська (1847–1910) – видатний російський лікар-невропатолог і антрополог, кримінолог, що досліджувала переважно жіночу злочинність. У своїй книзі «Жінки-вбивці» (1902) вона обґрунтувала думку, що жінки-злочинці анатомічно відрізняються від законослухняних громадян за ростом, асиметричністю обличчя, розміром щелеп. Цей факт пов'язувала з тим, що такі жінки до вчинення злочину займались проституцією або перебували в складних умовах існування. Пропонувала застосовувати щодо злочинців не лише каральні заходи, а й покращувати умови життя людей, у тому числі й тих, що схильні до вчинення злочину.

До антропологічних теорій належить і теорія хромосомних аномалій Т. Клайнфельтера. У другій половині XX ст. було встановлено, що існують люди з однієї або двома додатковими хромосомами. Як відомо, жіночий хромосомний набір утворений поєднанням двох Х-хромосом. У чоловіків це

[1] Спасович В. Д. Новые направления в науке уголовного права. *Спасович В. Д. Избранные труды и речи*. Тула. 2000. С. 106.

поєднання представлене однією X і однієї Y-хромосомою. Але іноді трапляється поєднання XYY – додається одна зайва чоловіча хромосома. Особи з додатковою Y-хромосомою відрізняються агресивністю, асоціальністю, афективністю, непостійністю тощо. Так, Патриція Джекобс, яка проводила обстеження ув'язнених ряду в'язниць Великобританії, встановила, що відсоток людей з такого роду аномалією серед ув'язнених у кілька разів вище, ніж серед людей, які не притягались до відповідальності. Наступні ж дослідження показали, що прямого зв'язку між високим рівнем агресивності та наявністю зайвої Y-хромосоми немає. Очевидно, проблема в меншому рівні інтелектуального розвитку осіб з цією аномалією. Вони схильні до скоєння злочинів і актів агресії не більше, ніж особи зі звичайним хромосомним набором, але вони частіше виявляються затриманими на місці злочину і піддаються покаранню, що пояснює високий відсоток їх серед ув'язнених.

Прихильники вищезгаданої кримінально–антропологічної школи, Ч. Ломброзо та його послідовники наполягали на необхідності й доцільності знищення, ізоляції, стерилізації «природжених злочинців», яких, за їхніми власними підрахунками, було не менше 40 відсотків серед усіх злочинців. Головна ж особливість антропологічної школи полягає в тому, що вона бачить у правопорушнику вродженого злочинця, особливий різновид людського роду, особливу ненормальну істоту, наділену специфічними аномаліями – фізичними та психічними. Вчинення злочину для такої істоти є природною потребою.

2.3. Соціологічний напрям у кримінальному праві та кримінології.

Наприкінці XIX ст. сформувався соціологічний напрям у кримінальному праві та кримінології, який набув особливої популярності в XX ст. Прихильники цього напряму ще в XIX ст. акцентували увагу на особливостях соціального середовища, які впливають на вчинення злочинів. Соціологічна школа кримінального права та кримінології мала чітко означену мету – вдосконалення законодавства для боротьби зі злочинністю, для чого потрібно кардинальним чином реформувати кримінальне право та кримінальне судочинство. На думку представників цієї школи, злочин не є результатом свободи волі, це сукупний продукт впливу антропологічних, фізичних та соціальних факторів. Зокрема, до фізичних факторів, що впливають на злочинців, належать: географічні, кліматичні, погодні, часові та інші умови. Групу соціальних чинників становлять: соціальне становище, житлові умови, професія злочинця, бродяжництво, алкоголізм, проституція тощо. Соціологічна школа вважала, що успішна боротьба зі злочинністю безпосередньо пов'язана з попередженням злочинів, для чого в першу чергу необхідно вивчення причин протиправної поведінки.

Формування наукових напрямів зазвичай пов'язане з конкретною особистістю або особистостями, які завдяки своїм здібностям та наполегливості визначають подальший розвиток цих напрямів (шкіл). Появу так званої соціологічної школи кримінального права, що заявила про необхідність практичного вирішення проблем боротьби зі злочинністю, традиційно пов'язують з ім'ям відомого французького та бельгійського астронома і математика Ламберта Адольфа Жака Кетле (фр. Lambert-Adolph-Jacques Quetelet, 1796–1874). Посилаючись на статистичні дані, він обґрунтував вплив різних факторів на злочинну поведінку: соціальних умов, клімату, пори року, статі, професії тощо. Вчений прагнув застосувати математичні інструменти астрономії для створення того, що було названо «математикою суспільства».

А. Кетле встановив, що злочини, взяті в своєму масовому, статистичному прояві, виявляють таку ж закономірність, як і явища природи. Грабежі, вбивства, розбої, підробка документів, навіть самовбивства повторюються щороку майже в однаковій кількості. Виходячи із стабільності злочинності в минулому, можна зрозуміти закономірності її розвитку в майбутньому. Тобто дії людини не завжди залежать від її вільної волі. На них впливають певні закони, що діють незалежно від бажання та волі людини[1]. А. Кетле доводив, що суспільство приховує в собі першооснову будь-якого злочину, оскільки саме в суспільстві полягають умови, що йому сприяють. Злочинець же є лише знаряддям вчинення злочину. А. Кетле також був одним із перших вчених, які припустили, що існує статистичний зв'язок між порами року та рівнем злочинності[2].

Один із послідовників А. Кетле, засновник французької школи судової медицини та кримінальної антропології Александр Лакассань (фр. Alexandre Lacassagne, 1843–1924) акцентував увагу на впливі на злочинність двох чинників – соціального та індивідуального (біологічного). Вирішальну роль у формуванні схильності до злочинної поведінки відводив соціальним факторам, перш за все бідності та хворобливості людини, яка є наслідком бідності.

А. Лакассань зосередив свою увагу на впливі навколишнього середовища, хоча екологічний детермінізм, з його точки зору, не виключав ні спадковості, ні фізичних аномалій. За його словами, «саме соціальне середовище є розсадником злочинності», «суспільство має злочинців, яких заслуговує»[3]. Ліонська школа, до якої належав А. Лакассань, визначала злочинність як «антифізіологічний рух, який відбувається у внутрішньому середовищі соціального

[1] Райхесберг Н. М. Адольф Кетле: Его жизнь и научная деятельность. Санкт-Петербург, 1894. URL: https://biblioclub.ru/index.php?page=book_red&id=375800&razdel=43

[2] Carbone-Lopes K. Seasonality and Crime. 2012, June. *Oxford Bibliographies*. DOI: 10.1093/OBO/9780195396607-0130

[3] Александр Лакассань – Alexandre Lacassagne. URL: https://ru.wikibrief.org/wiki/Alexandre_Lacassagne

організму»[1]. Прихильники цієї школи вважали, що соціальне середовище забезпечує фізіологічний вплив на мозок, вони виступили проти теорії Ч. Ломброзо, яка стверджувала, що кримінальні фактори були не тільки біологічними, але й виключно індивідуальними. Найбільш важливими факторами для кримінологічних досліджень, згідно з А. Лакассанем, є «біологічний» і «соціальний», причому само соціальне було розглянуто як біологічний організм. Дотримуючись теорії церебральних локалізацій Галла, він розділив мозок на три зони: потиличну зону, де зосереджені тваринні інстинкти; тім'яну зону, яка використовується для соціальної активності; лобну зону, яка є більш високою сферою. Водночас розділив суспільство відповідно до цих зон, які, на його думку, створили три «типи» злочинців: «мислячих злочинців», «злочинців-діянь» і «сентиментальних або інстинктивних злочинців», – відповідно до фронтальної, тім'яної та потиличної соціальних зон[2].

Французький соціолог і філософ Давид Еміль Дюркгейм (фр. David Émile Durkheim, 1858–1917) розглядав злочин не як патологічне, а як нормальне явище суспільства, що викликане соціальними причинами. Формування злочинної поведінки Е. Дюркгейм пов'язував із вадами соціальної структури. На його думку, прагнення індивіда ніколи не бувають задоволені повністю. «Чим більше людина має, тим до більшого вона прагне, оскільки отримані блага лише стимулюють, а не задовольняють потреби». Межу індивідуальним прагненням може встановити лише зовнішній контроль, який забезпечується суспільством.

Згідно з уявленнями Е. Дюркгейма, соціальні причини злочинів слід шукати в кризі цінностей і норм, які необхідні кожній людині в процесі вироблення мотивів поведінки. Такі уявлення тісно пов'язані з його соціальною теорією загалом. Основною ідеєю Е. Дюркгейма є думка про якісну відмінність соціального, як особливого зрізу людського буття, від

[1] Александр Лакассань – Alexandre Lacassagne. URL: https://ru.wikibrief.org/wiki/Alexandre_Lacassagne

[2] Там само.

індивідуального існування людини. Соціальна філософія Е. Дюркгейма – це філософія абсолютної детермінованості індивідуального соціальним, тому на соціальному рівні для нього не існує ніякої індивідуальної свободи. Таким чином, злочинність являє собою продукт не індивідуальної патології, а дисфункцію, що виникла на соціальному рівні у сфері функціонування норм і цінностей.

Цікавими є висновки Е. Дюркгейма щодо самогубств. На основі аналізу самогубств у певній місцевості за певний період часу він дійшов висновку, що самогубство фактично являє собою агресивну поведінку, спрямовану проти самого себе. Це результат взаємовідносин суспільства та індивіда. Кількість самогубств визначається саме специфікою соціальних відносин, а не особистісних якостей людей.

Однією з головних причин злочинної поведінки Е. Дюркгейм вважав патологію споживання. На його думку, сучасне буржуазне суспільство настільки віддане досягненню мети матеріального успіху, що воно збуджує необмежені прагнення і, разом із тим, не в змозі контролювати форми, в яких це прагнення виражається[1]. Суспільство, що нормально функціонує, за допомогою соціального контролю створює такі умови, за яких кожен індивід усвідомлює свої можливості й відповідно регулює рівень прагнень. У період різких соціальних змін, бурхливого піднесення або спаду економіки, соціальний контроль послаблюється, внаслідок чого людина в своїх прагненнях вже не відчуває себе зв'язаною наявною системою норм. У результаті люди перебувають у стані невизначеності та дезорієнтації, аномії, в якій Е. Дюркгейм бачив продукт руйнування солідарності.

Прихильники соціологічної школи розглядали злочинність як певне виродження соціального організму. За основу свого вчення вони взяли ідею Р. Гарофало щодо «небезпечного стану особистості», відповідно до якої пояснювали існування певної

[1] Тимошенко В. І. Соціологічний напрям у дослідженні злочинності (з історії політичної і правової думки). *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. 2021. Вип. 63. Серія «Право». С. 34. DOI: 10.33663/1563-3349-2021-89-12

категорії людей, чия особистість (під впливом специфічних факторів) опинилася в небезпечному для суспільства стані. До цієї категорії відносили небезпечних рецидивістів, жебраків та волоцюг, психічно хворих злочинців та злочинців-алкоголіків. Тобто у суспільстві є люди дефективні, такі, для яких неприйнятні звичні мотиви поведінки, що переважають у даній спільноті. Характеризуючи таких людей як хворих у фізіологічному, психічному, соціальному та моральному смислі, вони вважали безглуздим застосування до них покарання, оскільки воно не може принести бажаних результатів, і пропонували замінити його системою спеціальних заходів впливу та ресоціалізації. З метою захисту суспільства від носіїв «небезпечного стану» було запропоновано систему превентивних заходів – заходів соціального захисту, метою яких є знешкодження невиправних, виправлення тих, кого можна виправити. Для успішної боротьби зі злочинністю пропонували орієнтувати покарання на злочинця, а не на його діяння. Якщо злочин розглядати не як результат вільної волі людини, а результат складного процесу, зумовленого, з одного боку, організацією і розвитком мозку, інтелектом і накопиченим досвідом, емоційною збудливістю, а з іншого – зовнішніми обставинами, то чому злочинець є відповідальним за свої дії[1]. Як засіб цієї боротьби пропонувалося розглядати покарання не як відплату, а як міру соціального захисту, що приймається державою у зв'язку з «небезпечним станом особистості».

У 1888 р. Ф. фон Лістом (Німеччина, Австрія), Г. А. Ван-Гамелем (Нідерланди) та А. Прінсом (Бельгія) було створено Міжнародний союз криміналістів, що став офіційним органом соціологічної школи кримінального права. На першому з'їзді Міжнародного союзу криміналістів (1889) його учасники обговорювали наявні способи боротьби з рецидивною злочинністю і, вважаючи неправильним застосування

[1] Ашаффенбург Г. Преступление и борьба с ним. Уголовная психология для врачей, юристов и социологов: (к вопросу о реформе уголовного законодательства): пер. с нем. / Г. Ашаффенбург; под ред. и с предисл. Я. Л. Сакера. Одесса, 1906. С. 186, 187.

однакових покарань як до випадкових, так і до звичних злочинців, відзначали слабку захищеність суспільства від рецидивістів, які повертаються до суспільства після відбуття ними надто короткострокових покарань[1].

Спеціальна теорія покарання пов'язана із ім'ям юриста Франца фон Ліста (нім. Franz von Liszt, 1851–1919). На думку Ф. Ліста, міра покарання має визначатися його метою: трьом основним групам злочинців відповідає і потрійна мета покарання. Від професійних злочинців–рецидивістів суспільство має захищатися за допомогою покарання, що їх знешкоджує (довічне ув'язнення). Злочинцям, яких можна виправити (які ще не стали «професіоналами»), має бути призначене виправне покарання у вигляді позбавлення волі на строк не менше одного року. «Випадкові» злочинці повинні бути покарані таким чином, щоб залякати їх, – тим самим утримати від нових злочинів. Отже, тяжкість покарання має відповідати особливостям злочинця, обсягу та глибині його вини. Найбільш досконалим і дієвим засобом боротьби зі злочинністю Ф. Ліст називав саме покарання. Водночас надавав значення попереджувальним заходам, заснованим на вивченні всіх факторів, що впливають на злочинність, у тому числі соціальним умовам[2].

Ф. Ліст визначав кримінальну політику як цілеспрямований стратегічний вплив на злочинність, заснований на знанні реального її стану і тенденцій, що мають за основу правові засоби та прагнуть досягти максимально можливої мінімізації рівня злочинності. Вважав, що боротьба зі злочинністю повинна бути поставлена в залежність від кожного окремого випадку, а система покарань повинна мати гнучкий характер.

На думку Ф. Ліста, злочин, як соціально-патологічне явище, стає неминучим результатом взаємодії двох великих груп факторів: індивідуальних особливостей злочинця і

[1] Ордынский С. П. К методологии опасного состояния преступника / С. П. Ордынский. *Журнал уголовного права и процесса, издаваемый при Русской Группе Международного Союза Криминалистов*. Санкт-Петербург, 1912. № 3. С. 47.

[2] Тимошенко В. І. Філософія юридичного позитивізму у кримінальному праві та кримінології. (З історії політичної і правової думки). *Бюлетень Мінюсту України*. 2019. № 3 (березень). С. 36. http://elar.naiau.kiev.ua/jspui/handle/123456789/14020

соціальних умов (з домінуванням останніх), особливо умов економічних[1].

З тричленної класифікації факторів злочинності виходив Адольф Прінс (1845–1919), що поділяв їх на соціальні, природно-фізичні та індивідуальні[2]. На зборах центрального бюро Міжнародного союзу криміналістів у травні 1904 р. А. Прінс запропонував широко застосовувати термін Р. Гарофало щодо «небезпечного стану злочинця», що вимагає спеціальних примусових заходів для осіб, відповідних цьому стану.

Серед прихильників теорії небезпечного стану особистості не було єдності стосовно визначення ознак, за якими особу можна вважати такою, що перебуває в небезпечному стані. Зокрема, Паризька нарада центрального бюро Міжнародної спілки криміналістів визначила наступні категорії небезпечних осіб: 1) небезпечні рецидивісти; 2) жебраки та бродяги; 3) психічно дефективні злочинці; 4) злочинці-алкоголіки[3]. Застосування превентивних заходів вважали можливим до названих осіб навіть тоді, коли злочинне діяння ще не вчинене. Зокрема, таку думку обґрунтовував А. Прінс[4]. Метою цих заходів проголошувалось знешкодження невиправних, виправлення тих, кого можна виправити. Заходи соціального захисту поділялися на дві основні групи. З одного боку, це заходи пристосування, обсяг і зміст яких визначається виключно індивідуальними особливостями особистості, що перебуває в небезпечному стані. Вони орієнтуються на усунення причин небезпечного стану, – це лікування, навчання і т. ін. З іншого боку – це примусові заходи, спрямовані

[1] Ашаффенбург Г. Преступление и борьба с ним. Уголовная психология для врачей, юристов и социологов. (К вопросу о реформе уголовного законодательства): пер. с нем., под ред. и с предисл. Я. Л. Сакера. Одесса, 1906. С. 73.

[2] Принс А. Защита общества и преобразование уголовного права: пер. с фр. Е. Маркеловой / под ред. и с предисл. проф. Г. С. Фельдштейна. Москва, 1911. С. 12–66.

[3] Люблинский П. И. Парижское совещание центрального бюро союза криминалистов / П. И. Люблинский. *Журнал уголовного права и процесса, издаваемый при Русской Группе Международного Союза Криминалистов*. Санкт-Петербург, 1912. № 3. С. 192.

[4] Принс А. Защита общества и преобразование уголовного права. С. 131.

виключно проти можливих наслідків (взяття під варту, висилка, нагляд).

А. Прінсу належить першість у формулюванні ідеї соціального захисту як самостійної наукової концепції. У ранніх роботах він був яскравим виразником концепції неокласицизму в кримінальному праві, у пізніх працях змінив свої погляди. Першим класичним твором про соціальний захист стала невелика книга А. Прінса «Соціальний захист і зміни в кримінальному законодавстві», видана 1910 р. На думку автора, ідея моральної відповідальності, властива класичній школі кримінального права, не забезпечує ефективний захист суспільства, оскільки ця ідея ставить перед кримінальним правосуддям нездійсненне завдання – покарати злочинця в точній відповідності з його моральною провиною. А. Прінс пропонує змінити критерій моральної відповідальності на критерій небезпечного стану злочинця. Центральною ідеєю його доктрини соціального захисту є ізоляція небезпечних злочинців з метою підпорядкувати їх найсуворішому режиму і позбавити будь-якої можливості завдавати шкоди, нейтралізувати їх[1].

Теорія соціального захисту досягла свого апогею в праці засновника Центру з вивчення соціального захисту, голови Міжнародного товариства соціального захисту Ф. Граматики «Принципи соціального захисту». Цей центр було створено у 1945 р. у м. Генці. За задумом Ф. Граматики, право соціального захисту має замінити поняття кримінальної відповідальності поняттям антисоціальності, оскільки основою права соціального захисту є особистість, а не завдання шкоди. Теорія соціального захисту в його інтерпретації була оцінена багатьма вченими як екстремістська, оскільки тягне за собою відмову від кримінального права взагалі, від кримінальної відповідальності та покарання, а заодно й від традиційного кримінального процесу.

[1] Adolphe Prins. La défense sociale et les transformations du droit pénal. Misch et Thron, Bruxelles, 1910. https://www.worldcat.org/title/defense-sociale-et-les-transformations-du-droit-penal/oclc/7131745

Засновником теорії нового соціального захисту став французький юрист Марк Ансель (1902–1990). Він не заперечував щодо необхідності покарання, але бачив у ньому лише такі цілі, як виправлення та ресоціалізація злочинця. Свої ідеї виклав у книзі «Новий соціальний захист (гуманістичний рух у кримінальній політиці)», яку вперше опублікував у 1966 р.[1].

На його думку, важливо так побудувати покарання, щоб воно саме собою перевиховувало; необхідно також, щоб його функція ресоціалізації визнавалась головною і відрізнялась від простого побічного виховного впливу неокласичного відплатного покарання. У першу чергу покарання має за мету повернення злочинця суспільству: тюремне ув'язнення не повинно приносити додаткових страждань і утисків, штраф має призначатися з таким розрахунком, щоб не доводити засудженого до злиднів, обурення і не змушувати його вдаватися до будь-яких хитрощів, позбавлення прав має робитися дуже продумано і не заважати поверненню до нормальної соціальної поведінки, а позбавлення права займатися певними видами діяльності або користуватися певними пільгами має забезпечувати та полегшувати повернення до нормального існування[2].

Концепція нового соціального захисту визнає важливу роль кримінального права в системі заходів впливу на злочинність та відстоює необхідність збереження найважливіших інститутів кримінального права та принципів, закладених ще класичною школою кримінального права (законність, суб'єктивне зобов'язання, гуманізація заходів впливу). Основу даної теорії становить ідея ресоціалізації особи, яка вчинила злочин. Система заходів кримінально-правового впливу має бути спрямована не на відплату та покарання злочинця, а на захист суспільства. Методом захисту визнається нейтралізація

[1] Ансель М. Новая социальная защита (гуманистическое движение в уголовной политике). Москва: Прогресс, 1970. 312 с.

[2] Хавронюк Н. Каким должно быть уголовное наказание, или почему юриспруденция отстает от физики? URL: http://justice.org.ua/politika-i-pravo-podiji-fakti-komentari/kakim-dolzhno-byt-ugolovnoe-nakazanie-ili-pochemu-yurispru dentsiya-otstaet-ot-fiziki

злочинця у вигляді його ізоляції від суспільства або застосування заходів виправлення. Акцент повинен робитися саме на ресоціалізацію злочинця, тобто формування у нього правильних ціннісних орієнтацій, почуття відповідальності, вміння адаптуватися до законослухняного життя.

Ідеї нового соціального захисту отримали значну підтримку серед європейських криміналістів. Ці ідеї стимулювали відродження неокласичної школи кримінального права, багато прихильників якої побачили можливість відновити свою доктрину на основі концепції нового соціального захисту. Два теоретичні підходи виявили схожі положення щодо важливих моментів, що дозволило сформуватися «новому неокласицизму», який знайшов своє втілення у сучасному кримінальному законодавстві багатьох країн. Такий підхід висуває на перший план індивідуальне попередження злочинності, гуманізацію системи заходів кримінально-правового впливу. У центрі уваги перебуває особистість злочинця, яка потребує перевиховання та соціалізації.

Цікаву думку щодо покарання висловив норвезький кримінолог і письменник Нільс Крісті (норв. Nils Christie, 1928–2015). Будучи захисником відновного (примирного) правосуддя, він багато років боровся зі зростанням «тюремного населення» по всьому світу, стверджував, що суспільству потрібні не судді, а медіатори, потрібно проводити не судові процеси, а бесіди з людьми. Став послідовним противником смертної кари.

Н. Крісті стверджував, що переважна більшість громадян здійснюють у своєму житті «злочини», тобто те, що цим поняттям позначає кримінальний закон. Однак відповідальність за ці діяння настає лише для деяких. Таку ситуацію вважав несправедливою[1]. Розглядав проблеми покарання в контексті глобальної соціально-економічної кризи, яку переживає людство. Н. Крісті не поспішав беззастережно визнати

[1] Кристи Н. Приемлемое количество преступлений / Нильс Кристи; пер. с англ. Е. Матерновской; общ. ред. и вступ. ст. Я. И. Гилинского. Санкт-Петербург: Алетейя, 2006. 184 с. URL: http://www.8-926-145-87-01.ru/wp-content/uploads/2014/08/Кристи-Н.-Приемлемое-количество-преступлений-2006.pdf

правильним повернення до концепції загального попередження, тобто «стримування шляхом залякування», що спостерігається в теорії та практиці боротьби зі злочинністю. Визнаючи, що покарання відіграє стримуючу роль, що без нього суспільству загрожує «хаос», він писав, що спроба пов'язати ступінь суворості кримінального покарання з рівнем злочинності є необґрунтованою, що між тяжкістю та кількістю злочинів, з одного боку, і тяжкістю покарань – з іншого, відсутній будь-який зв'язок. Думка Н. Крісті про те, що суворість покарання, що легко переходить у жорстокість, є самостійною перемінною і не перебуває у прямому і однозначному зв'язку з величиною і характером злочинності, привертає увагу суспільства до його власної моральної свідомості. За словами самого Н. Крісті, призначення покарання відповідно до правових законів означає заподіяння болю[1]. Але ж «боротьба за зменшення болю, що заподіюється людьми, – це справедлива справа». По суті, всі праці Н. Крісті зачіпають вказану проблему. На його переконання, соціальні системи повинні будуватися таким чином, щоб звести до мінімуму відчутну потребу в заподіянні болю з метою соціального контролю.

Сучасні наукові знання про сутність покарання багато в чому зводяться до вивчення його відновлювальної, відшкодувально-каральної, виправної, виховної та запобіжної функцій. Останнім часом все більш популярною стає ідея, що кримінальні санкції слід розглядати як найважливіший механізм правосуддя затяжного перехідного періоду для боротьби з колективним насильством. Увага приділяється цілям кримінального права та покарання, а також тому, чого вони можуть досягти стосовно потерпілих та суспільства за перехідних умов. Щодо жертв, то пропонується переорієнтація теорій покарання, що були зосереджені на жертві, у напрямі консеквенталізму та прийняття широкої концепції справедливості[2]. Щодо суспільства стверджується,

[1] Кристи Н. Пределы наказания. Москва: Изд. дом Прогресс. 1985. URL: http://www.a-z.ru/assoc/sydebnprav/lib/n_cristy.htm

[2] Консеквенталізм – ідея про те, що моральність вчинку визначається виключно його наслідками, є ще однією альтернативою відплати.

що за перехідних умов основною метою є позитивне загальне попередження. З обох поглядів висновок полягає в тому, що інтереси потерпілих необхідно співвідносити з іншими соціальними цілями і що має бути дозволено гнучкий підхід до кримінального переслідування та/або покарання правопорушників[1].

Дослідження психологів та соціологів доводять, що людина завжди сприймає покарання саме як відплату. При цьому деякі автори уточнюють, що йдеться не про відплату в сенсі помсти, а про абсолютну справедливість, про вимогу, щоб покарання стало відображенням моральної, суспільної оцінки злочину[2]. Безумовно, від того чи іншого світоглядного підходу до розуміння відплати залежить і наше (індивідуально-особистісне та суспільне) ставлення до злочинця.

Досі зберігає свою актуальність і давнє філософське питання про право карати. Це право за всіх часів належало державі. Звідси випливає публічний і карально-оплатний характер покарання. Тепер, як зауважив Ю. В. Голік, це «право переросло в обов'язок. Саме тому й припинилися пошуки підстав права покарання»[3]. Водночас правильна відповідь на питання про право держави карати дозволить більш точно зрозуміти роль держави в сучасному мінливому світі, роль і значення кримінальної юстиції та кримінальної превенції, побудувати таку систему покарань, яка сприйматиметься всіма і, головне, працюватиме. Відповіді потребує питання не стільки про те, чи має каратися зло, скільки про те, чи може суспільство карати, у яких межах, за що саме (яке коло злочинів) і для чого це необхідно робити? Без конкретної методології, яка визначає стратегію державної влади щодо покарань, знайти таку відповідь буде дуже складно.

[1] Maculan E., Gil A. G. The Rationale and Purposes of Criminal Law and Punishment in Transitional Contexts. *Oxford Journal of Legal Studies.* 2020. Vol. 40. Issue 1. P. 132–157. https://doi.org/10.1093/ojls/gqz033

[2] Levitt S. D., Miles T. J. Chapter 7 Empirical Study of Criminal Punishment. *Handbook of Law and Economics.* 2007. Vol. 1. P. 455-495. https://doi.org/10.1016/S1574-0730(07)01007-9

[3] Голик Ю. В. Философия уголовного права: современная постановка проблемы. 2004. URL: https://www.litres.ru/a-u-golik/filosofiya-ugolovnogo-prava/chitat-onlayn/

Отже, кримінальне покарання являє собою систему кримінально-правових інститутів, за допомогою яких забезпечується зв'язок між категоріями «злочин» та «покарання», встановлюються межі та порядок визначення виду та терміну призначення покарання, послідовність та порядок обліку обставин та виконання приписів щодо покарання з урахуванням його ефективності. Істотними вимогами покарання є найкоротший строк між учиненим діянням та притягненням до відповідальності, узгодженість, несуперечність та логічна послідовність дій.

Системний розгляд інституту покарання у кримінальному та кримінально-виконавчому законодавстві зумовлює необхідність коригування його мети. У кримінальному законодавстві мета відновлення соціальної справедливості є більш значущою порівняно з метою виправлення засуджених. Мета відновлення соціальної справедливості – категорія кримінально-правова, а не філософська чи морально-етична, її зміст має розглядатися не як «відновний чи компенсаційний» захід, він розкривається через максимальну пропорційність ступеня суспільної небезпеки злочину, особи винного та призначеного йому покарання; облік інтересів потерпілої сторони, яка усвідомлює невідворотність та справедливість призначеного покарання. Невідворотність покарання у широкому розумінні – це ступінь сприйняття суспільством важливості закону у захисті прав та інтересів особистості. Мета виправлення засуджених у кримінальному законодавстві після призначення покарання втрачає самостійне значення, передаючи «естафету» кримінально-виконавчому законодавству[1].

У період відбування покарання на особистість засудженого впливає не лише сукупність правообмежень (власне покарання), а й певні обставини, що не входять у зміст покарання, але тісно з ним пов'язані або прямо випливають з нього – наслідки покарання. Причому вплив наслідків на особистість засудженого нерідко є більш значущим, ніж вплив

[1] Equatora M. A., Chethiyar S. D. M., Suswanto I. Correctional System For Supporting *The Success of the Criminal Justice System*. 2023, March 4. http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.4378217

каральних елементів покарання. Зокрема, застосування кримінального покарання тягне за собою правові наслідки – судимість, про що особа зобов'язана вказувати у всіх офіційних документах. Засудження особи за вчинення певного кримінального правопорушення може спричинити деякі обмеження після відбування покарання, наприклад позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю (ч. 3 ст. 52 Кримінального кодексу України). До цього додається суспільний осуд, можлива втрата сім'ї, колишніх друзів з числа законослухняних громадян або конформістів, втрата суспільних зв'язків. Згідно з ч. 3 ст. 50 Кримінального кодексу України, покарання не має на меті завдати фізичних страждань або принизити людську гідність. Разом із тим мета не завжди співпадає з реальними наслідками. Передбачити реакцію оточуючих щодо особи, яка відбула покарання, досить складно. Правопорушник має це усвідомлювати.

Кримінально-правовий інститут покарання цікавий не лише для кримінального та кримінально-виконавчого права, а й для кримінології у зв'язку з проблемою ефективності покарання і рецидиву кримінальних правопорушень. Загроза застосування покарання за злочин справляє стримуючий, точніше попереджувально-виховний вплив на свідомість перш за все конформістів та маргіналів. Саме таким чином і реалізується превентивна функція кримінального закону. Наявність у минулому факту впливу покарання на особистість злочинця є кримінологічно значущою ознакою, що дозволяє об'єднати рецидивні злочини в кримінологічно однорідну групу[1].

З точки зору кримінології, сенс покарання полягає в можливості попереджати злочини, що є головною метою застосування покарання. Саме кримінологічним поняттям покарання керуються вчені та практики, коли обґрунтовують

[1] Тимошенко В. І. Кримінологічна характеристика покарання. *Велика українська юридична енциклопедія*: у 20 т. Т. 18: Кримінологія. Кримінально-виконавче право / редкол.: В. І. Шакун (голова), В. І. Тимошенко (заст. голови) та ін.; Нац. акад. прав. наук України; Ін-т держави і права імені В. М. Корецького НАН України; Нац. юрид. ун-т імені Ярослава Мудрого. С. 250.

об'єктивну необхідність ресоціалізації засуджених, соціальної адаптації осіб, які відбули покарання, та пробації.

Представником соціологічного позитивізму в кримінальному праві та кримінології був український вчений-юрист М. П. Чубинський. Досліджуючи причини злочинної поведінки, він закликав звертати увагу на об'єктивну сторону злочину. Якщо потерпілий зазнав матеріальної шкоди, то для її компенсації достатньо відшкодувати цю шкоду, а покарання може мати за мету виключно охорону суспільних інтересів. Якщо ж потерпілий зазнав моральної шкоди, то в даному випадку компенсацією йому може бути лише покарання винуватого: це покарання має узгоджуватися з об'єктивною стороною злочину, а не лише з міркуваннями щодо суспільного інтересу.

До цього ж напряму належав і російський кримінолог Іван Якович Фойницький (1847–1913). До індивідуальних факторів злочинної поведінки він відносив волю, розум, стан моралі, правових поглядів тощо[1]. На його думку, за своєю природою покарання є державним заходом боротьби з індивідуальними проявами злочинності, звідси державність та індивідуальність є відмітними властивостями будь-якого покарання[2]. Однією з найважливіших властивостей покарання І. Я. Фойницький вважав справедливість: «Будь-яке покарання має бути справедливим, застосовуючись тільки до винного і відповідаючи як об'єктивній тяжкості зазіхання, так і суб'єктивній винності»[3]. Він писав: «Покарання є позбавленням не тільки для самого винного, але й самого суспільства. Кожен злочинець, хоча б тимчасово ув'язнений, відривається від суспільства і тим самим позбавляє його певної частки робочої сили… Тому покарання має бути, за можливістю, економічним; із кількох заходів, які однаково призводять до однієї й тієї ж мети, має бути обрано той, що

[1] Фойницкий И. Я. Учение о наказании в связи с тюрьмоведением. Санкт-Петербург, 1889. С. 42–46.

[2] Фойницкий И. Я. Уголовное право. Учение о наказании: лекции / И. Я. Фойницкий. Санкт-Петербург: Типо-лит. Х. Ш. Гельперн, 1886. С. 66.

[3] Фойницкий И. Я. Учение о наказании в связи с тюрьмоведением. С. 66.

призводить до цієї мети з найменшою витратою сил і засобів»[1].

Таким чином, узагальнюючи погляди представників соціологічної школи, можемо констатувати, що злочинність ставиться ними в пряму залежність від фізичних, індивідуальних та соціальних факторів, що одночасно і типово діють на злочинність. До фізичних факторів, що впливають на злочинність, належать такі: географічні, кліматичні, часові та інші подібні умови. Індивідуальні фактори: характер, інтереси та здібності людини, наявність розуму. Групу соціальних факторів складають наступні: соціальний стан, житлові умови, професія злочинця, бродяжництво, алкоголізм, проституція тощо. Вирішальне значення представники даного напряму надавали факторам соціального плану. Ними була розроблена теорія «соціального захисту», яка передбачала застосування до злочинця заходів соціальної безпеки з метою, по-перше, подолання стану небезпеки суспільства; по-друге, локалізації соціально-небезпечних нахилів людини. Підставою застосування цих заходів є не вина злочинця, а необхідність охорони наявного правопорядку.

Позиція соціального детермінізму в кримінології тягне за собою надзвичайно важливі висновки. Головний з них полягає в тому, що не змінивши соціальних умов, які призводять до злочинів, марно було б намагатися вплинути на злочинність. При цьому прихильники соціологічних теорій не пояснили, чому різні люди можуть демонструвати принципово різну поведінку за подібних соціальних умов.

Нині в кримінології збереглися головні вихідні позиції соціологічного напряму, його філософські та соціологічні основи: позитивізм в різних його варіантах; визнання в одному ряду дії факторів соціальних та індивідуальних; уявлення про злочин як вічне явище, властиве будь-якому соціальному устрою. До розгляду цих особливостей ми ще повернемось.

[1] Фойницкий И. Я. Учение о наказании в связи с тюрьмоведением. С. 67–68.

2.4. Психологічна теорія Ж. Г. Тарда.

У психологічних теоріях причини злочинної поведінки пов'язуються з психопатологічними відхиленнями, психологічними або психічними травмами людини, фрустрацією, агресивністю, реакціями на стрес тощо.

Засновником суб'єктивно-психологічного напряму в дослідженні причин злочинної поведінки вважають Жана Габріеля Тарда (Jean-Gabriel Tarde, 1843–1904) – видатного французького соціолога та кримінолога. Г. Тард розглядав злочин і злочинність в історичному розвитку, у взаємозв'язку з еволюцією суспільства та суспільних відносин, акцентував увагу на необхідності вивчення особистості злочинця. Вчений певним чином підтримував антропологічний напрям у кримінології, разом із тим досить скептично ставився до багатьох висновків антропологів.

Особливу увагу Г. Тард приділяв особистості злочинця, при цьому не вважав схильність до скоєння злочину чимось уродженим. На його думку, люди вже народжуються з вадами, але злочинцями, напевно, стають лише згодом. Засуджував таку якість особистості злочинця, як пиха: «У будь-яку епоху і в усіх країнах – у бандитів Корсики або Греції, або у сицилійських maffioso, як і в «покидьків» наших великих міст, – пиха є головною ознакою їхнього характеру»[1]. Говорячи про такі риси, як марнославство і байдужість, доповнені лінощами та відсутністю співчуття до людей і докорів совісті, Г. Тард позначає дані явища одночасно і як причину, і як наслідок злочинів (зміщуючи при цьому акцент у напрямі наслідку скоєного злочину). На його думку, жахливий егоїзм так само, як і страшна пиха, що притаманна злочинцям, набагато більше, можливо, є наслідком, ніж джерелом їхнього злочину[2].

Злочин, за Г. Тардом, являє собою окремий різновид поведінки, в основі якої лежать загальні закономірності

[1] Габриэль де Тард. Преступник и преступление. Москва, 1906. Ч. 1, VIII. URL: http://yurpsy.com/files/biblio/tard/tard.htm

[2] Там само. URL: http://yurpsy.com/files/biblio/tard/tard.htm

людської активності. Чим більше людина відчуває, або вважає себе такою, що відокремилась від собі подібних завдяки своєму падінню або моральній смерті, тим більше вона небезпечна.

Г. Тард наводить ряд аргументів, що позначають таку властивість злочинців, як штучна самотність. Ця відчуженість викликана послідовними факторами: вчинений злочин; пиха та егоїзм; відсутність співчуття до інших людей, які не сприймають таку поведінку; відсутність докорів совісті; формування безвідповідальності та протиставлення себе суспільству. У результаті у злочинця з'являється віра в свою перевагу стосовно будь-кого. Г. Тард пояснює, що ще до моменту неприйняття злочинної поведінки суспільством розум злочинця несвідомо (мимоволі) відсікає винного від чесного натовпу, що в сукупності з самолюбством і жорстокістю закладає фундамент подальшої криміналізації особистості. Ця теза про суто психологічну складову криміналізації особистості передбачає істотні відмінності у її криміналізації через наявність або відсутність кримінального переслідування та засудження. Якщо ж діяння злочинця залишаються прихованими, припустимо говорити про те, що зв'язок між злочинцем та чесними людьми присутній. Водночас у разі його засудження «внутрішня прірва страшно розширюється і поглиблюється, виходячи назовні, подібно до його поганої природи, яка, виявившись у злочині, ясно позначилася та завершилася ним»[1].

У результаті всебічного аналізу анатомічних, фізіологічних, психологічних особливостей злочинців Г. Тард дійшов висновку, що походження злочину є насамперед історичним, його пояснення – соціальним. На думку вченого, ніхто не народжується, щоб вчиняти злочини. Але існує таке поняття, як природні нахили, природні впливи, які можуть призвести як до злочину, оскільки вони є формою соціального впливу, так і до злочинності. За словами Г. Тарда, злочинець – це людина, яку суспільство, якщо воно життєздатне і

[1] Габриэль де Тард. Преступник и преступление. URL: http://yurpsy.com/ files/biblio/tard/tard.htm

правильно організоване, буває вимушене видалити із свого середовища. Злочинець є продуктом настільки ж соціальним, наскільки й природним. Можна сказати, що це – соціальний експеримент.

Г. Тарду вдалося створити всеосяжну теорію злочинності та злочинців, засновану не тільки на його найвідомішій концепції – імітації, а й на не менш важливих концепціях винаходу, протиставлення, соціальної логіки та соціальної телеології. Для Г. Тарда злочинність – це складне явище, пов'язане з кримінальними винаходами, кримінальним поширенням, створенням кримінальних законів, здійсненням контролю та покарань, а також колективною реакцією на все це[1].

Г. Тард розробив також соціально-психологічну теорію соціалізації особистості, яка засновується на обґрунтованих ним «законах наслідування». Наслідування являє собою соціальну форму руху, за якої думка передається від однієї людини до іншої. В одному й тому ж суспільному середовищі людина зазнає впливу різних факторів: одні сприймають моральні якості чесних людей, інші прагнуть наслідувати людей з вадами або злочинців. Г. Тард встановив, що каналами впливу переважно є такі соціальні процеси та явища, як мода, релігія, мистецтво, традиції, звичаї, моральність, право, наука, промисловість. Соціальне життя він розглядав як мінливий розподіл вірувань і бажань, які розповсюджуються за вказаними каналами[2].

Дуже важливим у вченні Г. Тарда про особистість злочинця є питання відчуженості, яку потрібно розуміти як відчуженість саме від «натовпу», що зневажає злочинця, але при цьому існує інша спільнота, яка приймає та схвалює його поведінку. Даний поділ на своїх і чужих породжує низку

[1] Tonkonoff S. Crime as social excess: Reconstructing Gabriel Tarde's criminal sociology. *History of the Human Sciences.* 2014. Vol. 27. Issue 2. P. 60–74. DOI: 10.1177/ 0952695114525167

[2] Тимошенко В. І. Соціальна сутність злочинності і злочину у вченні Г. Тарда (З історії політичної і правової думки). *Держава і право: Збірник наукових праць. Серія Юридичні науки*. Випуск 75 / Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. Київ: Вид-во «Юридична думка», 2017. С. 310. URL: http://elar.naiau.kiev.ua/jspui/handle/123456789/2693

наслідків: зневага до натовпу, віднесення себе до особливої породи, відчуженість від суспільства тощо.

Г. Тард обґрунтовує точку зору, згідно з якою першорядним у питанні криміналізації особистості є психологічна складова. Сутність цього положення в тому, що без особливої необхідності (відсутність реальної суспільної небезпеки через особу, яка вчинила злочин) абсолютно недоцільно застосовувати заходи кримінальної репресії, які призведуть до незворотних наслідків, відштовхнуть злочинця від суспільства, укорінять у його свідомості відчуженість від суспільства. Ця теза має бути зрозуміла як необхідність при визначенні покарання винному враховувати його психологічні особливості, у тому числі глибину дефекту особистості злочинця заради вибору найбільш коректного і доцільного покарання. Психологічні особливості особистості повинні враховуватись при криміналізації діянь, диференціації кримінальної відповідальності, вирішенні питань малозначимості діяння, індивідуалізації покарання (зокрема, при визначенні виду та розміру покарань за скоєний злочин, урахуванні обставин, що звільняють від відповідальності, пом’якшують її тощо).

Розділ 3. КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВІ ТА КРИМІНОЛОГІЧНІ ВЧЕННЯ XX СТ.

3.1. Клінічна кримінологія.

Клінічна кримінологія являє собою напрям у кримінології, що ґрунтується на концепції «небезпечного стану» злочинця та фокусується на злочинцях як на особистостях, вивчає їх особливості та соціальні проблеми, шукає способи допомогти їм стати законослухняними громадянами. Цей напрям відповідає за аналіз психічних та емоційних процесів, які можуть вплинути на скоєння злочинів, а також за оцінку та лікування осіб, які вчинили злочин. На відміну від традиційної кримінології, яка фокусується насамперед на соціальних факторах та факторах навколишнього середовища, клінічна кримінологія включає концепції та методологію психології та психіатрії для поглибленого розуміння злочинної поведінки. Підходячи до вивчення злочинності з клінічної точки зору, за мету ставиться виявити та проаналізувати психологічні, емоційні та когнітивні фактори, які можуть схиляти людину до скоєння злочинних діянь. Таким чином, клінічна кримінологія дає повне і глибоке бачення складності кримінального явища[1]. Завдяки появі клінічної кримінології злочинність була оголошена медичною проблемою, за яку суспільство відповідати не може, як і за підсвідомі імпульси окремо взятої людини. Цю концепцію наприкінці XIX ст. розробили та ввели в науковий обіг італійські вчені Рафаэле Гарофало та Енріко Феррі. Популярним вказане вчення стало вже в XX ст.

Вагомий внесок у формування та розвиток клінічної кримінології зробили Ф. Граматика, Ж. Пінатель, Б. ді Туліо, Д. Сабо, Д. Канепа та ін. В 1975 р. у Генуї навіть було відкрито міжнародний науковий центр клінічної кримінології, а починаючи з 1972 р. проведено кілька міжнародних семінарів із порівняльної клінічної кримінології.

[1] Clinical criminology: functions and methods. 2023, 19 Marzo. URL: https://www.mentesabiertaspsicologia.com/blog-psicologia/clinical-criminology-functions-and-methods

Особливість цього напряму науки полягала в спробі формування специфічної системи корекції особистості, яка стала б основним методом впливу на злочинність. Трьома основними елементами клінічного методу оголошувалось спостереження, інтерпретація та експеримент, а засобами впливу – електрошок, лоботомія, медикаментозний та хірургічний вплив. Вчені вказаної школи ігнорували свідомість людини як основу її поведінки та вважали, що поведінка цілком зводиться до фізіологічних реакцій на зовнішні подразники.

Відомий прихильник клінічної кримінології Ф. Граматика наголошував, що кримінальна політика має орієнтуватися на індивідуалізм, а не на загальне попередження злочинності. В окремих випадках злочин виникає на ґрунті певного психічного стану, схиляє людину до конфлікту з соціальними нормами. Небезпечний стан зазвичай є тимчасовим, він змінюється емоційною байдужістю, за якою слідує егоцентризм, а потім лабільність (нестійкість), яка може перерости в кризу. Оцінка небезпечного стану має враховувати матеріальні умови життя правопорушника, вплив з боку оточення, наявність психотравмуючих факторів та ін. Діагноз обумовлює індивідуальні профілактичні заходи. Робота фахівців із подолання небезпечного стану полягає в наступному: консультаційно допомогти людині, що переживає стрес, спрямувати її поведінку в певні соціальні межі, допомогти їй у вирішенні проблем, відчути безпеку, виявити повагу до людини та надати їй підтримку. Велике значення надається усуненню зайвих емоцій. Допомога з подолання небезпечного кризового стану надається як особам, які утримуються в місцях позбавлення волі, так і тим, хто перебуває на волі. Кримінологічну експертизу у вигляді прогнозу індивідуальної поведінки людини враховують при визначенні покарання за скоєний злочин, а також під час вирішення питання про звільнення від покарання. Ці та інші свої ідеї щодо небезпечного стану Ф. Граматика виклав у монографії «Принципи соціального захисту».

Значним внеском у розвиток клінічної кримінології була книга Б. ді Туліо «Принципи клінічної кримінології та судова

психіатрія». Вчений зробив спробу (з урахуванням концепції конституційної схильності до злочинів та концепції злочинця-душевнохворого) розробити адекватні заходи корекції кримінальних схильностей.

Найбільш ґрунтовно методи клінічного впливу на злочинців (реальних та потенційних) розробив французький кримінолог Жан Пінатель. Клінічну кримінологію він розглядав як прикладну та синтезуючу науку, що має на меті оцінити злочинця, визначити гіпотезу його майбутньої поведінки та розробити конкретні заходи, спрямовані на запобігання з його боку рецидиву злочину. Клінічний вплив, на думку Ж. Пінателя, має здійснюватись послідовно, відповідно до наступних етапів: діагноз, прогноз, перевиховання.

У процесі діагностики передбачається виявити злочинний поріг особи (легкість вибору нею злочинних форм поведінки). З цією метою Ж. Пінатель розробив спеціальні методики, за якими необхідно послідовно з'ясувати наступні питання: наскільки сумісний злочин із етичними принципами особи, тобто чи дозволить їй совість вчинити злочин; чи є стримуючим фактором для цієї особи загроза кримінального покарання.

Небезпечний стан при додаванні зовнішньої компоненти (криміногенної ситуації) зазвичай реалізується у злочині. Ймовірність такої реалізації багато в чому залежить від рівня злочинних здібностей. За Ж. Пінателем, злочинна здатність може бути високою, середньою та низькою. За підсумками цієї оцінки робиться прогноз індивідуальної злочинної поведінки.

Основні ідеї даного напряму зводяться до відмови від принципів кримінальної відповідальності, надання фахівцям з клінічної кримінології вирішальної ролі при призначенні покарання, розширення системи невизначених вироків, стирання граней між в'язницею та психіатричною лікарнею, тобто застосування превентивних заходів безпеки до осіб, які є потенційною загрозою для суспільства.

Прагнучи поліпшити процес перевиховання, ця школа пропонувала змінити соціальні реакції злочинця (зменшити або усунути агресивність, егоцентризм), змінити установки та

звички, змінити ставлення до різних соціальних факторів (у тому числі позбавити злочинців байдужого ставлення до кримінального покарання). Зокрема, до ефективних і досить гуманних методів корекції кримінальних схильностей, що практикуються клініцистами, відноситься психоаналіз. Методика поглибленого аналізу прихованих у підсвідомості психічних травм, що виявляються причинами неврозів та нав'язливих станів, які продукують злочинну поведінку, дозволила розробити клінічні методи корекції особи злочинця. Крім психоаналізу в арсеналі клінічної кримінології є електрошок, лоботомія, таламотомія, медикаментозний вплив, хірургічні методи. Так, наприклад, лоботомія і таламотомія – це психохірургічні операції з усунення у той чи інший спосіб ділянок мозку, які, на думку лікарів, викликають агресивність. Крім низької ефективності цих методів, їх істотним недоліком є практично повне знищення особистості людини, яка стає пасивною, млявою, нежиттєздатною. Незважаючи на вказані недоліки, цей метод активно застосовувався в США, причому не лише стосовно злочинців. Військовими нейрохірургами було зроблено багато таких операцій ветеранам в'єтнамської війни. Такі методи боротьби з протиправною поведінкою постійно піддаються критиці з боку громадськості та вчених[1].

Отже, представники названого напряму заперечували кару як таку, що здатна стримувати злочинність. На їх думку, усунути небезпечний стан за допомогою покарання неможливо. Злочинці мають зазнавати клінічного впливу. Особливістю клінічної кримінології як наукового напряму є спроба сформувати специфічну систему заходів корекції особистості, яка була б самодостатньою, тобто стала основним методом впливу на злочинність.

Для виконання своїх функцій клінічна кримінологія використовує різні методи та прийоми, що дозволяють аналізувати та розуміти злочинну поведінку з клінічної точки зору. Деякі з найчастіше використовуваних методів у цій дисципліні включають: клінічні інтерв'ю, психологічне та психіатричне обстеження, аналіз поведінкових моделей,

[1] Клиническая криминология. URL: https://studfile.net/preview/8980022/page:32/

підготовку експертних висновків. Клінічна кримінологія нараховує численні випадки практичного застосування у сфері кримінального правосуддя та профілактики злочинності, серед них такі: оцінка та консультування неповнолітніх правопорушників, терапія та реабілітація дорослих правопорушників, попередження злочинності та забезпечення громадської безпеки, прикладні дослідження в галузі судової медицини[1].

За допомогою оцінки, втручання та лікування осіб, схильних до злочинної поведінки, клінічна кримінологія робить значний внесок у попередження злочинності, реабілітацію правопорушників та сприяє громадській безпеці. За допомогою наукового аналізу психологічних, емоційних та когнітивних факторів, пов'язаних із злочинністю, клінічна кримінологія пропонує фундаментальні інструменти для прийняття обґрунтованих судових рішень та розробки ефективних програм втручання. Запропонований цілісний, особистісно-орієнтований підхід, наголошує на важливості розуміння складності людської поведінки та необхідності комплексного вирішення проблем злочинності й кримінального правосуддя.

У другій половині XX століття авторитет клінічної медицини був дуже високий, проте стан справ зі злочинністю на краще не змінився.

[1] Clinical criminology: functions and methods. 2023, 19 Marzo. URL: https://www.mentesabiertaspsicologia.com/blog-psicologia/clinical-criminology-functions-and-methods

3.2. Загальна характеристика психологічних теорій причин злочину і злочинності.

Вчення про сутність та причини правопорушення розроблялось також представниками психологічної теорії права, яка виводила право із внутрішніх переживань людей, їх правових емоцій, що виникають у процесі комунікації. Видатним прихильником цього підходу був відомий російський і польський правознавець, соціолог і філософ Лев (Леон) Йосипович Петражицький (1867–1931), який зробив істотний внесок як у розвиток вчення про право загалом, так і в теорію правопорушення. Останнє він відмежовував від права, оскільки правопорушення суперечить правовим вимогам і забороняється законодавством. Визнаючи взаємозв'язок права та моральності, Л. Й. Петражицький відстоював тезу, згідно з якою наслідки порушення обов'язку відповідно до загальних, родових властивостей, характерних для всіх етичних переживань, як правових, так і моральних, є спільними для цих двох соціальних регуляторів[1]. Отже, в результаті порушення як правових, так і моральних норм, виникають загальні етичні переживання у вигляді внутрішніх емоційних колізій, нападів та посилення емоцій, внутрішнього занепокоєння та негативних почуттів. Це стосується як самого правопорушника, так і оточуючих.

Правопорушник, на думку вченого, запам'ятовує вчинене ним, ці спогади та породжувані ними страждання переслідують правопорушника, іноді вони ведуть до швидкого виснаження організму, руйнують здоров'я та тягнуть за собою смерть або призводять до відчаю та самогубства[2]. Особисте сприйняття скоєного правопорушення чи наявність відомостей про нього породжують у психіці інших людей авторитетно-засуджуючі емоції, негативні почуття та невдоволення стосовно винного, що знаходить своє вираження в усному осуді та усвідомленні потреби змусити

[1] Петражицкий Л. И. Теория права и государства в связи с теорией нравственности. Санкт-Петербург: Лань, 2000. С. 140.

[2] Там само.

правопорушника підкоритися або реалізувати норми права проти нього[1]. На думку Л. Й. Петражицького, реалізувати право можливо і без згоди зобов'язаної особи чи всупереч її згоді, або навіть можна застосувати фізичне насильство. Якщо суб'єкт, щодо якого вчинене діяння, сам вважає це діяння злом, шкодою, агресивними діями чи посяганнями, то у нього виникають злісні та мстиві емоції[2]. Ці емоції мають тенденцію поширюватися і на оточуючих.

Ще однією характерною особливістю правової психіки є те, що виконання будь-якого зобов'язання з боку зобов'язаної особи уявляється протилежній стороні не якимось позитивним вчинком, а лише отриманням того, що їй належить. Невиконання ж обов'язку кваліфікується як неотримання належного. Ця закономірність визначається атрибутивною природою правової психіки.

Зовсім інша картина характерна для моральності, яка має імперативну природу. У цьому випадку виконання свого обов'язку є лише благодіянням, а невиконання не розглядається як агресивне діяння. У межах правової психіки виконання будь-якого законодавчого обов'язку не тягне за собою отримання подяки. Тобто протиправна поведінка тлумачиться Л. Й. Петражицьким через призму заподіяння шкоди, невиконання правових обов'язків, порушення заборон, що викликає засудження, гнів та іншу негативну реакцію у сфері правової психіки. Отже, правомірна поведінка за Л. Й. Петражицьким «виходить» із правосвідомості людини й базується на інтуїтивно-правових установках. Саме від останніх залежить наскільки будуть дотримані позитивно-правові норми, що встановлені державою, і чи будуть вони виконуватися взагалі. В центрі його уваги інтуїтивне право: обвинувачений пояснює правопорушення через свої внутрішні переживання та емоції; адвокат апелює перед судом, аргументуючи до моральності та моральних цінностей, намагаючись полегшити долю обвинуваченого. А прокурор,

[1] Петражицкий Л. И. Теория права и государства в связи с теорией нравственности. С. 141.

[2] Там само. С. 145.

навпаки, аргументує до особистості, але з негативним забарвленням, називає ті чи інші моральні аспекти обтяжливими обставинами. Суддя ж, аналізуючи все це, зрештою все одно бере до уваги власні відчуття та досвід правових переживань, якими він керується. Таким чином, у кримінальному праві та процесі безпосередньо знаходить собі місце психологічна теорія права, яка виявляється в інтуїтивному праві.

Інший відомий вчений, соціолог і спеціаліст у галузі римського права Веніамін Михайлович Хвостов (1868–1920) визначав правопорушення наступним чином: «Правопорушенням є поведінка особи, яка суперечить велінням права, є незгодною з покладеними правом обов'язками»[1]. Загальною рисою злочинів та цивільних правопорушень, відповідно ознакою правопорушення, виступає протиправність. Демаркаційну лінію між цими видами правопорушень дослідник проводить виходячи з безпосереднього об'єкта зазіхання та наступних заходів юридичної відповідальності. Нехтування приватним інтересом утворює обов'язок винного відновити колишній стан справ, тобто відшкодувати збитки. Порушення ж громадського інтересу утворює кримінальну неправду і тягне за собою застосування покарання. Розглядаючи поведінку як усвідомлено-вольову активність суб'єкта права, дослідник писав, що дія або бездіяльність, вчинена особою, яка внаслідок віку чи хвороби не здатна ясно усвідомлювати фактичне та юридичне значення своєї поведінки та керувати нею, рівноцінна дії сил природи[2]. У цьому разі, на думку вченого, йдеться про недієздатних осіб, а з погляду відповідальності за правопорушення – про неосудних. Отже, В. М. Хвостов позначає два критерії осудності – соціально-юридичний (вік) та медико-юридичний (стан психіки). Цей висновок на сьогоднішній день міцно закріпився в загальній теорії права.

[1] Хвостов В. М. Общая теория права. Элементарный очерк. Изд. 6-е. Москва, 1914. С. 136.

[2] Там само. С. 137.

В. М. Хвостов не просто сформулював уявлення про умисну та необережну форми вини правопорушника, а й розкрив їх видовий склад. Поведінка правопорушника розглядається як навмисне діяння у тих випадках, коли винний усвідомлював усі ознаки протиправного діяння і свідомо допускав їх настання[1].

Про необережність можна говорити у тому разі, якщо діяння, що суперечить праву, відбулося через те, що винний не виявив необхідної уважності та обачності, як того вимагає норма права. В. М. Хвостов запропонував досить цікавий погляд на об'єктивну сторону діяння. Вчений відзначав наявність стадій закінченого злочину, замаху та приготування. Закінчене діяння характеризується здійсненням всіх ознак правопорушення, що передбачені законом. Для замаху характерним є те, що винний вчинив діяння, спрямоване безпосередньо на здійснення ознак протиправного зазіхання, не досягнувши повного їх здійснення. Стадія приготування кваліфікується в тих випадках, коли вчинено лише підготовчі діяння, але ще не скоєно комплексу дій, що утворюють склад правопорушення[2]. Таким чином, В. М. Хвостов запропонував формальну дефініцію правопорушення, ядром якої є протиправна поведінка особи. Він навіть сформулював ознаки діяння (дії та бездіяльності), які мають перебувати у нерозривному взаємозв'язку з волею та свідомістю правопорушника. Представниками психологічного підходу до розуміння права було закладено дуже чітке уявлення про стадії правопорушення, до яких належали приготування, замах і закінчене протиправне діяння.

З психологічної точки зору підходив до пояснення злочину й видатний російсько-американський філософ, соціолог і культуролог Питирим Олександрович Сорокін (1889–1968). Злочин вважав психологічним явищем, яке виникає в процесі соціального спілкування. Тлумачив злочин на основі класифікації «шаблонів» поведінки людей у суспільстві й форм реагування на них. Основну причину злочинної

[1] Хвостов В. М. Общая теория права. Элементарный очерк. С. 137.

[2] Там само. С. 139.

поведінки П. О. Сорокін знаходив у розбіжності «шаблонів поведінки» різних груп населення, об'єднаних (найчастіше в результаті переможної завойовницької війни) в єдину «замирену групу». Запропонував кваліфікувати діяння як злочинне на основі специфічних переживань індивіда, в результаті яких він сам вважає вчинок злочинним[1]. Разом із тим соціологічні причини злочинності розглядав як вирішальні. Фактори злочинності поділяв на три групи: 1) фактори космічні або фізико-хімічні; 2) фактори біологічні або органічні; 3) фактори суспільні або соціальні. Соціальним факторам надавав особливого значення. Писав, що такі фактори злочинності складні та численні, перерахувати їх усі неможливо. Він розглядав лише ті, які вважав найважливішими. До таких у першу чергу зараховував алкоголізм, оскільки постійне і хронічне вживання алкоголю, або навіть випадкове сп'яніння, призводить до зубожіння і втрати майна, розхитує психічну і фізичну організацію людини, робить її менш стійкою до опору спокусам. Як аргумент наводив той факт, що сільські свята, під час яких посилено вживають горілку, супроводжується бійками, вбивствами, завданням поранень тощо. Тобто вплив алкоголю на злочинну поведінку є очевидним. Водночас наголошував, що поширення соціалістичних ідей зменшує кількість злочинів, а не збільшує їх[2].

П. О. Сорокін дійшов висновку, що головним джерелом злочинності слід вважати сучасний йому суспільний поділ на класи, що призводить до нерівномірного розподілу багатств між різними класами, за якого одні отримують надлишок багатства, а інші приречені на бідність і злидні. Голод, невпевненість у завтрашньому дні, страх за себе і своїх дітей вселяє ворожнечу в суспільстві, призводить до відчаю,

[1] Тимошенко В. І. Сорокін Питирим Олександрович. *Велика українська юридична енциклопедія: у 20 т*. Т. 18: Кримінологія. Кримінально-виконавче право / редкол.: В. І. Шакун (голова), В. І. Тимошенко (заст. голови) та ін.; Нац. акад. прав. наук України; Ін-т держави і права імені В. М. Корецького НАН України; Нац. юрид. ун-т імені Ярослава Мудрого. С. 409.

[2] Тимошенко В. І. Причини злочинності у вченні П. О. Сорокіна (з історії політичної і правової думки). *Бюлетень Міністерства юстиції України*. 2017. №2 (184). С. 23.

пияцтва. Це і є постійним джерелом злочинності. Посилаючись на статистичні дослідження, П. О. Сорокін знаходив залежність злочинності від стану житла різних верств населення.

Таким чином, головним джерелом злочинності П. О. Сорокін називав економічну бідність нижчих верств населення, яка тягне за собою безліч проблем для людини. Особа, яка одного разу вступила на шлях злочину, вже механічно йде далі цим шляхом, падає все нижче і нижче, і нарешті перетворюється на закоренілого злочинця, якого виправить лише могила, загублена у тайзі або на каторжному кладовищі[1]. Тобто головними факторами ризику є низькі доходи та специфічні цінності нижчого класу, відсутність успіхів у поєднанні з бажанням досягти їх, почуття відчуження.

У науковій літературі XX ст. було запропоновано різнопланові підходи для пояснення причин злочинності та особистості злочинця. Психологічний підхід до пояснення злочинності ґрунтується на тому, що людина асоціальна за своєю природою, вона є некерованою, імпульсивною твариною. При цьому психологічні теорії, на відміну від кримінолого-соціологічних, у яких значна роль відводиться соціокультурним детермінантам злочинності, були зорієнтовані на аналіз особистісних детермінант, вплив малих груп (сім'ї, референтної спільноти тощо). У той чи інший час були популярними наступні психологічні теорії причин злочинності та особистості злочинця: біопсихологічні теорії (Ернст Кречмер, 1921; Макс Шлап, Едвард Сміт, 1928; Віталій Володимирович фон Ланге, 1929; Петер Штумпф, 1935; Ернст А. Хутен, 1939; Роубак, Атлас, 1969; Фалек, Граддік, 1970); психоаналітичні теорії (Франц Габрієль Александер, Хуго Штауб, Стівен Карпман, Філіп М. Бромберг та ін); теорії рис особистості (Гордон Уіллард Олпорт, Джой Пол Гілфорд, Ганс Айзенк, 1973 та ін); теорії емоційних проблем (Курцберг, 1978; К. Бартол, 1980; Монахем, 1987); теорії когнітивного-

[1] Сорокин П. А. Преступность и ее причины / П. А. Сорокин. Рига: Наука и жизнь, 1913. 46 с.

соціального навчання (Едвін Сатерленд, 1939; Глейзер, 1956; Альберт Бандура, 1972 та ін.); теорії розумової відсталості та душевних розладів (Генри Герберт Годдарт, 1915; Пульман, 1926; Зелані, 1933; Едвін Сатерленд, Грізі, 1974; Купер, Френсіс, Сакс, 1986; Мелзбранд, Гьюз, 1986 та ін.); теорії соціопатичної особистості (Клеклей, 1941; Гоу, 1948; Шнайдер, 1958; Сміт, 1978; Рід, 1986; та ін.); теорії соціального контролю (Г. Сайкс, Д. Матза, 1957; Хірші, 1969 та ін.); теорії розумових моделей (Йохельсон, Саменов, 1976 та ін.); теорії Я-концепції та Я-психології (Роджерс, 1948; Кохут, 1988 та ін.).

На особливу увагу заслуговує вчення австрійського лікаря-психіатра та психоаналітика Зігмунда Фрейда (нім. Sigmund Freud, 1856–1939). Поведінку людини він розглядав як наслідок функціонування чотирьох основних структур. Одна із структур є зовнішньою стосовно людини (безпосередня ситуація дії), а три структури – внутрішніми («Ід» («воно») – несвідоме, «Его» («Я») – свідома частина та «Супер-его» («Зверх-Я») – «моральний кодекс»). Поведінку в будь-якій конкретній ситуації слід розуміти з точки зору того, як «Его» управляє зовнішньою ситуацією, силами «Ід» і вимогами «Супер-его».

«Ід» («воно») – найважливіший, неорганізований компонент особистості – несвідоме, де панують сексуальні та агресивні інстинкти та який діє за принципом задоволення. Принцип задоволення реалізується у формі прагнення негайного задоволення. Це завжди означає максимізацію задоволення та мінімізацію болю у безпосередніх ситуаціях дії. Агресія особливо очевидна, коли основні потреби порушені. Ця базова гіпотеза фрустрації-агресії лягла в основу теорій поведінкового та соціального навчання. При цьому «Ід», за З. Фрейдом, не знає цінностей, добра і зла, не знає моралі. Це сукупність природних спонукань, пристрастей які передаються генетично. «Ід» складається з двох інстинктів – самозбереження та руйнування. Інстинкт руйнування може бути спрямований усередину людини і тоді виникають докори совісті, прагнення до самогубства, а може бути спрямований

назовні, тоді він є причиною агресії. «Ід» завжди є аморальним і раціональним, несвідомим, в основі його функціонування лежить принцип задоволення. «Ід» лише диктує потреби та бажання. В теорії З. Фрейда мотивація всієї поведінки відбиває сексуальні та агресивні сили особистості. У цьому сенсі його концепція є прототипом того, що кримінологи називають теорією контролю або теорією стримування.

«Его» («Я») у вченні З. Фрейда являє собою фрагмент особистості, що розвивається з плином життя індивіда і контактує із зовнішньою реальністю. Цей компонент реагує на можливості, керуючи бажанням «Ід» та стримуючи його. «Я» уособлює те, що можна назвати розумом і свідомістю. У нормальних умовах «Я» панує над «Ід», оцінює реальність здійснення потреб і бажань.

В «Его» («Я») З. Фрейд виділяє категорію «Супер-Его» («Зверх-Я»), що акумулює традиції та ідеали минулого (заповіді та поради батьків, вчителів), що контролюють розвиток суспільства. «Супер-Его» («Зверх-Я») – частина особистості, яка виступає «сховищем моральних установлень», норм поведінки, засад суспільства. Цей компонент розвивається з «Его», здійснює роль цензора, дає йому моральну оцінку.

Люди, на думку З. Фрейда, народжуються з відчуттям того, що будь-яку свою потребу треба негайно задовольнити. Існують потужні сили, що протидіють індивіду у виконанні його бажань – інші люди. Зрештою, людина привчається стримувати свої бажання та спрямовувати їх у русло, прийнятне та схвалюване суспільством. Згідно з З. Фрейдом, більшість моральних якостей походять із самообмежень, які виробляються у людей в ранньому дитинстві протягом Едіпової фази розвитку. Внаслідок особливого характеру взаємин з батьками в деяких дітей ці самообмеження відсутні, так само як відсутнє й почуття моральності.

На думку З. Фрейда, будь-які вчинки людей зумовлені несвідомими інстинктами. Конфлікт, що переходить у злочин, виникає тоді, коли контролюючий вольовий фактор не здатний

придушити природний інстинкт. Основною причиною злочинності є феномени, пов'язані з несвідомими проявами психіки (механізми психологічного захисту, внутрішньо особистісні конфлікти, кризи та ін.).

Для З. Фрейда та інших прихильників психоаналізу злочинна поведінка є наслідком пошкодженого «Супер-Его» та, можливо, слабкого розмежування основних понять, таких як: незалежність та залежність; агресія та її контроль; чуттєвість та відмова від неї.

Злочинна поведінка за З. Фрейдом – це спосіб, що приносить задоволення та відчуття власної значущості тим людям, чиє «Супер-Его» відрізняється зайвою вимогливістю. Іноді «Супер-Его» може бути надто суворим, чекаючи від нас високоморальних вчинків. Через свою нереалістичність вимоги подібного характеру приводять людину до відчуття хронічного занепокоєння та дискомфорту через почуття провини за нездійснені нею справи. З. Фрейд вважав, що злочинна поведінка є результатом конфлікту між істинними потребами людини та її жорстким «Супер-Его». Почуття провини постійно тяжіє над нами, тому ми провокуємо покарання з боку власної совісті, здійснюючи антисуспільні вчинки.

Якщо всі три компоненти діють збалансовано, то людина злочинів не вчиняє. У випадку, коли «Его» і «Супер-Его» в структурі особистості сформовані неадекватно, їх заборони не здатні блокувати активізацію бажань та інстинктів у несвідомому. Це відбувається в результаті ненормальної соціалізації індивіда, коли інстинкт агресії не пригнічується, його імпульси прориваються назовні і призводять до агресивно-злочинної поведінки. Злочинність – це результат слабкості «Супер-Его». Слабке «Супер-Его» не здатне впливати на людину через її совість, а значить і пригнічувати неприборкані егоїстичні бажання, спрямовані на задоволення їх за будь-яку ціну. Ця теорія узгоджується із загальноприйнятою думкою, що злочинна поведінка є результатом недостатньої батьківської участі в процесах дитячого становлення.

3. Фрейд виділяв два типи злочинців: такі, що вчиняють злочини з метою отримання покарання, яке могло б полегшити почуття несвідомої провини, що виникло ще в дитинстві на основі так званого Едіпового комплексу; нарцистичний тип злочинців, у яких еротичні імпульси надмірно проникають у сферу свідомості.

Головні фактори ризику за З. Фрейдом: імпульсивність, порушені міжособистісні стосунки, низький рівень успіху в школі та на роботі, слабке «Супер-Его» (недостатнє відчуття вини, необачне ігнорування стандартних правил та процедур, ранні порушення дисципліни, антисуспільні відносини), слабке «Его» (обмежена кількість умінь), агресивний пошук задоволень, постійна розлюченість. Джерело проблем бачив у сім'ї.

Австрійський психолог і психіатр, засновник теорії індивідуальної психології Альфред Адлер (нім. Alfred Adler, 1870–1937) основною рушійною силою поведінки людини вважав її прагнення до влади й соціального панування. Висновок А. Адлера про те, що цілі та очікування більше впливають на поведінку людини, ніж досвід минулого, був головною причиною його розбіжностей із З. Фрейдом.

Згідно з А. Адлером, немовля з'являється на світ з двома базовими почуттями – неповноцінності та спільності з собі подібними. Людина прагне до досконалості, як до компенсації своєї неповноцінності та до встановлення значущих соціальних відносин. Компенсація «на корисній стороні життя» (за А. Адлером) веде до формування відчуття власної цінності, що передбачає домінування почуття спільності над індивідуалістичним прагненням до переваги. У випадку «компенсації на марній стороні життя» почуття неповноцінності трансформується в комплекс неповноцінності, що є основою неврозу, або в «комплекс переваги». Водночас А. Адлер пояснював відхилення нездатністю індивіда встановити адекватний контакт із навколишнім середовищем.

Важливим фактором формування особистості А. Адлер називав структуру сім'ї. Місце дитини в ній і відповідний тип

виховання значно впливає на формування схильності до девіантної поведінки. Наприклад, гіперопіка веде до розвитку комплексу неповноцінності[1]. А. Адлер вважав, що життєвий досвід дитини змушує її відчувати свою слабкість, неспроможність (inadequacy) і фрустрацію (frustration). Для дитини контролювати власну поведінку і вирватися на свободу з-під влади дорослих є найважливішим завданням. З цієї точки зору сила має вигляд добра, а слабкість – зла. Боротьбу за досягнення влади розглядав як компенсацію почуття неповноцінності, що виникло в дитячому віці. У своїх ранніх роботах він підкреслював важливість агресії і прагнення до влади. Однак ототожнював агресію не з ворожістю, а з ініціативністю і здатністю долати перешкоди. Стверджував, що агресивні тенденції в людині є вирішальними для індивідуального і видового виживання. Пізніше, розвиваючи свою теорію, А. Адлер розглядав агресію і волю до влади як прояви більш загального мотиву – досягти переваги або досконалості, тобто прагнення поліпшити себе, розвинути свої здібності та можливості[2].

Інші прихильники психоаналітичної теорії розробляли типологію злочинної особи не лише на основі механізмів сексуальних проявів, але й з урахуванням інших факторів (у тому числі соціально-культурних). Наприклад, американський психолог Р. Санфорд поділяє злочинців на десоціальних з інфантильним «Супер-Я» та слабким «Я», які не здатні придушувати примітивні бажання; антисоціальних із сильними «Супер-Я» та «Я»; асоціальних із слабким «Супер-Я» та сильним «Я», а також із сильно розвиненим «лібідо». Були й теорії, прихильники яких вважали, що вчинення злочинів є ознакою психічної хвороби чи інших психопатологічних розладів.

Послідовники З. Фрейда, зокрема Е. Фромм, К. Юнг та К. Хорні, розглядали поведінку злочинця як таку, що

[1] Хомич А. В. Психология девиантного поведения. 2006. URL: http://khomich.narod.ru/DEVIANTNOE-POVEDENIE/Deviantnoe-posobie.htm#_Toc244441199

[2] Фрейджер Р., Фэйдимен Д. Теории личности и личностный рост. 2004. URL: https://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Psihol/freydjer/05.php

зумовлена прагненням реалізуватись як особистість, заявити про свою незгоду із загальноприйнятими правилами та бажанням діяти на свій розсуд.

Швейцарський психоаналітик Карл Густав Юнг відкидав ідеї, що поведінка людини повністю детермінована її життєвим досвідом і впливом навколишнього середовища. На його думку, навколишнє середовище лише виявляє в особистості те, що закладено від народження. Існує певна структура психіки, яка формується протягом тисяч років і передається у спадок, вона змушує нас реалізувати набутий життєвий досвід певним чином. Ця визначеність виражена в тому, що К. Г. Юнг називав архетипами, – простими та функціональними образами, які існують у колективному несвідомому, впливають на почуття людини, її думки та вчинки, формують певні комплекси[1]. Під комплексами розуміють психічні явища, що перебувають поза контролем свідомості. Вони знаходяться в підсвідомості, при цьому можуть як перешкоджати, так і сприяти функціонуванню свідомості. Комплекс завжди містить у собі певний конфлікт, є його причиною або наслідком. У будь-якому разі для комплексу характерні ознаки конфлікту, пригніченого бажання, шоку, потрясіння, несумісності. Це больові точки, що впливають на поведінку та установки людей.

Частина комплексів виникає в результаті психотравмуючих ситуацій, наприклад морального конфлікту, що має передумовою неможливість повного включення сутності суб'єкта. Ситуації, що завдають травми, відколюють від цього комплексу фрагменти, що йдуть своїм корінням глибоко у підсвідомість і далі набувають певної автономії. Нагадування інформації, пов'язаної з комплексом, посилює захисні реакції, що перешкоджають усвідомленню комплексу. Комплекси можуть потрапляти у свідомість через сновидіння, тілесні та поведінкові симптоми, галюцинації. У випадку неврозу межа, яка розділяє свідоме і несвідоме, ще існує, але вона слабка, що дає можливість комплексам нагадати про своє існування, про мотиваційний розкол особистості. Прагнення ж особистості

[1] Юнг К. Г. Архетип и символ. Москва: Ренессанс, 1999. 343 с.

до самореалізації і культури реалізується через поведінку, яка може бути як правомірною, так і протиправною.

Подібної думки дотримувалась і Карен Хорні (англ. Karen Horney, 1885–1952) – американський психоаналітик і психолог, співзасновник психологічної теорії особистості та ключова фігура неофрейдизму. На її думку, глобальний страх, що переслідує людину з дитинства, є причиною антагонізму між індивідом і культурою. Цей страх викликає ворожість культурного оточення. К. Хорні дійшла висновку, що неврози формуються саме під впливом культурних процесів. Прогрес цивілізації неминуче пов'язується зі зростанням неврозів, що є ціною, яку людство платить за культурний розвиток. Кожна людини прагне знайти своє місце у суспільстві, де йде постійна конкуренція. Для невротичної особистості це положення набуває гіперболізованого виміру, що перевищує реальні негаразди[1].

Невротик, за К. Хорні, порівнює себе з іншими особами, навіть тими, хто не є його потенційним конкурентом. Він прагне бути кращим у всьому. Його амбіції проявляються переважно у фантазіях, які не завжди усвідомлені. Амбіції можуть пояснити поведінку та окремі психічні реакції. Існує багато шляхів, якими фантазійні амбіції впливають на емоційне життя особистості: підвищена чутливість до критики, залишення поза увагою невдач, які не обов'язково реальні. При цьому успіхи інших людей можуть усвідомлюватися як власні невдачі, що викликають депресію і роздратування. Оскільки інтенсивна конкуренція містить у собі елементи ворожості, поразка конкурента означає власну перемогу. Реакції невротичних особистостей відзначаються ненаситністю та ірраціональністю: мовляв, ніхто в світі не може бути більш розумним, впливовим, привабливим і популярним, ніж вони. Невротики поводяться як божевільні, якщо відчувають, що їх власні спроби приречені на марну трату зусиль, наприклад, хто-небудь отримає нагороду, або стане відігравати більш помітну роль у суспільстві.

[1] Карен Хорни (1885–1952). Невротическая личность в порочном круге человеческой культуры. URL: https://psyfactor.org/hist/karen-horney.htm

Здебільшого це стосується тих випадків, коли успіхи іншого незаслужені.

Отже, можлива невдача розглядається невротиком як поразка, якої треба уникнути за будь-яку ціну. Результатом є стримування себе у всьому, приниження і смиренна покірність. Однак у випадку нападу, реальної загрози, деякі невротики, будучи переконаними в своїй незамінності, палко демонструють свою перевагу з будь-якого приводу. Інші ж цілком переконані у своїй некомпетентності, нікчемності. Вони просто вороже відкрито або замасковано реагують на кожну фрустрацію щодо їх невизнаних вимог. Власні невдачі поєднуються з почуттям заздрості до більш успішних, більш забезпечених людей. Заздрість може бути виявлена або пригнічена під впливом того ж страху, який привів до конкуренції або відмови від неї[1].

Ефект усвідомлення виявляється в нездатності невротичної особистості допускати в інших те, що вона сама намагалася заперечувати в собі. У будь-якому разі не так важливо, яким чином пригнічена заздрість. Вона передбачає зростання ворожості стосовно людей і, відповідно, зростання страху, який тепер приймає форму ірраціонального страху перед заздрістю з боку інших, призводить до агресивних імпульсів та реалізується в поведінці, у тому числі злочинній. У концепції К. Хорні порочне коло соціальної поведінки людини так і не було розірване. Все, що робить людина в суспільстві, приречене у неї на аморальні, антигуманістичні тлумачення. Вона розвиває ідею про замкнутий цикл людської поведінки, який повертається (навіть у вищих своїх проявах, на зразок моральних) до вихідної позиції – страху і конкуренції.

Засновник біхевіоризму, американський психолог Джон Бро́дес Уо́тсон (ред. Джон Броадус Уотсон, англ. John Broadus Watson, 1878–1958) спробував побудувати психологію як одну з наук, що користується об'єктивними експериментальними методами. Організм, за Д. Уотсоном, «машина, що

[1] Карен Хорни (1885–1952). Невротическая личность в порочном круге человеческой культуры. URL: https://psyfactor.org/hist/karen-horney.htm

самоорганізується», основне завдання психології – вивчення процесів навчання. Навіть мислення Д. Уотсон прагнув уявити як приховану моторну активність, яка виступає заступником дії. Безпосереднім автором теорії навчання став Едвард Лі Торндайк (англ. Edward Lee Thorndike, 1874–1949) – американський психолог і педагог. Особливість запропонованого ним напряму в тому, що його прихильники розглядали причини поведінки людини без зв'язку зі свідомістю.

В 1913 р. Д. Уотсон заявив про створення нового напряму – біхевіоризму, основна увага якого зосереджена на поведінці людини. Як відомо, біхевіоризм являє собою школу психології, що розглядає поведінку людини і тварин як результат попередніх впливів навколишнього середовища. Всю психічну діяльність Д. Уотсон трактував як поведінку, яка розглядається у вигляді сукупності зв'язків «стимул – реакція». Вважав реальним лише те, що можна безпосередньо спостерігати. Поведінку можна пояснити виходячи із відносин між впливом на організм фізичних подразників (стимулів), що спостерігаються, і його відповіддю (реакцією). Стимульні реакції накладаються на первинні реакції і виникає потік, що визначає поведінку людини. На думку Д. Уотсона, за належного підходу можна цілком передбачити поведінку людини, контролювати та формувати її шляхом зміни навколишнього середовища. Усіма реакціями, як інтелектуальними, так і емоційними, можна управляти. У подальшому необіхевіористи дійшли висновку, що людина, на відміну від тварин, не завжди однозначно реагує на ту чи іншу ситуацію, вони висловили здогади щодо наявності якоїсь перемінної, що є проявом свідомості.

Представник необіхевіоризму Кларк Леонард Халл (англ. Clark Leonard Hull, 1884–1952) – американський психолог, професор Єльського університету, один із авторів теорії навчання, що розроблялась з 30-х років XX ст., основною детермінантою поведінки вважав потребу. Саме потреба визначає характер поведінки, яка з огляду на конкретну необхідність може бути різною.

Згідно з однією з версій теорії біхевіоризму, причини злочинної поведінки криються у вигоді, яку порушник прагне отримати зі свого діяння. Унаслідок злочину суб'єкт набуває грошових коштів (матеріальна вигода), схвалення спільників (моральна вигода). Незалежно від того, яка винагорода чекає попереду, вже самого факту вигоди цілком достатньо для того, щоб дати волю злочинній поведінці. Основні ж причини злочинної поведінки біхевіористи бачать у порочній психіці людини, а фактори соціального середовища розглядають лише як обставини, що сприяють виявленню цієї порочної психіки. Ці підходи до пояснення злочинної поведінки знайшли подальшу розробку в теоріях соціального навчання А. Бандури та асоціації-підкріплення Р. Екерса.

Однією із психологічних теорій пояснення причин злочинності є теорія соціопатичної особистості. Прихильники цієї теорії стверджують, що у людей-соціопатів немає психічних аномалій, а є унікальна структура особистості, яка й схиляє їх до асоціальної поведінки. В основу цієї теорії закладено розуміння психопатії як особливої характеристики особистості, що збільшує можливість протиправної поведінки, причому цей стан, на думку деяких авторів, може бути спричинений соціальними факторами, умовами довкілля. Так, американський кримінолог К. Бартол розуміє психопата як людину, що демонструє особливий патерн поведінки, який відрізняється від поведінки основної маси населення за проявами сенситивності, емпатії, співчуття і почуття провини, в той час як соціопат, на думку вказаного автора, це людина, яка входить у конфлікт із законом, оскільки має обмежену здатність навчатися на минулому досвіді.

Основою теорій соціопатії є закономірний розвиток, розуміння кримінальної поведінки як наслідку особливого психологічного стану особистості, що спочатку розглядався як вроджений стан. Провісником цих теорій вважають німецького та австрійського професора, лікаря-невролога Моріца Бе́недикта (нім. Moriz Benedikt, 1835–1920), який у 1896 р. запропонував оригінальну теорію неврастенії, що пояснює злочинну поведінку не просто примітивними

атавістичними рисами особистості, а розумінням скоєння злочину як результату дії якихось вроджених особливостей. Антипатія до постійного місця роботи, прагнення «низьких» задоволень, які не схвалює суспільство, моральна «слабкість» та легковажність, на думку М. Бенедикта, є природним результатом цього стану. Надалі саме ці ідеї призвели до появи теорії, згідно з якою найбільш схильними до скоєння злочинів є особи, які страждають на психопатію.

Серед учених, які дотримуються таких поглядів, не було єдності щодо того, які риси та інтегральні характеристики особистості можуть бути головними причинами злочинної поведінки. Х. М. Клеклей (1941) та Х. К. Гоу (1948), які провели порівняльний аналіз публікацій прихильників цієї теорії, відзначають, що симптомами соціопатичної особистості можуть бути наступні риси: егоцентризм, байдужість до інших, ворожість, наявність «подвійних стандартів», відсутність дружніх відносин, невміння робити правильні висновки з помилок та покарань, проекція провини на інших, відсутність відповідальності, емоційна бідність, безглузда брехня та ін. З наведеного переліку видно, що тут вказуються дуже різнопланові якості: по-перше, пов'язані з біолого-анатомічною схильністю (зокрема, з особливостями мозкових процесів та дефіцитом у центральній нервовій системі); по-друге, опосередковані неправильним розвитком психіки в онтогенезі; по-третє ті, що виникли під впливом певних соціальних чинників. Враховуючи ж факт, що соціопатичні особи можуть бути як у кримінальному, так і в некримінальному середовищі, то питання про те, чи соціопатична особистість породжує злочинність, чи злочинне середовище підштовхує особистість до соціопатичної поведінки, були типовою темою для дискусій представників даного напряму при дослідження психологічних причин злочинності та особистості злочинця[1].

[1] Поздняков В. М. Теория социопатической личности зарубежные. *Энциклопедия юридической психологии.* Москва: ЮНИТИ-ДАНА. Под общей редакцией профессора А. М. Столяренко. 2003. URL: https://legal_psychology.academic.ru/636/Теория_социопатической_личности_зарубежные

Таким чином, психоаналітичні теорії злочинності (які шукали джерело поведінки людини у її підсвідомих спогадах) та психологічні (які зосередились на свідомих спогадах) обґрунтували думку, що поведінку визначають ірраціональні психічні сили, а не закони суспільного розвитку, інтелект є апаратом маскування цих сил, соціальне середовище та людина знаходяться в стані вічної та прихованої війни, оскільки середовище за допомогою механізмів соціального панування, особливо культури, пригнічує природу людини.

Деякі з вищеназваних психологічних теорій далі буде розглянуто окремо.

3.3. Теорії розумових моделей.

У XIX ст. французький психіатр Жан-Етьєн Домінік Ескіроль (Jean-Étienne Dominique Esquirol, 1772–1840) досліджував проблеми розумової неповноцінності та її зв'язку зі злочинною поведінкою. Ці дослідження продовжили Р. Дагдейл та Г. Годдард. Зокрема Р. Дагдейл (1841–1883) провів дослідження сім'ї, у складі якої були розумово неповноцінні люди. Виявилось, що цей недолік передавався в даній сім'ї з покоління в покоління, як і злочинний спосіб життя.

У 1905 р. французькі вчені Альфред Біне і Теофіл Сімон розробили тест для оцінки розумових здібностей людини. Цей тест, що складається з великої кількості питань різного ступеня складності, дозволяв визначити розумовий розвиток за певного віку людини. Передбачалося, що дитина, яка нормально розвивається, у певному віці повинна знати відповіді на певні питання, розумовий розвиток градувався за 16-бальною шкалою. Німецький психолог і філософ Уїльям Льюїс Штерн (англ. William Lewis Stern, 1871–1938) доопрацював цей тест і запропонував за його допомогою розраховувати коефіцієнт розумового розвитку – IQ (англ. intelligence quotient).

У 1908 р. американський кримінолог Генрі Годдард (англ. Henry Goddard, 1866–1957) переклав цей тест англійською мовою і розпочав дослідження розумового розвитку злочинців. Паралельно він вирішив повторити та поглибити застосований Р. Дагдейлом прийом монографічного аналізу сімейних ліній. В 1912 р. Г. Годдард опублікував дослідження родоводу однієї сім'ї, засновник якої був одружений двічі: у першому випадку з душевнохворою жінкою, у другому – зі здоровою. З кількох поколінь нащадків від першого шлюбу 143 особи були також недоумкуватими та правопорушниками (у тому числі алкоголіками, повіями, злодіями тощо). Серед 496 нащадків від другого шлюбу таких осіб не було. Таким чином, залежність між розумовою відсталістю та злочинністю була цілком очевидною, як і факт передачі недоумства у спадок від покоління до покоління. Через два роки Г. Годдард

опублікував статистичне дослідження ув'язнених: за його даними, 70% з них страждали на недоумство. Використовуючи тест Біне–Сімона, Г. Годдард визначив розумовий рівень осіб, які страждають на розумову відсталість: інтелектуальний вік ідіотів становив 1–2 роки, імбецилів – 3–7 років, дебілів – 8–12 років. Саме в рамках останньої вікової групи за Г. Годдардом перебуває більшість злочинців. Статистична інформація переконливо підтверджувала правильність висновків, зроблених з урахуванням монографічних досліджень. Г. Годдард дійшов висновку, що кожний недоумкуватий є потенційним злочинцем. У подальшому цей напрям дослідження було визнано безперспективним.

Концепції конституційної схильності до злочину.

Початок XX ст. ознаменувався бурхливим розвитком фізіології взагалі та ендокринології зокрема. Вчені з'ясували, що від роботи залоз внутрішньої секреції (гіпофізу, щитовидної, паращитовидної, зобної, статевих залоз) значною мірою залежить і зовнішність, і самовідчуття людини, відповідно її поведінкові реакції пов'язані з хімічними процесами, що відбуваються всередині організму. Вказані закономірності виявилися дуже привабливими для кримінологів, які працювали в руслі ломброзіанства і прагнули знайти сполучні ланки між характеристикою зовнішності та особливостями поведінки.

У 1924 році американський кримінолог Макс Шлапп представив результати дослідження, за якими близько однієї третини всіх вивчених правопорушників страждали на емоційну нестійкість внаслідок захворювань ендокринної системи.

Його книга «Нова кримінологія», опублікована згодом у співавторстві з Є. Смітом, відводила провідну роль у механізмі злочинної поведінки різним ендокринним розладам. Ці дослідження сприяли пошуку фізичних ознак небезпечного стану та формулюванню гіпотези про зв'язок тілесної конституції людини зі схильністю до вчинення злочинів.

Масштабні дослідження в цій галузі здійснив професор Гарвардського університету, антрополог Ернест Альберт

Хутон (1887–1954), який понад п'ятнадцять років проводив антропологічні дослідження злочинців. Перші результати своїх досліджень Е. Хутон опублікував у 1939 р. у книзі «Американський злочинець», де відродив теорію раси та «злочинної природи» в ломброзіанському дусі. У цій книзі вчений стверджував, що злочинці поступаються не злочинцям майже в усіх вимірах тіла. Е. Хутон дійшов висновку, що існування типу природженого злочинця є реальним фактом. Для захисту суспільства від таких злочинців необхідні досить жорсткі заходи, що охоплюють викорінення індивідів, що є фізично, психічно та морально непристосованими, або ж їх цілковите виокремлення та поміщення у соціально здорове середовище.

Починаючи з 1925 р. відомий американський кримінолог Елеонора Туроф Глюк (англ. Glueck, Eleanor Touroff, 1898–1972) та її чоловік Шелдон Глюк (англ. Sheldon Glueck, 1896–1980) досліджували особистість злочинця та його поведінку, спираючись при цьому на метод тривалих спостережень. У 1943 р. вони опублікували цікаву книгу «Злочинні кар'єри в ретроспективі», в якій відбився майже двадцятирічний досвід вивчення злочинців. Одним із висновків, який вони зробили за результатами таких тривалих досліджень, був наступний: «Наявність чи відсутність певних рис та ознак у конституції в ранньому оточенні різних злочинців визначає ким неминуче стануть ці злочинці і що станеться з ними».

Елеонора і Шелдон Глюк у 1940 р. почали десятирічне дослідження, в основу якого закладено метод тривалого спостереження. Результати роботи були надруковані у вигляді праці «Unraveling Juvenile Delinquency» («Розкриття правопорушень неповнолітніх», 1950), в якій вчені запропонували модель «Таблиці соціального прогнозування» для попередження вірогідності делінквентної поведінки дітей з 6 років. Через 13 років вони опублікували монографію «Будова тіла і юнацька злочинність»[1]. Встановили, що будова тіла більшості підлітків-правопорушників належить до

[1] Sheldon Glueck and Eleanor Glueck. *Encyclopædia Britannica*. URL: http://www.britannica.com/biography/Glueck-Sheldon-and-Glueck-Eleanor

мезоморфного типу (мускулисті, енергійні) та розробили поняття злочинного потенціалу, величина якого пов'язана з особливостями будови тіла. Реалізація ж злочинного потенціалу багато в чому залежить від соціокультурних параметрів. Елеонора і Шелдон Глюк стали першими кримінологами, які досліджували неповнолітніх правопорушників-рецидивістів і першими, хто досліджував ефекти психопатії серед дорослих правопорушників[1].

Вважається, що особи, схильні до злочинів, мають особливості пізнавальної сфери (інтелекту, стилю мислення та ін.), які розвиваються в процесі онтогенезу і є причиною їх асоціальної поведінки. Одним із представників такого підходу можна вважати швейцарського психолога та психіатра Карла Густава Юнга (нім. Carl Gustav Jung, 1875–1961).

На думку К. Юнга, особисте несвідоме містить у собі комплекси, або скупчення емоційно заряджених думок, почуттів та спогадів, винесених індивідуумом з його минулого особистого досвіду чи з родового, спадкового досвіду. Ці комплекси, скомпоновані з будь-якого приводу, можуть досить сильно впливати на поведінку індивідуума. К. Юнг стверджував, що несвідоме в принципі доступне для усвідомлення. У результаті компоненти комплексу або навіть увесь комплекс можуть усвідомлюватися і надто сильно впливати на життя людини[2].

Набула поширення й концепція морального розвитку особистості американського психолога, фахівця в галузі психології розвитку, одного із засновників теорії когнітивізму Лоуренса Кольберга (англ. Lawrence Kohlberg, 1927–1987). Вчений виходив із того, що багато людей ототожнюють злочинну поведінку з аморальністю, але це не завжди так, оскільки бувають винятки, коли моральні принципи

[1] Шакун В. І. Глюк, Елеанора Туроф. *Велика українська юридична енциклопедія: у 20 т. Т. 18:* Кримінологія. Кримінально-виконавче право / редкол.: В. І. Шакун (голова), В. І. Тимошенко (заст. голови) та ін.; Нац. акад. прав. наук України; Ін-т держави і права імені В. М. Корецького НАН України; Нац. юрид. ун-т імені Ярослава Мудрого. С. 79–80.

[2] Карл Густав Юнг: Аналитическая теория личности. URL: https://psylib.org.ua/books/hjelz01/txt08.htm

суперечать положенням закону. Ідея Л. Кольберга полягає в тому, що люди, які вчиняють злочини – морально недорозвинені. Чим більше морально розвинена людина, тим менше вона схильна до вчинення злочину.

На думку Л. Кольберга, моральний розвиток має три послідовні рівні, кожен з яких включає дві чітко виражені стадії. Протягом цих шести стадій відбувається прогресивна зміна підстав морального пояснення. На ранніх стадіях судження виноситься з опорою на певні зовнішні сили – очікувану винагороду чи покарання. На останніх, вищих стадіях, судження вже ґрунтується на особистому, внутрішньому моральному кодексі й практично не піддається впливу інших людей чи громадським очікуванням. Цей моральний кодекс стоїть вище за будь-який закон і суспільну угоду і може іноді, через виняткові обставини, вступати з ними в конфлікт.

Таким чином, Л. Кольберг дійшов висновку, що правила, норми, закони створюються людьми на основі взаємної угоди і що за необхідності їх можна змінювати. Людина, пройшовши через всі етапи морального розвитку, усвідомлює, що не існує нічого абсолютно правильного або неправильного і що моральність вчинку залежить не лише від його наслідків, а й від намірів людини, яка його вчиняє[1].

[1] Дилеммы Л. Кольберга. Теория нравственного развития. Диагностика морального сознания. 2015, 23 жовтня. URL: https://www.religion.in.ua/zmi/foreign_zmi/30756-dilemmy-l-kolberga-teoriya-nravstvennogo-razvitiya-diagnostika-moralnogo-soznaniya.html

3.4. Теорія фрустрації-агресії.

Популярним науковим напрямом у психології злочинної поведінки була й залишається зараз теорія фрустрації-агресії, викладена Дж. Доллардом, Н. Міллером, Л. Дубом, О. Маурером і Р. Сірсом у книзі «Фрустрація та агресія» (1939)[1]. Автори поєднали психодинамічний напрям (що ґрунтується на психоаналізі З. Фрейда) із методами, якими послуговувались представники біхевіористського підходу, та розглядали злочинність як індикатор фрустрації та агресивної поведінки.

У психології під агресією (від лат. a*ggressio* – напад) розуміють поведінку, спрямовану на завдання фізичної або психологічної шкоди, аж до знищення об'єкта агресії[2]. Така поведінка часто супроводжується гнівом, ворожістю, ненавистю і т. ін. При цьому агресія може бути як усвідомлена, так і неусвідомлена. Зокрема, реакція у відповідь на загрозу життю, наприклад атака, виникає підсвідомо. Агресивний імпульс, навіть неусвідомлений, детермінує поведінку. Сама ж поведінка перебуває під контролем свідомості та волі людини (за винятком стану афекту). Агресія може бути ворожою, коли прагнуть завдати шкоду тому, на кого нападають, або інструментальною. У випадку інструментальної агресії завдання шкоди не є самоціллю, агресивні дії використовуються як інструмент для досягнення певної мети[3]. Разом із тим шкода завдається.

З точки зору кримінології, агресія являє собою протиправну навмисну поведінку, що спрямована на завдання прямої фізичної або психічної шкоди іншій живій істоті (істотам). У разі неможливості прямої розрядки агресії

---

[1] Dollard J., Miller N. E., Doob L. W., Mowrer O. H., Sears R. R. Frustration and aggression. Yale University Press., 1939. https://doi.org/10.1037/10022-000

[2] Тимошенко В. І. Агресія злочинна. *Велика українська юридична енциклопедія: у 20 т. Т. 18:* Кримінологія. Кримінально-виконавче право / редкол.: В. І. Шакун (голова), В. І. Тимошенко (заст. голови) та ін.; Нац. акад. прав. наук України; Ін-т держави і права імені В. М. Корецького НАН України; Нац. юрид. ун-т імені Ярослава Мудрого. С. 11.

[3] Там само. С. 12.

стосовно людини (або тварини), відбувається зміщення агресії (свідомо або несвідомо) на неживий предмет (культурні, природні цінності тощо). Отже, об'єктом агресії може бути як жива істота, так і неживий предмет. Жертвою кримінальної агресії може бути й юридична особа. Кримінальну агресію поділяють на індивідуальну, колективну, масову. Агресором може бути навіть держава.

Агресія завжди цілеспрямована. Випадкові діяння, внаслідок яких завдається шкода, агресією не визнаються. Агресія завжди пов'язана зі шкодою або небезпекою її завдати. Метою агресора, який діє усвідомлено, є саме завдання шкоди. Тобто агресія мотивована наміром завдати шкоду об'єкту агресії. Однак у випадку садистського прояву агресії метою є страждання жертви. Мазохіст же прагне власних страждань. У даному випадку мотив стосується наслідків, що настали, або самої дії, і співпадає з метою. «Визначення мотиву відповідає на запитання: чому людина діяла саме так, а не інакше; мета визначає напрям дій та їх результат»[1].

Прояви біологічно закладеного імпульсу до захисної агресії, бажання підпорядкувати когось своїй владі, або навіть захистити, підвищити власний статус за рахунок самоствердження, прагнення до багатства мають підґрунтя у глибинній структурі особистості та пов'язані з соціальними факторами. Більшість дослідників агресії схиляються до визнання її соціальної детермінованості[2]. Специфічними передумовами агресії зазвичай називають фрустрацію, стрес, психологічний або фізичний дискомфорт, вербальний і фізичний напад[3].

---

[1] Тимошенко В. І. Мотивація правової поведінки. *Держава і право: Збірник наукових праць. Юридичні і політичні науки.* Вип. 36. Київ: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2007. С. 10.

[2] Martin J. M., Juvina I., Lebiere C., Gonzalez C. The effects of individual and context on aggression in repeated social interaction. *Applied Ergonomics.* 2013, September. Vol. 44. Issue 5. P. 710–718. https://doi.org/10.1016/j.apergo.2012.04.014

[3] Тимошенко В. І. Агресивна поведінка: її сутність і причини / *Тимошенко В. І. Теоретичні проблеми кримінології. Збірник наукових праць* / [уклад.: Тимошенко В. І.]. Київ: Нац. акад. внутр. справ, 2021. С. 142.

Фрустрація (англ. frustration – розлад, зрив планів, крах) являє собою особливий емоційний стан, що виникає в результаті невдачі в задоволенні потреби або бажання за наявності непереборних перешкод, або таких, які складно подолати, при цьому супроводжується негативними переживаннями (розчаруванням, дратівливістю, тривогою, відчаєм). Фрустрація виникає як наслідок розходження між прагненням і реальним станом речей. У результаті людина вдається до образ, фізичних нападів на особу, поведінка якої, на її думку, сприяла фрустрації. Об'єктом агресії не обов'язково стає саме винна особа. Людина не завжди здатна проявити пряму, відкриту агресію стосовно того, кого вважає винуватим у своїх проблемах, – можливо змішення агресії на інший об'єкт. Агресія може бути спрямована і на самого себе, що проявляється в самозвинуваченні, самознищенні, нанесенні собі тілесних ушкоджень аж до самогубства. Отже, об'єктом агресії може бути сам агресор.

Фрустрація з найбільшою ймовірністю може викликати агресію, якщо вона достатньо інтенсивна, є неочікуваною, сприймається як сваволя, або якщо вона когнітивно прив'язується до агресії. Кожен мабуть не раз переконувався в справедливості когнітивно-неоассоціативної теорії Л. Берковіца, яка стверджує, що неприємна ситуація призводить до прояву негативних почуттів і виникнення негативних думок, які здатні ще більше посилити почуття[1].

Енергія агресії, спричинена фрустрацією, може відбитися не на першопричині, а на оточуючих. До того ж агресивна поведінка багато в чому залежить від характеру індивіда, конкретної соціальної ситуації, невміння долати фруструючий стан. Агресивна поведінка сприймається як ситуативний, а не еволюційний процес. Агресія – це не потяг, що автоматично виникає в організмі людини, а реакція на фрустрацію, спроба подолати перешкоду на шляху до реалізації потреб, досягнення задоволення та емоційної рівноваги. Ступінь

[1] Berkowitz L. A cognitive-neoassociation theory of aggression. 2012, January. URL: https://www.researchgate.net/publication/284418489_A_cognitive-neoassociation_theory_of_aggression

фрустрації, а отже й агресії, залежить від сили мотивації до виконання бажаної дії, значущості перешкоди та кількості цілеспрямованих дій (спроб). Прояв агресії супроводжується гальмуванням та заміщенням.

Гальмування являє собою тенденцію до обмеження або припинення дій через очікувані негативні наслідки. Як відомо, гальмування будь-якого акту агресії є прямо пропорційним силі очікуваного покарання. При цьому саме по собі гальмування актів агресії стосовно особи, яку вважають винною, майже завжди є додатковою фрустрацією. Заміщення – це прагнення брати участь у агресивних діях, спрямованих проти будь-якої іншої особи, а не істинного джерела фрустрації. Однією з примітних ідей фрустраційної теорії агресії є ефект катарсису, запозичений з психоаналізу. Катарсис – це процес звільнення збудження або накопичення енергії, що призводить до зниження рівня напруги. Сутність катарсису: фізичне чи емоційне вираження ворожих тенденцій призводить до тимчасового полегшення, завдяки чому досягається психологічна рівновага і послаблюється готовність до агресії.

У 1962 р. Л. Берковіц змінив формулювання гіпотези фрустрації-агресії. По-перше, він виділив два види агресії: інструментальну та емоційну. По-друге, запропонував додаткову перемінну для опису можливих переживань, що виникають у результаті фрустрації, наприклад злість. По-третє, дійшов висновку, що агресія не завжди є обов'язковою реакцією на фрустрацію і за певних обставин вона може бути придушена. Водночас він писав, що реалізація фрустрації не завжди відбувається в агресивній формі, агресія може виникнути за певних умов, і якщо людина справляється з фрустрацією за допомогою агресивних дій, то вона може виробити звичку до цього. Така модель послужила основою корекційних програм, спрямованих на роботу зі злістю (наприклад, Р. Новако, 1975, 2000)[1]. Пізніше Е. Мегарджі

[1] Novaco R. W. Anger. In: Fink George (ed.) Stress: Concepts, Cognition, Emotion, and Behavior. Burlington: Academic Press. 2016. Vol. 1 of the Handbook of Stress Series. P. 285–292.

запропонував математичну формулу, яка включала переважну більшість елементів сучасних психологічних досліджень в галузі агресії та злочинності: A + H + Sa > I + Si. Змінні, пов'язані зі злочинним насильством, представлені в наступних категоріях: A – підбурювання до агресії; H – сила звички; I – придушення агресії; Sa – фактори найближчого оточення, які сприяють агресії; Si – фактори, що стримують насильство[1]. Іншими словами, виникнення агресивної дії залежить від наступної формули: фактори, що спонукають, повинні переважувати фактори, які стримують.

Прихильники теорії фрустрації-агресії вважають, що конкретні типи психічних захворювань (неврози, психози, фобії, імпульсивні розлади та ін.) можуть призводити до скоєння певних видів злочинів. Стверджували, що психопатична особистість має певні характерні риси, а саме агресивність, імпульсивність, відсутність почуття провини, нестриманість[2]. Психопат чи соціопат – це асоціальна особистість, що цікавиться лише задоволенням своїх щохвилинних потреб. Люди такого типу схильні до стресів, неврологічно незрілі та мають високу схильність до насильства. Психопати шукають насолоди замість безпеки та стабільності. Вони зорієнтовані на сьогодення, тому детально не планують свої дії. Якщо психопат потерпає від нервового розладу, то він стає агресивним і не може контролювати свої спонукання, але може вчинити злочин.

Цікаве дослідження причин злочинності було проведено відомим вченим–кримінологом Юрієм Мірановичем Антоняном (1933 р. н., м. Тбілісі, Грузія). На його думку, психологічними передумовами злочинної поведінки найчастіше стають феномени відчуження і тривожності. Соціально-психологічне відчуження нерідко стає результатом емоційного ігнорування батьками своїх дітей, їх байдужості, а

[1] Megargee E. I. Understanding and assessing aggression and violence. In J. N. Butcher (Ed.). *Oxford handbook of personality assessment*. Oxford University Press. 2009. P. 542–566. https://doi.org/10.1093/oxfordhb/9780195366877.013.0028

[2] Gillespie S. M., Jones A., Garofalo C. Psychopathy and dangerousness: An umbrella review and meta-analysis. *Clin Psychol Review*. 2023, Mar. doi: 10.1016/j.cpr.2022.102240

також засвоєної соціально-психологічної дистанції між індивідом і середовищем, ізольованості від цінностей суспільства і обмеження емоційних контактів, відчуженість від суспільства загалом, його соціальних інститутів і малих груп (родина, колектив та ін.). Звичайно, фатальна ізольованість не може розглядатися як причина злочинної поведінки, але вона формує загальну небажану спрямованість особистості, яка може визначати кримінально карані форми реагування на конкретні конфлікти. Вчений дійшов висновку, що найбільш відчуженими є бродяги, а серед них – алкоголіки. Серед злочинців найбільша відчуженість спостерігається у осіб, які відбувають тривалі терміни покарання у вигляді позбавлення волі.

Тривожність, як властивість особистості, за Ю. М. Антоняном може виникати через постійне відчуття невпевненості у собі, безсилля перед зовнішніми факторами, перебільшення їх могутності та можливої загрози, що від них виходить[1]. Людина може вдатися до насильницьких дій щодо людей або явищ, які сприймає як такі, що їй загрожують, вчинити при цьому злочин для того, щоб зруйнувати уявлення про саму себе, своє місце у світі, щоб запобігти біологічному або соціальному знищенню себе. При цьому антисоціальна поведінка може бути зумовлена не тільки усвідомленим ставленням до дійсності, але й несвідомими компонентами психіки.

На особливу увагу заслуговує теорія людської деструктивності Еріха Фромма. Увага відомого німецького психоаналітика і соціолога, засновника неофрейдизму Еріха Фромма (нім. Erich Fromm, 1900–1980) зосереджена на людині, яка втілює в собі внутрішню і зовнішню гармонію. Її сутність полягає у повному єднанні з природою. Але соціальні суперечності змінюють людину, роблять її агресивною, особливо коли вона розчиняється в натовпі, де розмивається особиста відповідальність, а дії людини перетворюються на

[1] Sobko G. Mental anomalies as factors that cause criminal offenses, including in the form of mental abuse. *Public Administration and Law Review*. 2020. Vol. 4. P. 57–63. https://doi.org/10.36690/2674-5216-2020-4-57

безглузду агресивну акцію. З відчуженням від природи та від інших людей зростає людська самотність. Ця тема тісно пов'язана з темою свободи, яку Е. Фромм розглядає у даному контексті як негативну категорію. Будь-яке звільнення логічно призводить до більшого відчуття самотності та відчуженості. Зменшення свободи тягне за собою підвищення рівня агресивності людини.

Е. Фромм далекий від того, щоб лестити сучасному людству: «Людина відрізняється від тварин саме тим, що вона вбивця. Це єдиний представник приматів, який без біологічних та економічних причин мучить і вбиває своїх одноплемінників і знаходить у цьому задоволення»[1]. Вчений змушений відкрити людству неприємну правду: у міру цивілізаційного прогресу ступінь деструктивності зростає (а не навпаки).

За Е. Фроммом, агресивність – досить складний феномен, компоненти якого мають різну генетичну природу та різну причинну зумовленість. Агресія буває доброякісною (пов'язаною з обороною, реакцією у відповідь на загрозу) і злоякісною (проявляється як людська пристрасть до абсолютного панування над іншою живою істотою та бажання руйнувати). Це і є деструктивність. Доброякісна агресивність передається людині генетично, а її зміст (надзавдання, закладене в неї природою) полягає в збереженні життя. Цей вид агресії однаковий у людини і тварин, він досить не часто призводить до знищення суперника (її головна функція у відлякуванні нападаючого). Злоякісна агресія соціальна за своєю природою, її витоки – у вадах культури та способі життя людини. Саме вона лежить в основі злочинної поведінки.

Таким чином, можна зробити висновок, що агресивна поведінка індивіда є результатом складної взаємодії соціальних і біологічних факторів, дія яких корегується конкретними відносинами, конкретною ситуацією, в яку він потрапляє.

Насилля може бути фізичним, що полягає у знущанні над людиною, завданні їй фізичного болю, і психологічним, психічним, що зустрічається набагато частіше. Егоїзм, заздрість,

[1] Фромм Э. Анатомия человеческой деструктивности. 1973. URL: https://librebook.me/anatomiia_chelovecheskoi_destruktivnosti

бажання самоствердження, амбіції, корислива мета та інші подібні фактори нерідко підштовхують людину до агресивних дій, за допомогою яких вона прагне досягти бажаного.

Агресія може мати багато причин. Одним із основних факторів агресивної поведінки, на мою думку, є заздрість – сильне почуття, викликане неадекватною оцінкою власного потенціалу, переживанням власної неповноцінності (нерідко, навіть нікчемності), незадоволенням результатами порівняння себе з кимось іншим, що є реакцією на заслужені успіхи іншої людини. Незаслужені (безпідставні) успіхи інших, образа у зв'язку з необґрунтованим вирішенням якоїсь проблеми має стимулювати не заздрість, а справедливе обурення. Бажання відновити справедливість може бути реалізоване шляхом активних дій, але такі дії не відповідають основній ознаці агресії – їх мотивом не є завдання шкоди.

Звичайно ж фактором руйнівної поведінки є амбіції. Прагнення до успіху можна вважати нормальним, але якщо воно перетворюється у нав'язливу ідею і реалізується за рахунок страждань інших людей, наслідки можуть мати руйнівний характер. Важко спростувати справедливі слова Ніколо Макіавеллі: «Як тільки люди припиняють боротися, змушені до боротьби необхідністю, вони починають боротися, змушені до цього честолюбством»[1]. Посилення соціальних відмінностей між людьми стимулює конкуренцію, неминуче призводить до зіткнення амбіційних прагнень на фоні деформації правової свідомості та моральної деградації особистості й суспільства загалом.

Способом нейтралізації такого фактора агресивної поведінки як амбіції є створення умов, що сприяють розкриттю особистісного потенціалу кожної людини. Можливість створення таких умов істотно залежить від успіхів держави у боротьбі з корупцією. Саме завдяки наявності корупції добробут людини, її безпека, можливість реалізації законних інтересів визначається не особистісним потенціалом і працею, а зв'язками, матеріальним становищем, «платоспроможністю». Впевненість у неможливості

[1] Шейнов В. П. Психология власти. Москва: Ось-89, 2003. С. 10.

домогтись хоч якоїсь справедливості, законним шляхом реалізувати свої інтереси стимулює агресивну поведінку.

У сучасній науковій літературі обґрунтовано інтегративну концепцію агресії. Її вихідні положення наступні: агресія є первинним засобом встановлення почуття власної значущості, завдяки чому вирішується фундаментальна соціально-психологічна потреба. Дослідження агресії як засобу підняття значимості дає підстави для чотирьох гіпотез: 1) фрустрація викликає ворожу агресію пропорційно ступеню, в якому фрустрована мета служить потребі індивіда у значущості; 2) імпульс до агресії у відповідь на втрату значимості буде посилюватись за умов, які обмежують здатність індивіда розмірковувати і брати участь у широкій обробці інформації (що може призвести до альтернативних, соціально схвалених засобів підняття значущості); 3) фрустрація, що знижує значущість, викликає ворожу агресію, якщо тільки імпульс до агресії не буде замінений неагресивним засобом відновлення значущості; 4) крім втрати значущості, можливість її набуття також може посилити імпульс до агресії. Ці гіпотези мають важливі наслідки для розуміння людської агресії та умов, за яких вона, ймовірно, виявляється[1].

Нині популярною темою наукових публікацій є вплив фрустрації та ейфорії на насильницькі злочини. Коли очікування людини не були виправдані, вона відчуває емоційну реакцію. Якщо реальність гірша за очікувану, то емоція, що виникає, називається фрустрацією, а якщо реальність краща за очікувану, то емоція, що виникає, є ейфорією або захопленням. Емоційні сигнали впливають на соціально значиму поведінку[2]. Сучасні дослідники довели, що за фрустрацією слідує сплеск насильницьких злочинів, тоді як за ейфорією – зменшення кількості таких злочинів. На думку

[1] Kruglanski A. W., Ellenberg M., Szumowska E., Molinario E., Speckhard A., Leander N. P., Pierro A., Di Cicco G., Bushman B. J. Frustration–aggression hypothesis reconsidered: The role of significance quest. *Aggressive Behavior*. 2023. Vol. 49 (1). P. 1–24. https://doi.org/10.1002/ab.22092

[2] Munyo I., Rossi M. A. Frustration, euphoria, and violent crime. *Journal of Economic Behavior & Organization*. 2013, May. Vol. 89. P. 136–142. https://doi.org/10.1016/j.jebo.2013.02.005

доктора Казі Асім Алам, фрустрація може бути причиною агресії, але вона не є єдиним фактором, що визначає вербальну та фізичну агресію. Схоже, що агресія є побічним продуктом соціального навчання поряд із декількома іншими підбурювачами, такими як груповий розум чи деіндивідуалізація, а також безліччю соціальних, когнітивних та екологічних факторів, які спричиняють та прискорюють прояви агресії. Крім того, суспільство та культура можуть також сприяти або перешкоджати агресивній поведінці[1].

Усунути всі фактори агресивної поведінки неможливо. Покарання певною мірою може використовуватись для контролю агресії, але воно нездатне не лише подолати її причини, а навіть стримати всі агресивні прояви. Людина зазвичай прагне діяти відповідно до поглядів, яких вона дотримується. Якщо у певному суспільстві агресія сприймається як прийнятна форма поведінки, людина до неї вдається і не надто задумується над наслідками. Сучасне агресивне суспільство формує свої правила поведінки, що спрямовані на боротьбу за виживання. Складна економічна, політична та соціально-психологічна ситуація провокує посилення факторів агресивної поведінки, розширює масштаби та сферу проявів агресії, криміналізує суспільство. Щоб зменшити прояви агресії, необхідно змінити суспільство, підвищити рівень його правової культури і правової свідомості.

[1] Alam Q. A. Frustration-Aggression: Revisited. *International Journal of Scientific Research in Modern Science and Technology (IJSRMST)*. 2023, December. Vol. 2. Issue 12. P. 48–53. DOI: 10.59828/ijsrmst.v2i12.168

3.5. Теорія культурного конфлікту. Теорія субкультури злочинних міських угруповань.

Конфлікт культур – кримінологічна теорія, що ґрунтується на принципах, розроблених німецьким філософом і соціологом Георгом Зіммелем (нім. Georg Simmel, 1858–1918). Сутність конфлікту культур полягає у зіткненні інтересів, цілей однієї групи (яка нападає) з інтересами, цілями іншої групи, яка захищається. Культурний конфлікт – це тип конфлікту, який виникає, коли різні культурні цінності та вірування суперечать одне одному. Сутність цієї теорії полягає в тому, що різні ціннісні установки, звички, традиції, стереотипи мислення та поведінки ускладнюють взаєморозуміння людей, роблять неможливим співчуття та сприяють появі негативних емоцій стосовно представників інших культур. Наслідком може бути ситуація конфлікту.

Першим теорію культурного конфлікту обґрунтував шведсько-американський соціолог, пенолог та кримінолог Йохан Торстен Селлін (англ. Johan Thorsten Sellin, 1896–1994), яку поклав в основу пояснення злочинності. Свою теорію виклав у книзі «Конфлікт культур і злочинність» (1938 р.)[1]. У цій роботі автор узагальнив результати досліджень, проведених в м. Чикаго, де виявив високий рівень злочинності в кварталах, у яких живуть некорінні американці – емігранти з Африки, Латинської Америки, Європи та Азії. Вчений помітив, що конфлікт культур може виникати між різними групами, співтовариствами, ціннісні установки яких не співпадають або суперечать одна одній (наприклад, суперечливі особливості національного, релігійного, економічного та ін. характеру). Причиною може бути й конфлікт цінностей неформальної, криміногенної або злочинної групи з кодексом честі представників правоохоронних органів або панівної більшості законослухняних громадян. Конфлікти або зіткнення інтересів

[1] Sellin Th. Culture Conflict and Crime. New York, 1938. 116 p. URL: https://static1.squarespace.com/static/5b7ea2794cde7a79e7c00582/t/65cd33282e36d42e6420626f/1707946802172/culture-conflict%2Bcrime.pdf

нерідко розв'язуються протиправними методами[1]. Т. Селлін вважав, що відмінності у світогляді, звичках, стереотипах поведінки, характерні для різних соціальних груп, до яких одночасно входить один і той же самий індивід (сім'я, побутове оточення, професійні корпорації, колеги, національно-етнічні спільноти і т. ін.), нерідко створюють для людини ситуацію нелегкого вибору, що загрожує внутрішнім конфліктом, отже може призвести до протиправного, злочинного її вирішення[2]. Суперечності між культурними нормами сприяють появі девіантної поведінки.

Розвиваючи ідеї Т. Селліна, американський соціолог, кримінолог і антрополог Вальтер Б. Міллер (англ. Miller Walter B., 1920–2004) у статті «Культура нижчого класу як середовище, що породжує злочинність банд»[3] (1958), обґрунтував конфліктологічну теорію цінностей. Стверджував, що основні цінності культури нижчого класу заохочують правопорушення банд, оскільки групова злочинність є яскравим виразом субкультури нижчої верстви. Делінквентна субкультура, що набула поширення серед нижчих верств населення та маргіналів, характеризується саме схильністю до агресії та ризику. На думку В. Міллера, «злочинна поведінка – це нормальне явище в нормативних межах такої субкультури, що суперечить цінностям домінуючої у сучасному американському суспільстві культури середнього класу»[4].

У 1955 р. американський кримінолог і соціолог Альберт Кірцидель Коен (англ. Conen Albert Kircidel, 1918–2014)

[1] Johan Thorsten Sellin papers. *University of Pennsylvania Finding Aids.* URL: http://dla.library.upenn.edu/dla/ead/detail.html?id=EAD_upenn_rbml_MsColl694; Lindley E. Sellin, Thorsten. *The Encyclopedia of Criminology and Criminal Justice.* 2014, 22 January. https://doi.org/10.1002/9781118517383.wbeccj376

[2] Catello R. Who gave historical criminology a name? A history of 20th-century historical criminology. *Journal of Criminal Justice.* 2022. Vol. 81. https://doi.org/10.1016/j.jcrimjus.2022.101954

[3] Miller Walter B. Lower Class Culture as a Generating Milieu of Gang Delinquency / Walter B. Miller. *Journal of Social Issues.* 1958. Vol. 14. No. 3. P. 5–19.

[4] Теорії конфлікту Т. Селліна, У. Міллера і Дж. Волда. URL: http://um.co.ua/14/14-8/14-86151.html

розробив концепцію субкультур, у якій подав детальну диференціацію соціальних груп, розглянув специфічні морально-культурні цінності суто кримінальних угруповань. На основі теорії конфлікту культур Торстена Селліна, А. Коен, зменшивши масштаб соціальних груп, розглянув особливості культурних цінностей кримінальних об'єднань (банд, співтовариств, угруповань). У цих мікрогрупах можуть формуватися свої мінікультури (погляди, звички, вміння, стереотипи поведінки, норми спілкування, права і обов'язки, міри покарання порушників норм, вироблених такою мікрогрупою) – цей феномен отримав назву субкультури. Як правило, кримінальна субкультура суперечить панівним у суспільстві цінностям. Потрапляючи до кримінальної групи, сприйнявши її субкультуру, людина ніби звільняється від інших соціальних заборон, більше того, їх порушення нерідко стає однією з норм кримінальної субкультури[1].

А. К. Коен відомий саме завдяки своїй теорії субкультури злочинних міських угруповань. У роботі «Delinquent Boys: The Culture of the Gang»[2] («Злочинні хлопчики: культура банди», 1955) він доводив, що у людей, які опинилися в однакових соціальних умовах, з'являються схожі ідеї. Вважав, що деліквентній молоді бракує засобів для досягнення соціального статусу. Наприклад, якщо у звичайному суспільстві статус забезпечується досягненнями, то в бандах його отримують внаслідок невдач.

Теорія культурної трансмісійної напруги А. Коена стверджувала, що в результаті соціалізації в сім'ях робітничого класу молодь погано підготовлена до дотримання критеріїв існування середнього класу, таких як впевненість у собі, прояв передбачливості, манери та товариськість. Ці структурні недоліки робітничого класу, на думку А. Коена, також переросли культурний дефіцит, оскільки культурні стандарти середнього класу використовуються кожним з метою оцінки своєї цінності. Вказані недоліки створюють

[1] The Social Functions of Crime, poem presented by Albert K. Cohen. URL: https://www.asc41.com/Photos/Cohen_Albert_withPoem.html

[2] Conen A. K. Delinquent Boys: The Culture of the Gang. Free Press, 1955. 198 p.

психологічну та соціальну напругу, в результаті виникає реакція, коли молодь робітничого класу об'єднується, щоб відкинути цінності середнього класу. Тобто, девіантні субкультури виникають через розчарування в статусі.

Між кримінальною та протестною субкультурою (такою, що виражається в будь-якому відході від норми, ігноруванні усталених канонів) може бути локалізована дуже цікава субкультура професійної злочинності. На відміну від організованої злочинності, ця субкультура має набагато меншу дієвість. Так, кодекс «злодія в законі» охоплював такі правила, як ніколи не працювати, не мати сім'ї, не співпрацювати з офіційною владою тощо. У цій субкультурі порушення загальновизнаних норм реалізується переважно як спосіб життя та засіб досягнення культурних цілей. Цінність дисципліни тут відносна, визнається лише в межах скоєння злочинів. Кошти, отримані злочинним шляхом, витрачаються на ведення альтернативного способу життя, що передбачає регулярні «відсидки» у в'язниці та перебування на зоні. Кожен термін позбавлення волі розглядається як епізод необхідної соціалізації у злочинному світі. Все це змушує розглядати професійну злочинність як проміжну субкультуру, що поєднує риси кримінальної та протестної субкультур. Зміни світогляду членів криміногенного суспільства зазвичай неможливі без руйнування кримінальної субкультури, яка захищає кримінальну свідомість від сторонніх впливів[1].

Субкультурні теорії є складовою культурології злочинності. На жаль, вони не пояснюють, чому девіантні норми та цінності проявляються у суспільстві. Залишається відкритим питання: якщо існують домінуючі цінності, що заперечують делінквентність, чому деякі субкультурні групи надають позитивного значення антисуспільній поведінці? Ці теорії також не пояснюють, чому одні члени суспільства приймають девіантну систему цінностей, тоді як інші, за тих самих умов, заперечують її.

[1] Соціологічні теорії девіантності. URL: http://ni.biz.ua/9/9_9/9_94457_sotsiologicheskie-teorii-deviantnosti.html

3.6. Теорія стигматизації.

Теорія стигматизації (від грець. stígma – клеймо, пляма, ярлик) – вчення, що пояснює наклеювання соціальних ярликів як реакцію суспільства на девіантну поведінку. Виникла у середині XX ст., була обґрунтована американськими вченими Френком Танненбаумом (1893–1969), Говардом Беккером (1928–1923) та Едвіном М. Лемертом (1912–1996), які мали послідовників. Передбачає пов'язування певної реальної або уявної якості, властивості з конкретною людиною або множиною людей, найчастіше – узагальнення та перенесення негативної якості з окремих представників будь-якого співтовариства на всіх членів спільноти[1].

Прихильники теорії стигматизації взяли за основу головну ідею конфліктології, згідно з якою індивіди часто не можуть порозумітися один з одним, оскільки розходяться в своїх інтересах і поглядах на життя; при цьому ті, хто стоїть при владі, мають можливість висловлювати свої погляди і дотримуватись принципів у нормах, які керують суспільним життям, і з успіхом навішують негативні ярлики на порушників цих норм. Зокрема стверджують, що, по-перше, жоден вчинок сам собою не є кримінальним або некримінальним по суті. Кримінальність вчинку зумовлена насамперед тим, як оточуючі оцінюють такий вчинок і реагують на нього. Відхилення завжди є предметом соціального визначення.

По-друге, всім людям властива девіантна поведінка, пов'язана з порушенням якихось норм, наприклад, перевищувати дозволену швидкість руху, переходити вулицю на червоне світло світлофора, брехати. Відповідно винних багато, але в порушенні закону звинувачують небагатьох. Прихильники даної теорії заперечують популярну ідею про те, що людей можна поділити на нормальних і таких, що мають якісь патології. Наведені вище приклади діянь називають первинною девіацією, визначаючи їх як поведінку, що

[1] Фокс В. Введение в криминологию. Москва: Прогресс, 1985. 312 с. URL: http://scienceoflaw.ru/books/item/f00/s00/z0000007/index.shtml

порушує соціальні норми, але зазвичай залишається поза увагою правоохоронних органів.

По-третє, чи будуть конкретні вчинки людей розглядатися як девіантні, залежить як від того, що саме роблять люди, так і від того, як реагують на це інші члени спільноти.

По-четверте, навішування ярликів призводить до певних наслідків для людини. Таким наслідком у першу чергу є вторинна девіація – девіантна поведінка, які виникає у відповідь на санкції з боку інших осіб. Прихильники теорії стигматизації стверджують, що таке нове відхилення від норми ініціюється негативними реакціями з боку законодавчих органів і законослухняних громадян. Людина оголошується правопорушником, «божевільним», збоченцем, злочинцем тощо. Цей статус превалює над всіма іншими статусами людини, вона сама починає сприймати себе як девіанта і відповідно поводитись.

По-п'яте, законослухняні громадяни нерідко засуджують правопорушників і не хочуть з ними спілкуватись; від них можуть відвернутися друзі та рідні; в деяких випадках їх можуть ув'язнити або помістити в лікарню для психічно хворих. Загальний осуд та ізоляція підштовхнуть стигматизованих індивідів до девіантних груп, що складаються з людей, доля яких схожа з їх власною долею. Участь у девіантній субкультурі – це спосіб впоратися з критичною ситуацією, знайти емоційну підтримку і оточення, де тебе приймають таким, який ти є. У свою чергу вступ до подібної девіантної групи зміцнює у людини уявлення про себе як про правопорушника, сприяє виробленню девіантного життєвого стилю і послаблює зв'язки з законослухняним оточенням. Тим, хто одного разу був затаврований як злочинець, важко позбутися цього тавра і відновити своє колишнє становище у суспільстві[1].

[1] Тимошенко В. І. Теорія стигматизації. *Велика українська юридична енциклопедія: у 20 т. Т. 18:* Кримінологія. Кримінально-виконавче право / редкол.: В. І. Шакун (голова), В. І. Тимошенко (заст. голови) та ін.; Нац. акад. прав. наук України; Ін-т держави і права імені В. М. Корецького НАН України; Нац. юрид. ун-т імені Ярослава Мудрого. С. 439–441.

Отже, людина стає злочинцем спочатку тому, що її поведінку визнано злочинною в результаті стигматизації, здійсненої системою кримінальної юстиції. Держава, таким чином, нав'язує особі, яка вчинила суспільно небезпечне діяння, статус злочинця. Стигматизація може вести до дискримінації, тобто до реальних дій, які обмежують права якоїсь особи, групи. Суспільство своєю реакцією на девіантну поведінку не тільки не запобігає їй, але навіть стимулює розвиток такої поведінки.

Прихильники теорії стигматизації виступили з рядом пропозицій, що заслуговують на увагу: декриміналізувати види діяльності, які можна віднести лише до дій, що морально засуджуються; відмовитися від певних каральних заходів впливу на злочинців (наприклад, від короткострокового тюремного ув'язнення); розширити некаральні заходи впливу. При цьому з багатьма положеннями даної теорії не можна погодитись. Вона перебільшує значення суб'єктивного фактора при криміналізації діянь, оскільки в основі визнання основної маси діянь злочинними лежить не суб'єктивний розсуд певної соціальної групи, а реальна небезпека цих діянь для суспільства. Криміналізація дійсно певною мірою є клеймом, але вона необхідна для чіткого визначення кола злочинних діянь, які потребують специфічних заходів впливу, що відрізняються від заходів впливу на інші види девіантної поведінки. Повна реалізація теорії стигматизації на практиці привела б суспільство до неможливості вироблення будь-якої програми попередження злочинності[1].

Стигма – це соціальне явище. Це те, що дійсно має значення для благополуччя, психічного здоров'я та фізичного здоров'я. У сучасній науковій літературі визначено шість необхідних умов для стигми, а саме: марковані відмінності, стереотипи, розмежування, втрата статусу та дискримінація, влада та емоційна реакція. Стигма існує тоді і тільки тоді, коли

[1] Тимошенко В. І. Теорія стигматизації. *Велика українська юридична енциклопедія: у 20 т. Т. 18:* Кримінологія. Кримінально-виконавче право / редкол.: В. І. Шакун (голова), В. І. Тимошенко (заст. голови) та ін.; Нац. акад. прав. наук України; Ін-т держави і права імені В. М. Корецького НАН України; Нац. юрид. ун-т імені Ярослава Мудрого. С. 439–441.

є навішування ярликів, негативні стереотипи, мовний поділ та асиметрія влади[1]. Безумовно, визнання себе стигматизованою людиною істотно впливає на те, як люди думають і почуваються, а також на те, чого вони очікують, як до них будуть ставитись інші люди в їхньому оточенні. Злочинці, що відбули покарання, є вельми стигматизованою групою, маргіналізованою через тимчасові, а іноді й постійні обмеження щодо права голосу, житла, фінансову допомогу, зайнятість та інші аспекти участі в житті суспільства. Разом із тим деякі дослідження показують, що люди, які знають колишніх злочинців особисто як членів сім'ї чи знайомих, дотримуються менш стигматизуючих поглядів стосовно цих осіб, ніж люди, які не мали прямого контакту з колишніми злочинцями[2]. Зазвичай стигма стримує наміри правопорушника, разом із тим вона може підштовхнути стигматизованого колишнього в'язня до рецидивізму[3]. Отже, психологічні реакції злочинців на стигму можуть бути важливими для розуміння їхньої реінтеграції в суспільство після звільнення з в'язниці або закриття кримінальної справи. Суспільство виграло б від ретельного перегляду структурної політики, що викликає стигму та створює перепони на шляху інтеграції в соціум осіб, які відбули покарання.

[1] Andersen M. M., Varga S., Folker A. P. On the definition of stigma. *Journal of Evaluation in Clinikal Practice.* 2022. Vol. 28. P. 847–853. https://doi.org/10.1111/jep.13684

[2] Benson M. L., Alarid L. F., Burton V. S., Francis T. Cullen F. T. Reintegration or stigmatization? Offenders' expectations of community re-entry. *Journal of Criminal Justice.* 2011, September-October. Vol. 39. Issue 5. P. 385–393. https://doi.org/10.1016/j.jcrimjus.2011.05.004

[3] Funk P. On the effective use of stigma as a crime-deterrent. *European Economic Review*. 2004, August. Vol. 48. Issue 4. P. 715–728. https://doi.org/10.1016/j.euroecorev.2003.11.003

3.7. Теорія соціальної дезорганізації (аномії).

Теорія аномії, що виникла в класичній соціологічній думці як аналітичний інструмент для вивчення того, як соціальні умови впливають на нормативне регулювання і девіантну поведінку, застосовувалась у різних напрямах, спрямовуючи макрорівневі дослідження показників злочинності, а також мікрорівневі дослідження індивідуальних відмінностей злочинів і злочинців.

Аномія (від грець. ἄ – негативна частка, νόμος – закон; букв. беззаконня, безнормність) акцентує увагу на порушеннях в ціннісно-нормативній системі суспільства, за яких спостерігається низький ступінь впливу соціальних норм на поведінку індивіда, певні сфери суспільного життя, типи соціальних відносин і поведінки людей випадають із кола нормативного регулювання, відсутні необхідні для цього норми або значна частина населення не вважає обов'язковим дотримуватись загальноприйнятих норм. Такий стан є проявом соціальної патології[1].

Аномія властива перехідним епохам, що супроводжуються розпадом суспільства на корпоративні групи, руйнацією соціальних стереотипів поведінки, зміною моральних цінностей, навіть їх втратою, що призводить до психологічного дискомфорту населення, його дезорієнтації, розгубленості, дезадаптації і масової девіантної поведінки, аж до самогубств. Відмітною ознакою аномії є ситуація, коли відсутні стандарти, еталони, критерії порівняння себе з іншими членами спільноти, що дали б можливість оцінити своє соціальне становище та обрати варіанти поведінки, що залишає індивіда у невизначеності, призводить до втрати солідарності з конкретною соціальною групою. Особливо різке та інтенсивне посилення аномії має місце при зародженні та розвитку глибоких і системних кризових

[1] Тимошенко В. І. Аномія. *Велика українська юридична енциклопедія: у 20 т. Т. 18*: Кримінологія. Кримінально-виконавче право / редкол.: В. І. Шакун (голова), В. І. Тимошенко (заст. голови) та ін.; Нац. акад. прав. наук України; Ін-т держави і права імені В. М. Корецького НАН України; Нац. юрид. ун-т імені Ярослава Мудрого. С. 22–25.

процесів, коли відбувається розпад системи соціального захисту населення, відчутне зниження рівня життя громадян тощо. У результаті виникає свого роду нормативний вакуум, який поглинає правові, моральні та інші регламентуючі основи суспільного буття, індивідуальної та масової свідомості. Нормативно-правовий фактор, як один із факторів, що характеризують дезінтеграційні соціальні зміни (поряд із цивілізаційним, культурним та антропологічним факторами), проявляється у деформації правової свідомості, втраті імперативності законів, падінні престижу права, різкому та значному звуженні сфери нормативного регулювання. Вказаний стан одержав назву юридичної (правової) аномії. Сучасна наука дотримується думки про вкоріненість юридичної аномії, як різновиду аномії соціальної, в традиційних стереотипах сприйняття державного закону і влади, як вторинних регуляторів стосовно первинності норм общинного, соборного устрою життя, що знайшло відображення в процесах трансформації правової системи.

Причинами виникнення юридичної (правової) аномії є: а) панування телеологічної стратегії політико-правового та соціально-економічного реформування, коли відбувається відмова від еволюційної моделі розвитку основних сфер життєдіяльності, реалізується прагнення владних еліт використовувати різного роду реципповані інститути для досягнення бажаних цілей, при цьому об'єктивні тенденції в процесі такого перетворення ігноруються; б) антидемократична трансформація інститутів публічної влади, що спираються на репресивні методи та принципи негативного права з метою підтримки порядку і цілісності національного політико-правового простору; в) нормативні акти, конституційні інститути, що виникають у державі перехідного типу (приватна власність, виборність органів влади та ін.), входять у суперечність із сукупністю «неформальних регуляторів» поведінки як населення, так і багатьох представників публічної влади; г) недієвість закону, яка зумовлює неможливість правовими способами реалізувати

базові потреби та законні інтереси, що змушує індивіда шукати обхідні шляхи їх задоволення[1].

Поняття «аномія» у значенні беззаконня було відомо ще Платону (428–347 рр. до н. е.). Згадки про феномен аномії на рівні індивіда можна знайти в текстах Старого і Нового Завіту. Беззаконня (аномія) в Біблії пов'язується з гріхом та інтерпретується як стан окремо взятої особистості. Наукова концептуалізація проблеми аномії, як девіантної поведінки особистості та кризового стану суспільства, вперше була проведена в ході аналізу причин самогубств Е. Дюркгеймом, який бачив у ній продукт руйнування солідарності. Під аномією він розумів відсутність регуляції, «безнормність», девальвацію культурних норм, світогляду людини, її ментальності, совісті внаслідок революційного розвитку суспільства, коли суспільні цінності, норми, соціальні зв'язки або відсутні, або нестійкі та суперечливі. З одного боку, люди втрачають орієнтацію у суспільних відносинах, а з іншого – дотримання колишніх норм не призводить до забезпечення їхніх потреб. Адже все, що порушує стабільність, призводить до невизначеності, сумнівів, порушення суспільного порядку та дезорганізації. У результаті з'являються різні види девіацій.

У XX ст. явище аномії досліджували американські соціологи Р. М. Макайвер (1882–1970) і Р. К. Мертон (1910–2003). Зокрема, Р. М. Макайвер акцентував увагу на тому, що людина за стану аномії не стримується моральними нормами, вона втратила почуття обов'язку, відчуття існування інших людей. Вона скептично ставиться до життєвих цінностей соціуму. Причини аномії, на його думку, – індивідуалізм, самотність, протиріччя між нав'язаними суспільством потребами та можливостями їх задоволення. Крайнім же проявом аномії є зростання показників злочинності (особливо із застосуванням насильства) і збільшення кількості самогубств.

Р. К. Мертон у своїй статті «Соціальна структура і аномія» (1938) пов'язав концепцію аномії Е. Дюркгейма з проблемами

[1] Tymoshenko V. I. Interdependence of marginality and anomie. *Scientific Journal of the National Academy of Internal Affairs*. 2022. Vol. 27. Issue 2. P. 9–16. DOI: 10.33270/0122272.09

кримінології. Відмінності між теоріями аномії Е. Дюркгейма і Р. К. Мертона в основному полягають у поясненні аномії, передуванні та латентності факторів, спільнотах, що вивчаються, походженні прагнень, впливі бідності та соціального стану на аномію та обсязі пояснень[1]. Одна з головних ідей Р. К. Мертона полягає у тому, що основною причиною злочинності є протиріччя між цінностями, на досягнення яких суспільство спрямовує людей, і можливостями їх досягнення за правилами, що встановлені суспільством. Як наслідок, людина, що не змогла отримати певні цінності за наявними правилами, починає заперечувати правила і прагне отримати бажане за будь-яку ціну. На його думку, антисоціальна поведінка набуває значних масштабів лише тоді, коли система культурних цінностей звеличує певні символи успіху, спільні для населення загалом, у той час як соціальна структура суспільства жорстко обмежує або повністю усуває доступ до апробованих засобів оволодіння цими символами для більшої частини того ж самого населення[2].

Згідно з теорією аномії Р. Мертона, соціальні структури впливають на певних людей, спонукаючи їх до девіантної поведінки. Люди з нижчих соціальних верств більш схильні до злочинної поведінки, ніж із середньої та вищої верстви. Положення в соціально-економічній системі (соціальне становище) відіграє роль у формуванні злочинної поведінки, а сама людина може оцінюватися за рівнем освіти, професії та доходом батьків тощо. Девіантна поведінка проявляється в тому випадку, коли людина прагне успіху, а доступ до неї звичайним шляхом заблокований (це насамперед є характерним для багатьох представників нижчих соціальних верств або ж будь-кого у корумпованій державі). Залишається лише змиритись або порушувати закон.

[1] Faizi I., Nayebi H. Anomie Theories of Durkheim and Merton. *Comparative Sociology.* 2023. Vol. *22*(2). P. 280–297. https://doi.org/10.1163/15691330-bja10076

[2] Мертон Р. К. Социальная структура и аномия. *Социология преступности (Современные буржуазные теории);* Пер. с франц. Е. А. Самарской. Редактор перевода М. Н. Грецкий. Москва: Изд–во «Прогресс», 1966. С. 299–313. URL: http://scepsis.net/library/id_632.html

Стаття Р. К. Мертона дала потужний імпульс використанню феномена аномії при поясненні причин злочинності. Загальновизнаним став той факт, що за ступенем впливу на поведінку людей аномія являє собою один із основних криміногенних факторів. Аномія стає джерелом конфліктності у соціальних відносинах. З нею пов'язане зростання показників злочинності, що є результатом зіткнення груп з різним статусом, різними життєвими нормами та ціннісними критеріями.

Специфіка сучасного суспільства полягає у його небувалій кримінальній насиченості. Масові трансформаційні процеси в економіці, політиці, соціальній і духовно-моральній сферах спричиняють зміни різного характеру, у тому числі й дезорганізаційні, одним із проявів яких є криміналізація суспільства. Під криміналізацією зазвичай розуміють не лише збільшення числа зареєстрованих злочинів і осіб, які їх вчинили, а й більш складний соціальний феномен. Є підстави вважати криміналізацію сучасного суспільства специфічною формою аномії. Тобто криміналізація суспільства являє собою таку форму аномії, коли стирається сама можливість розмежування соціально позитивної і негативної поведінки. Злочинний світ за таких умов істотно впливає на всі грані суспільного життя. Крім того, криміналізація означає появу таких поведінкових актів, які раніше фіксувались як поодинокі випадки, або не фіксувались зовсім. Наприклад, замовні вбивства, захоплення заручників, відкритий терор. Криміналізація виявляється і в духовній сфері, про що свідчить зростаючий правовий нігілізм. Субкультура злочинного світу заповнює наявні духовно-культурні порожнечі. У результаті деформуються ціннісні орієнтації населення, знижується поріг нетерпимості до злочинності, стирається межа між аморалізацією та злочинністю. Право як цінність, регулятор поведінки, все більше замінюється сваволею, груповою доцільністю.

До типових проявів аномічних процесів у правовому просторі належать: локальні й масштабні форми насильства, що виникають на міжнаціональному та/або соціально-

економічному ґрунті; лавиноподібний характер зростання рівня злочинності; маргіналізація різних верств населення; поширення неправового способу вирішення конфліктів у сфері бізнесу, політиці, сімейно-побутових відносинах тощо; орієнтація в основному на фізичне насильство щодо своїх опонентів при вирішенні будь-яких спорів; криміналізація різних структур державної влади, окремих посадових осіб.

Негативним результатом криміналізації суспільних відносин стає кримінальне суспільство, кримінальна економіка, кримінальна особистість, кримінальна влада тощо. Зокрема, кримінальна влада є підструктурою державно-політичної влади, яка характеризується корумпованістю, безвідповідальністю, здійснюється особами з криміналізованою свідомістю, що використовують кримінальні технології. Правова аномія також породжує ланцюг деструктивних змін, спрямованих на розширення сфери неправової свободи, неефективності контролю держави за виконанням законів і підзаконних актів, кримінальне переродження базових соціальних інститутів. Криміналізація вражає і правоохоронні структури. Одним із головних елементів криміналізації суспільства слід визнати не просто зростання, а обвальне зростання злочинності.

Теорію дезорганізації підтримала також Рут Шонле Каван (1896–1993), яка з кінця 20-х до кінці 60-х років XX ст. досліджувала причини самогубств та інші форми соціально-проблемної поведінки[1].

Свій внесок зробили й Кліффорд Шоу та Генрі Д. Маккей, які у 1942 р. заявили, що злочинність не стимулюється на індивідуальному рівні, а є нормальною реакцією нормальних людей на ненормальні умови[2]. Таким чином, якщо співтовариство не здійснює самоконтроль і якщо воно недостатньо контролюється зовнішніми інституціями, деякі люди користуватимуться необмеженою свободою для

[1] Cavan R. Sh. Suicide. University of Chicago Press. 1928. 359 p.

[2] Shaw C. R., McKay H. D. Juvenile delinquency and urban areas. In T. L. Anderson (Ed.). *Understanding deviance: Connecting classical and contemporary perspectives.* 2014. Routledge/Taylor & Francis Group. P. 106–127.

вираження своїх схильностей і протиправних бажань, що часто призводить до злочинної поведінки.

К. Шоу і Г. Маккей довели, що соціальна дезорганізація найбільш властива міським районам, які були єдиним місцем, де бідняки, що недавно прибули в місто, могли дозволити собі жити. У цих районах спостерігалася висока плинність населення та змішання людей з різних культур. Проведений авторами аналіз співвідношення показників злочинності з цими структурними характеристиками дозволив встановити ключові факти щодо взаємозв'язків злочинця та злочинності у співтоваристві. Вони встановили, що показники злочинності серед неповнолітніх відповідали впорядкованому просторовому шаблону з найвищими показниками у міських районах, які знижувались із збільшенням відстані від центра міста, а в самих міських районах вчинення правопорушень відбувалось на фоні міжособистісних відносин, включаючи сім'ю, банди і навколишнє середовище. К. Шоу і Г. Маккей також дійшли висновку, що рівень правопорушень вищий в економічно відсталих та нестабільних районах.

Роберт Е. Лі Феріс (англ. Robert E. Lee Faris, 1907–1998) у 50-ті роки XX ст. розширив концепцію соціальної дезорганізації за рахунок дослідження соціальної патології, соціальних проблем загалом, включаючи злочинність, самогубства, психічні захворювання та насилля натовпу[1]. Розглядаючи організацію як певні стійкі зразки додаткових відносин, він визначив соціальну дезорганізацію як послаблення або руйнацію відносин, які скріплюють соціальну організацію. Стосовно злочинності основне положення Р. Феріса полягало в тому, що рівень злочинності відображає ступінь дезорганізації механізмів контролю в суспільстві. При цьому злочинність також сприяє дезорганізації, що найбільш можливо у великих промислових містах, де присутня організована злочинність, а також менш організовані форми групової та індивідуальної злочинності та правопорушень.

Роберт Дж. Семпсон (англ. Robert J. Sampson, 1956 р.) у 90-ті роки XX ст. стверджував, що будь-яка теорія злочину

[1] Robert E. Lee Faris. Social Disorganization. Ronald Press Company, 1955. 481 p.

має починатися з того факту, що більшість жорстоких злочинців належали до підліткових груп однолітків, особливо вуличних банд, і що учасник банди стане постійним злочинцем, якщо соціальний контроль недостатній для вирішення проблеми протиправної поведінки у ранньому віці. Якщо сім'я та родичі не забезпечують належний нагляд і повну соціалізацію, діти з неповних сімей з більшою ймовірністю приєднаються до жорстоких банд. При цьому діти з повних сімей менш схильні потрапляти під вплив однолітків. Згуртовані спільноти з більшою ймовірністю виявлятимуть незнайомців, повідомлятимуть батькам про девіантів та передаватимуть попередження. Разом із тим життя в багатоквартирних будинках у великих містах не сприяє спілкуванню людей та підтриманню соціальних зв'язків. У результаті в бідних районах молодь не має альтернативи девіантній поведінці[1].

Соціальна дезорганізація може призвести до злочинності, ізолюючи спільноти від основної культури. Р. Семпсон і В. Вілсон (англ. William Julius Wilson, 1935р.) у 1995 р. запропонували теорію расової та міської нерівності для пояснення непропорційної представленості афроамериканців, як жертв та злочинців, що вчиняють насильницькі злочини[2]. Основна ідея полягала в тому, що моделі расової нерівності на рівні угруповань призводять до соціальної ізоляції та концентрації дійсно знедолених, що, у свою чергу, сприяє створенню структурних бар'єрів та культурній адаптації, підриває як соціальну організацію, так і контроль над злочинністю. Р. Семпсон і В. Вілсон виходили з того, що причини насильства на рівні спільноти однакові як для білих, так і для чорних, але завдяки расовій сегрегації члени груп меншин зазнають більшого впливу основних факторів, що

[1] Sampson Robert J. The Community Context of Violent Crime. *Sociology and the Public Agenda*. Edited by William Julius Wilson. Newbury Park, CA: Sage Publications. 1993. P. 267–274.

[2] Sampson Robert J., Wilson William Julius. Toward a Theory of Race, Crime, and Urban Inequality. *Crime and Inequality*. Edited by John Hagan & Ruth D. Peterson. Stanford, CA: Stanford University Press. 1995. P. 37–56.

викликають насильство. Їхня теза стала відома як «расова інваріантність» в основних причинах злочинності.

У 80–90-ті роки XX ст. до відродження теорії соціальної дезорганізації долучився Роберт Дж. Бурсик-молодший та Гарольд Г. Грасмік[1]. Вони запропонували три типи соціального контролю, а саме: особистий, місцевий та суспільний соціальний контроль. Особистий соціальний контроль означає, що в цій моделі немає особистих відносин та дружби між сусідами і, як наслідок, немає спільного соціального контролю. Прикладом можуть бути райони з великою кількістю жителів різної раси та походження або з низьким доходом та високим рівнем безробіття, які викликають недовіру та відсутність спілкування між спільнотою. За місцевого соціального контролю жителі проявляють більшу активність, спостерігають за іноземцями у своєму районі, перешкоджають вандалізму і викраденням всередині спільноти. Нарешті, за суспільного соціального контролю вся спільнота співпрацює як організація з метою захисту. Прикладом може бути активна участь шкіл, громадських центрів та інших установ в окрузі. На ці види контролю негативно впливають структурні фактори, такі як бідність, мобільність, неоднорідність і зруйновані будинки.

К. Шоу та Г. Маккей, Р. Семпсон та В. Вільсон, Р. Бурсік та Г. Грасмік – всі припускають, що імміграція та етнічна неоднорідність у районі можуть мати несприятливі наслідки для спільноти. Однак, Метью Т. Лі та Раміро Мартінес-молодший обґрунтували думку, при цьому посилаючись на результати власних експериментів, що це не завжди так. Імміграція, як правило, не підвищує рівень злочинності в районах, де селилися іммігранти, насправді ці райони менш залучені до злочинної діяльності, ніж райони, де переважно живуть місцеві жителі. М. Т. Лі та Р. Мартінес припускають, що поточні імміграційні тенденції не мають негативних наслідків, очікуваних теоріями дезорганізації. Імміграція

[1] Bursik R. J. Urban Dynamics and Ecological Studies of Delinquency. *Social Forces.*1984. Vol. *63*(2). P. 393–413. https://doi.org/10.2307/2579053; Bursik R. J., Grasmick H. G. Economic Deprivation and Neighborhood Crime Rates, 1960-1980. *Law & Society Review.* 1993. Vol. 27(2). P. 263–283. https://doi.org/10.2307/3053937

може пожвавити бідні райони та посилити соціальний контроль усередині районів завдяки міцним сімейним зв'язкам та можливостям працевлаштування, пов'язаним із анклавною економікою, що призводить до зниження злочинності. Тобто М. Т. Лі та Р. Мартінес заявляють, що імміграція необхідна як важлива умова для збереження життєздатності міських районів, де населення скорочується або відбувається занепад співтовариств.

Теорія аномії отримала подальший розвиток шляхом адаптації двох нових підходів: теорії загальної напруги за Робертом Агнем та теорії інституційної аномії Стівена Ф. Месснера і Річарда Розенфельда. Згідно з теорією загальної напруги, нездатність досягти позитивно позначених цілей призводить до перенапруги (тиску). Цей тиск можна виміряти, встановивши розрив між прагненнями (ідеальними цілями) та очікуваннями, з одного боку, та фактичними досягненнями та успіхами, – з іншого[1]. Теорія інституційної аномії підкреслює надзвичайну важливість фінансового успіху, водночас не наголошуючи на компоненті досягнення цього успіху правовими засобами. Один інститут – економіка – бере на себе пріоритет над усіма неекономічними інститутами, такими як сім'я, освіта чи політика, які здатні лише недостатньо обмежити явище криміногенного тиску, тобто переоцінку фінансового успіху.

Як бачимо, аномія зростає, коли, з одного боку, економічні цінності та цілі домінують над неекономічними цінностями, а з іншого боку, – ослаблені неекономічні інститути, вони не можуть забезпечити законні шляхи досягнення цілей суспільства. Відносини між різними інститутами є статичними, сила їх взаємодій змінюється з часом. Таким чином, розширення впливу інститутів сім'ї чи держави може врівноважити домінування економічних цінностей та зменшити рівень аномії.

[1] Schneider H. J. Causes of Crime – Recent Developments in the International Criminological Theory-Discussion. *Archives of Criminology.* 1998. (XXIII-XXIV). P. 13–44. https://doi.org/10.7420/AK1997-1998A

3.8. Теорії диференціальної асоціації та диференціального підкріплення (навчання).

Серед теорій, що пояснюють причини протиправної поведінки, особливе місце займає теорія, яка надає особливого значення взаємодії правопорушника з навколишнім середовищем. Ця, по суті соціологічна теорія, відома як теорія різних асоціацій або теорія диференціальної асоціації.

Відповідно до вказаної теорії, злочинність є результатом навчання та взаємодії зі злочинними елементами в суспільстві, тобто вони навчаються через асоціацію. Люди, які перебувають в оточенні злочинців і приймають їхні норми та цінності, схильні до скоєння злочинів. Автором теорії диференціальної асоціації є Едвін Хардін Сатерленд *(англ.* Sutherland Edvin Hardin, 1883–1950) – американський соціолог і кримінолог, один із найбільш впливових кримінологів 20-го століття. Відомим прихильником цієї теорії був Дональд Рей Кressі (1919–1987) – американський пенолог, соціолог і кримінолог. Автори теорії диференціальної асоціації спробували виявити універсальні механізми, що пояснюють генезу злочинності незалежно від конкретних структурних, соціальних та індивідуальних умов. На світогляд цих вчених значно вплинув підхід Чиказької школи до дослідження злочину, де підкреслювалися переважно соціальні та фізичні навколишні фактори, а не генетичні або особистісні характеристики, як визначальні фактори людської поведінки[1].

Теорія диференціальної асоціації ґрунтується на ідеях Г. Тарда про наслідування як основу людського спілкування. Однак, якщо Г. Тард визнавав важливість фізіологічних передумов злочинності, то Е. Сатерленд пояснював злочинність виключно на основі факторів соціального життя, при цьому він не використовував жодних гіпотез щодо біологічних задатків злочинної поведінки. Вже в своєму підручнику з кримінології (1924, одному з перших кримінологічних видань у США) Е. Сатерленд заклав основи соціологічного розуміння злочинності.

[1] Edwin Sutherland / Encyclopedia Britannica. URL: http://www.britannica.com/biography/Edwin-Sutherland

У монографії «Принципи кримінології»[1] (1939) Е. Сатерленд сформулював свою ідею у вигляді розгорнутої концепції, яка містила декілька пунктів. Сутність теорії полягала в наступному: злочинна поведінка нічим не відрізняється від інших форм людської поведінки, людина стає злочинцем лише в силу своєї здібності до навчання; злочинне навчання включає сприйняття криміногенних поглядів, звичок і вмінь. Саме ці негативні якості особистості, що формуються в результаті негативних соціальних явищ (наслідуючи поганий приклад), є основою злочинної поведінки; людина навчається злочинній поведінці не через те, що має особливі злочинні задатки, а тому, що кримінальні зразки частіше потрапляють їй на очі і в неї встановляється більш тісний зв'язок із такими людьми, у котрих можна перейняти криміногенні погляди та навички. Якби у злочинця-підлітка з дитинства було інше коло спілкування, він би виріс зовсім іншою людиною[2].

Відповідно до цієї теорії, людина навчається делінквентній поведінці, приймає її від інших. Навчання відбувається завдяки процесу спілкування. Людина стає правопорушником, якщо вона приймає цінності, які підтримують порушення закону, а не цінності загальноприйнятої культури. Процес навчання делінквентній поведінці включає всі механізми, які важливі для навчання загалом[3].

Вихідний пункт теорії диференційованого зв'язку (асоціації) – ідея диференціації суспільства: одна частина організується на основі законослухняності, а інша – закононеслухняності. В результаті виникає конфлікт правової та злочинної культур. У зоні конфлікту людина контактує з представниками незлочинної та злочинної поведінки і в процесі такого роду комунікації засвоює стереотипи поведінки, в тому числі навчається і злочинній поведінці. Навчання можливе як при безпосередній взаємодії, так і під

[1] Edwin Hardin Sutherland. Principles of Criminology. J. B. Lippincott, 1939. 651 p.

[2] Sutherland Edwin H. / Encyclopedia of Criminology. URL: http://cw.routledge.com/ref/criminology/sutherland.html

[3] Maloku A. Theory of Differential Association. *Academic Journal of Interdisciplinary Studies*. 2020, January. Vol. 9(1). P. 170–178. DOI: 10.36941/ajis-2020-0015

впливом найближчого оточення. Більш віддалені соціальні фактори – різноманітні співтовариства, засоби масової інформації тощо – в злочинному навчанні відіграють другорядну роль[1]. Головними чинниками ризику тут є антисуспільні відносини та антисуспільні партнери. Основна теоретична ідея вказаної теорії наступна: злочинна поведінка виявляється у відмінностях, у зміцненні та покаранні злочинної та незлочинної альтернативної поведінки.

Е. Сатерленд вважав, що мобільність, економічна конкуренція та індивідуалістична ідеологія, що супроводжувала капіталістичний та промисловий розвиток, були відповідальні за розпад великої родини та однорідних кварталів як таких, що сприяли громадському контролю. Невдача розширених родинних груп розширила сферу відносин, які більше не контролювалися спільнотою, та підірвала урядовий контроль, що призвело до постійних «систематичних» злочинів та інших правопорушень. На його думку, така дезорганізація викликає та посилює культурні традиції та культурні конфлікти, що підтримують антигромадську активність. Він розглядав законослухняну культуру як домінуючу і більш широку, ніж альтернативні криміногенні культурні погляди, і як таку, що здатна подолати систематичну злочинність. Вчений дійшов висновку: якщо суспільство організоване з врахуванням цінностей, виражених у законі, злочинність виключається; якщо воно не організоване, злочинність зберігається та поширюється.

До основних принципів теорії диференціальної асоціації Е. Сатерленда і Д. Кресі належать наступні: злочинній поведінці навчаються у процесі взаємодії з іншими людьми під час спілкування; основна частина навчання злочинній поведінці відбувається у групах, де відносини мають особистий, безпосередній характер; навчання злочинній поведінці відбувається в процесі засвоєння прийомів скоєння

[1] Шакун В. І. Сатерленд Едвін Хардін. *Велика українська юридична енциклопедія: у 20 т. Т. 18*: Кримінологія. Кримінально-виконавче право / редкол.: В. І. Шакун (голова), В. І. Тимошенко (заст. голови) та ін.; Нац. акад. прав. наук України; Ін-т держави і права імені В. М. Корецького НАН України; Нац. юрид. ун-т імені Ярослава Мудрого. С. 403–405.

злочинів, злочинних мотивів, спонукань, установок і відносин; процес навчання через асоціації з кримінальними та антикримінальними структурами включає всі механізми, що беруть участь у будь-якому іншому навчанні; людина стає злочинцем через переважання в неї оцінок, які сприяють порушенню закону; диференціальні асоціації можуть відрізнятися за частотою, тривалістю, пріоритетом та інтенсивністю[1]. Концептуальні доповнення основних принципів від біхевіористів включають такі: процес навчання злочинній поведінці відбувається відповідно до принципів оперантної обумовленості; навчання відбувається як в індивідуальній, так і в соціальній взаємодії. Оперантний стан передбачає активне навчання, що відбувається на основі підкріплень і покарань.

У класичній теорії диференціальної асоціації простежується основний причинно-наслідковий зв'язок – від антисоціальних партнерів зі спілкування до придбання антисоціальних установок, які призводять до антисуспільної поведінки в певних ситуаціях. Із розвитком біхевіоризму та поширенням його впливу на цю теорію з'явилася потужна причинно-наслідкова модель, яка дозволяє антисоціальним асоціаціям мати пряме причинно-наслідкове значення, не опосередковане антисоціальними установками. За допомогою цієї моделі антисоціальні установки та антисоціальні партнери не лише впливають один на одного, а й можуть впливати на поведінку інших людей в конкретних ситуаціях, сприятливих для злочинної діяльності. При цьому теорія диференціальної асоціації є спробою пояснити девіантну поведінку на основі аналізу звичайного, властивого людині способу вчитися будь-чому.

Отже, теорія диференціальної асоціації також перебуває у межах біхевіорального напряму, за яким в основі людської поведінки лежать уроджені інстинктивні реакції. У процесі життєдіяльності внаслідок неодноразових тренувань (навчання) виробляються відповідні реакції на «стимули»

[1] Maloku A. Theory of Differential Association. *Academic Journal of Interdisciplinary Studies*. 2020, January. Vol. 9(1). P. 170–178. DOI: 10.36941/ajis-2020-0015

зовнішнього середовища. З позиції вимог суспільства придбані реакції можуть бути як позитивними, так і негативними. Саме негативні реакції на зовнішні подразники знаходять свій прояв у скоєнні злочинів.

Істотний внесок у розвиток та популяризацію ідей необіхевіоризму належить американському психологу, професору Гарвардського університету Берресу Фредеріку Скіннеру (англ. Burrhus Frederic Skinner, 1904–1990). Радикальний біхевіоризм Б. Ф. Скіннера, як новий етап розвитку біхевіоризму, спирався на еволюційні теорії, які пов'язували поведінку людини з подіями, що відбуваються довкола. Вчений, який був одним із найбільш відомих психологів світу, дотримувався позиції, що «суб'єктивні сутності», такі як розум, мислення, пам'ять, аргументація, не зовсім існують, а є лише «вербальними конструктами», граматичними пастками, в які людство потрапило з розвитком мови. Поведінка ж зумовлена зовнішніми причинами. Теорія зумовлення, яку Б. Ф. Скіннер прагнув створити, мала підсумувати його досить незвичайні дослідження: все, що ми робимо і чим ми є, детерміновано історією наших нагород і покарань. «Найбільш ефективним способом контролю за поведінкою є нагорода. Покарання інформує про те, що не треба робити, але не повідомляє про те, що потрібно робити. Покарання є основною перешкодою для навчання. Карні форми поведінки не зникають; вони майже завжди повертаються замаскованими або іншими формами поведінки, що їх супроводжують. Ці нові форми допомагають уникнути подальшого покарання або є відповіддю на покарання. В'язниця – чудова модель, яка демонструє неефективність покарання. Якщо ув'язнений нічому не навчився, то немає жодної гарантії, що в тому ж середовищі з тими ж спокусами він поводитиметься по-іншому»[1].

Канадський та американський психолог українсько-польського походження Альберт Бандура (англ. Albert Bandura, 1925–2021) також розвивав популярну в психології теорію соціального навчання, згідно з якою поведінка людини

[1] Skinner B. F. Beyond Freedom and Dignity. New York, 1971. P. 300.

обумовлюється постійним взаємним впливом поведінкових, когнітивних та середовищних факторів. Люди навчаються через спостереження за поведінкою, відносинами та результатами діянь інших людей. На думку А. Бандури, більшість актів людської поведінки зумовлена навчанням за допомогою моделювання: спостереження за іншими формує уявлення про те, як демонструється нова поведінка, і в подальшому ця закодована інформація служить керівництвом для дії. Тобто відповідно до теорії когнітивно-соціального навчання людина виробляє свою поведінку шляхом підкріплення та моделювання. У процесах самопідкріплення люди і винагороджують, і карають самі себе[1].

Теорія соціального навчання розглядає людське навчання як активний, когнітивно контрольований психічний процес засвоєння досвіду. Злочинна поведінка засвоюється її підтвердженням (винагородою) більше, ніж соціально-конформна поведінка. Правопорушники набувають досвіду у кримінальних субкультурах, у яких кримінальна поведінка виправдовується за допомогою методів нейтралізації як «не зовсім» кримінальна[2]. Водночас ця теорія висвітлює такі феномени, як навчання через спостереження за зразком (поведінкою інших людей) та копіювання моделей поведінки (свідомо або завдяки механізму несвідомого наслідування). Дуже важливим є побічне підкріплення – спостереження за наслідками поведінки інших людей: якщо поведінка отримує схвалення, то вона копіюється; якщо осуд – людина уникає такої поведінки.

Вказана теорія наголошує на важливості суспільного осуду як потужного фактора, що перешкоджає прояву кримінальної поведінки. Водночас наполягає на вирішальній ролі в процесі навчання прикладів із життя тих, хто вже покараний за свої

[1] Abdullah N., Syed Hassan S., Abdelmagid M., Mat Ali S. Learning from the Perspectives of Albert Bandura and Abdullah Nashih Ulwan: Implications Towards the 21st Century Education. *Dinamika Ilmu*. 2020. Vol. *20*. Issue 2. P. 199–218. https://doi.org/10.21093/di.v20i2.2423

[2] Bandura A. Toward a Psychology of Human Agency: Pathways and Reflections. *Perspectives on Psychological Science*. 2018. Vol. *13*. Issue 2. P. 130–136. https://doi.org/10.1177/1745691617699280

злочини. Суспільне засудження призводить до соціальної ізоляції. Бути знедоленим – найважча кара в світі. Тому підлітки, які побоюються суспільного осуду, меншою мірою схильні до скоєння злочинів. Люди вчаться девіантній поведінці через міжособистісні взаємодії зі своїм соціальним оточенням, орієнтуючись насамперед на найбільш значимих для них осіб. Особливо це поширено в групах підлітків. Спочатку в такій групі створюються свої власні нормативні визначення щодо того, яка поведінка хороша або погана, правильна або неправильна, справедлива чи несправедлива. Ці нормативні визначення стають внутрішніми визначниками того, які дії будуть відповідними та з найбільшою ймовірністю принесуть винагороду. Саме такі форми поведінки починають відтворюватися, оскільки отримують схвалення з боку значущого оточення.

Величезний внесок у дослідженні особистості людини належить Гансу Юргену Айзенку (нім. Hans Jürgen Eysenck, 1916–1997) – німецько-британському вченому-психологу, що обґрунтував три ортогональні виміри особистості. Він «також запропонував амбітну програму розробки всеосяжних теоретичних пояснень, заснованих на експериментальному підході та біологічних засадах основних вимірів особистості»[1]. Вчений припустив, що злочинцями стають внаслідок вродженої схильності до вчинення кримінальних актів. На думку Г. Айзенка, зовнішні чинники лише в поодиноких випадках штовхають людей до злочину, і далеко не кожна людина, що вийшла із несприятливого оточення, стає правопорушником. Г. Айзенк припускав, що злочинна поведінка є результатом взаємодії між певними факторами оточення та властивостями нервової системи. Висловив думку, що різні комбінації нейробіологічних, особистісних факторів та факторів навколишнього середовища викликають різні типи злочину.

Вчений виділив компоненти злочинної поведінки: проксимальна складова – біологічні аспекти особистості –

[1] Eysenck M.W. Hans Eysenck: A research evaluation. *Personality and Individual Differences.* 2016, December. Vol. 103. P. 209–219. https://doi.org/10.1016/j.paid.2016.04.039

обмін речовин, дія гормональної та нервової системи. Люди, що легко впадають у нудьгу і постійно потребують поштовху, часто поводяться зухвало. Таку поведінку може супроводжувати участь у захоплюючій кримінальній діяльності. Дистальна складова – успадковані особливості особистості, що визначаються ДНК. Тобто, кримінальні нахили передаються від батьків дітям через один ключовий ген або групу генів.

Г. Айзенк виділив особливі риси центральної та периферійної нервової системи, від яких залежать особливості особистості загалом. Функції нервової системи кожної людини можуть бути такими ж унікальними, як і особистісні характеристики. Він доводив, що особистості властиві чотири фактори вищого порядку: загальний інтелект, екстраверсія, нейротизм і психотизм. Три останні є факторами темпераменту. Г. Айзенк уявляв собі кожен із трьох перших особистісних факторів у вигляді континууму, причому осі нейротизму та екстраверсії перетинаються під прямим кутом. Психотизм – це окремий континуум. Залежно від того, в яку ситуацію людина потрапляє, вона може бути екстравертом, інтровертом або амбівертом. Людина з високими показниками екстраверсії, психотизму або нейротизму схильна до скоєння злочину. За надто високих показників психотизму може виявлятися схильність до скоєння вбивств. Психотики зазвичай нетовариські, винахідливі та вперті, імпульсивні, байдужі до інших, егоцентричні, схильні чинити опір суспільному впливу. Вони неспокійні та важко контактують із іншими людьми; навмисно завдають іншим неприємностей. Також вони генетично схильні до розвитку особистості психотичного чи психопатичного типу. За високих показників екстраверсії люди легко переймають чужу думку та погляди, внаслідок властивої їм безтурботності, самовпевненості та товариськості вони можуть бути заповзятими, мати схильності до лідерства, причому не завжди позитивного. Особи з високими показниками нейротизму схильні до ірраціональності, часто скуті, переважно залежать від власного настрою та емоцій. Вони також можуть виявляти схильність до злочинної поведінки.

Американський кримінолог Рональд Екерс (Ronald Akers, 1939) запропонував для пояснення девіантної поведінки використовувати теорію соціального навчання, яка прагне інтегрувати основні положення біхевіоризму, теорію соціального навчання А. Бандури і теорію диференціальних асоціацій Е. Сатерленда. Р. Екерс називає своє вчення теорією диференціального підкріплення асоціацій. У короткому викладі ця теорія постулює, що люди вчаться здійснювати девіантні дії через міжособистісні інтеракції зі своїм соціальним оточенням[1].

Як відомо, Е. Сатерленд вважав, що кримінальна або девіантна поведінка засвоюється так само, як і будь-яка інша. Нагадаємо, що кримінальна поведінка формується не тільки внаслідок участі чи контактів із «поганими компаніями» чи кримінальними елементами. Вирішальну роль відіграють нормативні значення або визначення, а не контакти між особами. Більше того, девіантні визначення повинні переважати над конвенційними. Таким чином, на думку Е. Сатерленда, кримінальна поведінка може сформуватися, навіть якщо взаємодія з кримінальними групами буде мінімальною. Наприклад, члени законослухняної групи – припустимо, батьки – можуть висловлювати завуальовано або відкрито і прямо судження про те, що обманювати це нормально або що чесних людей не існує. Це надзвичайно важливий момент, що впливає на моральний розвиток особистості. При цьому теорія Е. Сатерленда не уточнює, які види навчання відіграють найважливішу роль, а які другорядну. У ній не враховуються належним чином індивідуальні відмінності, що впливають на процес навчання.

Р. Екерс намагається подолати деякі з труднощів теорії диференціальних асоціацій, переформулюючи її таким чином, щоб узгодити з принципами оперантного обумовлення та соціального навчання. Він вважає, що поведінка переважно засвоюється відповідно до принципів оперантного обумовлення, а класичне обумовлення відіграє у ній

[1] Halbasch K. Differential reinforcement theory examined. *Criminology.* 2006, March. Vol. 17. Issue 2. P. 217–229. DOI: 10.1111/j.1745-9125.1979.tb01288.x

другорядну роль. У подальшому відтворення девіантної поведінки прямо залежить від кількості, частоти та ймовірності підкріплення, одержуваного індивідом за подібну поведінку в минулому. Вирішальну роль, на думку Р. Екерса, відіграє соціальне та несоціальне підкріплення, причому перше більш важливе. Девіантна поведінка, таким чином, найчастіше формується завдяки соціальним підкріпленням, що отримані від значущих інших осіб, зазвичай у групі однолітків.

Теорія соціального навчання Р. Екерса не уникла критики. Деякі вчені вважають її тавтологічною і циркулярною: дії здійснюються тому, що вони підкріплюються, а підкріплюються тому, що здійснюються. Однак ця теорія залишається й нині досить популярною в кримінології.

Теорія когнітивно-соціального навчання кримінальній поведінці (теорія диференціального підкріплення та імітації) підтвердила свою спроможність емпірично і практично та була доповнена теорією кримінальної спокуси Джека Катца, який стверджує, що ейфорія від кримінального успіху є значним чинником. Грабіжник не лише винагороджується, отримавши матеріальну вигоду, а й відчуває свою владу та панування під час злочинного діяння[1].

Таким чином, теорія диференціальної асоціації та теорія диференціального підкріплення є соціологічними теоріями, які намагаються пояснити людську поведінку, особливо в контексті відхилень і злочинності. Ці теорії мають деякі подібності, однак у них є явні відмінності з точки зору їх ключових концепцій та застосування. Так, теорія диференціальної асоціації, розроблена Е. Сатерлендом, передбачає, що злочинна поведінка вивчається через соціальні взаємодії з іншими людьми. Люди стають правопорушниками або злочинцями, якщо їхнє соціальне середовище забезпечує надлишок визначень, що сприяють порушенню закону, порівнюючи з визначеннями, несприятливими для порушення

[1] Schneider H. J. Causes of Crime – Recent Developments in the International Criminological Theory-Discussion. *Archives of Criminology*. 1998. (XXIII–XXIV). P. 13–44. https://doi.org/10.7420/AK1997-1998A

закону. Наприклад, є група друзів, які регулярно здійснюють крадіжки в магазині. Одна людина в групі, яка спочатку не мала ніякого кримінального досвіду, починає проводити більше часу з цією групою і поступово дізнається про їх участь у крадіжках. Згодом ця людина переймає злочинну поведінку і вже сама займаються крадіжками в магазинах завдяки впливові диференціальної асоціації.

Теорія диференціального підкріплення, розроблена Р. Екерсом, фокусується на ролі винагород і покарання у формуванні та підтримці поведінки. Це передбачає, що люди вчаться поведінці через диференціальне підкріплення, яке отримують, вони з більшою ймовірністю беруть участь у поведінці, яка винагороджується або підкріплюється, і менш схильні до поведінки, яка карається або не підкріплюється. Наприклад, співробітник отримує винагороду за пунктуальність та ефективність своєї роботи. Позитивне підкріплення у вигляді похвали, бонусів чи заохочення за ці бажані вчинки збільшують ймовірність того, що співробітник продовжить бути пунктуальним та ефективним у майбутньому. І навпаки, якщо інший співробітник постійно спізнюється і отримує дисциплінарні стягнення, негативне підкріплення чи покарання знижує ймовірність повторного запізнення цього співробітника[1].

Отже, основна відмінність між теорією диференціальної асоціації та диференціального підкріплення полягає в наступному: теорія диференціальної асоціації підкреслює роль соціальних взаємодій і передачу девіантної поведінки через засвоєні знання асоціації; теорія диференціального підкріплення підкреслює роль винагород і покарання у формуванні поведінки.

[1] Understanding Differential Association and Differential. 2023, Jul 12. URL: https://www.coursesidekick.com/sociology/297817

3.9. Теорії раціонального вибору.

Під загальним найменуванням «теорії раціонального вибору» розуміють ряд напрямів, що мають єдину основу та об'єднані однаковими передумовами: власне *теорію раціонального вибору, теорію стандартних дій, ситуаційну превенцію злочинності, теорію соціального контролю (стримування)* та деякі інші.

Теорія раціонального вибору, що стала найбільш поширеною з усіх неокласичних кримінологічних теорій, сконцентрованих на вивченні злочину, а не злочинця, ґрунтується на тій передумові, що індивід, який вибирає злочинну поведінку, прагне отримати максимальну вигоду зі своїх дій. Рішення індивіда залежать від тієї ситуації, в яку він потрапив – від місця, часу, наявності можливості вчинити злочин та наявності потрібної йому інформації. У кримінології перспектива раціонального вибору ґрунтується на тому, що прийняття рішень є як природним, так і вкрай індивідуалізованим. Тобто коли потенційні злочинці стикаються з можливістю скоєння злочину, передбачається, що їхня людська природа знаходить і визначає ряд ризиків і вигоду для себе. Передбачається, що ці ризики та вигоди відрізняються у різних людей за їх кількістю, видом та інтенсивністю[1].

Найбільш популярною роботою, що містить основні теоретичні положення даного напряму, є книга Р. Кларка та Д. Корніша «Злочинець, що розмірковує», опублікована в 1986 р. У цій книзі автори обґрунтували ідею, що злочин є результатом не єдиного рішення вчинити антисуспільне діяння, а серії таких рішень, на прийняття яких впливає безліч соціальних та психологічних факторів. Передусім злочин є результатом реалізації можливості, яка з'явилася. Якщо мінімізувати можливості для скоєння злочинів, їх кількість знизиться. Наявність можливості вчинити злочин розглядається не просто як фактор, що дає змогу визначити, де

[1] Bouffard J. A., Exum M. L., Collins P. A. Methodological artifacts in tests of rational choice theory. *Journal of Criminal Justice.* 2010, July–August. Vol. 38. Issue 4. P. 400–409. https://doi.org/10.1016/j.jcrimjus.2010.04.008

і коли буде вчинено злочин, а як сама причина злочину[1]. При цьому ймовірність скоєння злочину підвищується в тому випадку, якщо в одному місці одночасно присутні потенційний правопорушник і відповідний об'єкт, у якого немає належної охорони. Автори цієї теорії вважають, що потенційним злочинцем може виявитись будь-хто, оскільки жадібність і егоїзм, властиві тією чи іншою мірою кожному, є достатнім поясненням схильності до злочинної поведінки. За даних обставин причини, які підштовхнули індивіда до рішення вчинити злочин (виховання, середовище, біологічна схильність) неважливі й залишаються за межами теорії. Основним завданням дослідника є вивчення того, чому люди приймають рішення поводитися певним чином у певних ситуаціях[2]. На думку авторів, злочин ніколи не буває безглуздим, він завжди переслідує якусь мету, приносить вигоду правопорушнику (матеріальну чи нематеріальну). Причому ця вигода, а отже і її раціональне осмислення, тією чи іншою мірою має місце завжди, навіть за скоєння злочину в стані психічного розладу. Кожен злочин має свій «сценарій» розвитку, так само «сценарій» має і злочинна кар'єра загалом. На кожному поворотному етапі розвитку цього сценарію індивід приймає те або інше рішення під впливом сукупності ситуаційних факторів. Оскільки ці «сценарії» відрізняються для кожного виду злочину, зрозуміти їх можна лише вивчаючи ці види.

Значення *теорії раціонального вибору* полягає в тому, що вона змушує кримінологів звертати більше уваги на вивчення окремих видів злочинів і того, як вони вчиняються, а не займатися абстрактним вивченням злочинності. Подальші дослідження підтвердили ідею, що правопорушники дійсно мислять раціонально, порівнюють ті блага, які вони можуть отримати в результаті своєї поведінки, з тими небезпеками, які їм загрожують.

---

[1] Cohen L., Felson M. Routine Activity Theory. Criminological Theory: Past to Present (Essential Readings). Edited by Francis Cullen, Robert Agnew. Los Angeles, California, 2003. P. 284–294.

[2] Newburn T. Criminology. Willan Publishing, 2007. P. 281.

Зазвичай представники *теорії стандартних дій* (або стійких моделей злочинів (crime pattern)) візуалізують свої ідеї за допомогою подвійного «трикутника злочину», на гранях якого знаходяться правопорушник, жертва та місце, а за ними, відповідно, «приборкувач» (людина, яка має вплив на злочинця), охорона та менеджер, яких автори називають також контролерами. Ця теорія пояснює, яким чином люди та інші об'єкти переміщаються у просторі та часі, створюючи можливості для скоєння злочинів. Використовуються три основні терміни: вузловий пункт, стежка, кордон. Вузлові пункти – це місця, де люди проводять більшу частину свого часу (живуть, навчаються, працюють, відпочивають), тобто це пункти відправлення та прибуття. У вузлових пунктах або поруч із ними вчиняється значне число злочинів. Стежки – це ті шляхи, що ведуть із одного вузлового пункту до іншого. Кожен злочинець шукатиме можливості для скоєння злочину навколо своїх вузлових пунктів або на своїх стежках. Кордони відокремлюють вузлові пункти від «чужого» світу, тому на кордонах часто вчиняються злочини у тому випадку, коли злочинець і жертва незнайомі один із одним, але вимушено перетинаються у просторі та часі[1].

Загалом дослідження в галузі географії злочинності та просторової кримінології найчастіше показують, що злочинність сильно сконцентрована у певних місцях. До того ж просторові закономірності цих концентрацій різняться залежно від типу злочинів. Це порушує питання щодо доцільності об'єднання типів злочинів (наприклад майнових та насильницьких), якщо в їхній основі лежить просторова закономірність[2].

Усі ці теорії ґрунтуються на ідеї, що наявні можливості вчинити злочин провокують злочинця на його вчинення. Дані теорії пропонують здійснювати профілактику злочинів за

[1] Newburn T. Criminology. Willan Publishing, 2007. P. 281.

[2] Silas Nogueira de Melo, Lindon Fonseca Matias, Martin A. Andresen. Crime concentrations and similarities in spatial crime patterns in a Brazilian context. *Applied Geography.* 2015, August. Vol. 62. P. 314–324. https://doi.org/10.1016/j.apgeog.2015.05.012

допомогою зміни сприйняття злочинцем можливостей (у тому числі співвідношення між вигодою та втратами) внаслідок скоєння злочину.

Ситуаційна превенція злочинності – кримінологічний підхід, що виник під впливом ідей, сформульованих у теоріях раціонального вибору та стандартних дій. Його прихильники досліджують «сукупність заходів, спрямованих на специфічні форми злочинної поведінки, що включають здебільшого системне та постійне управління, створення або маніпулювання навколишнім середовищем із метою зниження для злочинців потенційних можливостей скоїти злочин та збільшення ризиків його скоєння»[1]. Якщо традиційна кримінологія фокусується на кримінальній природі правопорушників як засобі зниження злочинності, то ситуативна превенція злочинності є багатоетапним процесом, що спрямований на розуміння того, де, коли і як відбуваються злочини. Подібно до епідеміології, цей підхід прагне змінити середовище, в якому існує злочинна поведінка, щоб зробити його менш придатним для скоєння злочинів. Ґрунтуючись на аналізі поширеності злочинності, ситуаційна превенція виявляє фактори ризику, формулює та реалізує відповідні рішення та оцінює результати. Таким чином, індивідуальна «схильність» правопорушників, як і індивідуальні діагнози, стає менш важливою, принаймні як засіб профілактики[2].

Одне з найвідоміших досліджень у галузі ситуаційної превенції належить О. Ньюману, який запровадив поняття простору, що охороняється[3]. За цим терміном прихована ціла сукупність реальних і символічних механізмів, спрямованих на те, щоб жителі, які населяють певну територію, мали над нею повний контроль і відчували себе на цій території в безпеці.

[1] Clarke R. Situational crime prevention: Its theoretical basis and practical scope. Tonry M., Morris N. (eds). *Crime and Justice: An Annual review of research.* Chicago: Chicago University Press. 1983. Vol. 4. P. 225.

[2] Shariati A., Guerette R. T. Situational Crime Prevention. *Preventing Crime and Violence*. 2017, December. P. 261–268. DOI: 10.1007/978-3-319-44124-5_22

[3] Newman O. Defensible Space: Crime Prevention Through Urban Design. New York: Collier, 1972. 264 p.

Теорію *соціального контролю* підтримував і американський кримінолог Вальтер Реклесс (англ. Walter Cade Reckless, 1899–1988), який називав її теорією стримування. Свої ідеї виклав у роботі «Злочинна поведінка»[1]. Основні положення його вчення зводяться до пояснення того, чому люди не вчиняють злочини, а не до пояснення того, чому вони їх вчиняють. Автор фокусується на тому, як люди розвивають у собі відданість нормам і протистоять спокусам красти та виявляти агресію.

В. Реклесс разом із соціологами Робертом Парком та Ернстом Берджессом провели дослідження шахрайства, проституції та організованої злочинності у проблемних районах міста Чикаго (штат Іллінойс). У 1967 р. В. Реклесс запровадив термін «внутрішнє стримування» – те, що у психології називається самоконтролем, совістю чи «Супер-его». Він назвав п'ять показників внутрішнього контролю: 1) позитивна самооцінка, яка полягає у сприйнятті себе як того, хто дотримується норми, а не правопорушника; 2) прихильність до довгострокових, законних цілей; 3) постановка реальних цілей; 4) висока стійкість до фрустрації; 5) законослухняність та повага до закону. При цьому список В. Реклесса не охоплює певні ключові показники, такі як вина і зневага до звичайних правил, він повністю виключає нестриманість і агресивні наміри. Згідно з теорією В. Реклесса, соціальний контроль, який обмежує відхилення, правопорушення та злочини, охоплює «внутрішній» контроль (тобто тверде сумління або «добру волю») та «зовнішні» сили стримування (а саме нагляд та дисципліну з боку батьків і школи, сильну групову згуртованість та постійний контроль моралі). Він віддавав перевагу внутрішньому контролю та визнанню індивідуальних відмінностей у соціалізації особистості.

Теорію *соціального контролю* в 1969 р. розвинув американський соціолог Тревіс Уорнер Хірші (англ. Travis Warner Hirschi, 1935–2017), яку виклав у книзі

[1] Walter C. Reckless. Criminal Behavior. McGraw-Hill, 1940. 532 p.

«Причини правопорушень»[1]. На його думку, поведінка людини залежить від суспільства, а ступінь, в якому людина відчуває зв'язок або відданість суспільству, визначає її відхилення від загальноприйнятих соціальних норм. Вчення Т. Хірші базується на вивченні моралі та не стосується безпосередньо природи кримінальної мотивації. Відповідно до його теорії, моральні норми складаються з прихильності до сім'ї та вчителів, зобов'язань, захоплень (вільного часу стає менше, якщо в людини є хобі) та віри у справедливість закону.

Т. Хірші ретельно дослідив основні припущення існуючих теорій злочинності в світлі того, що було відомо про кореляти правопорушень на індивідуальному рівні. Потім він розробив критичні перевірки гіпотез, виведених із теорії соціального контролю та конкуруючих точок зору, емпірично оцінив їх, використовуючи оригінальні дані про правопорушення, отримані на основі аналізу самооцінки. Багато з його ключових висновків, таких як негативна кореляція між прихильністю до батьків і правопорушеннями, тепер є встановленими фактами, які необхідно враховувати при будь-якому поясненні злочину[2].

У 1990 р. Т. Хірші у співпраці з Майклом Райаном Готфредсоном (англ. Michael Ryan Gottfredson, 1951) знову повернувся до дослідження базових психодинамічних принципів. Вченими було розроблено загальну теорію самоконтролю злочинності. Останню вони розглядали як діяльність людей із низьким рівнем самоконтролю, який складається з таких компонентів: тенденція не відкладати негайне задоволення потреб; відсутність старанності, завзятості чи наполегливості у процесі дій; прагнення до ризику, активності та фізичного розвитку (на відміну від обережності та прагнення до знань); тенденція до нестабільних зобов'язань щодо роботи, шлюбу, сім'ї та друзів;

[1] Hirschi T. Causes of Delinquency. New Brunswick, N.J.: Transaction Publishers, 2002. 329 p.

[2] Costello B., Laub J. H. Social Control Theory: The Legacy of Travis Hirschi's Causes of Delinquency. *Annual Review of Criminology*. 2020, January. Vol. 3. Issue 1. DOI: 10.1146/annurev-criminol-011419-041527

мінімальні когнітивні, навчальні та професійні навички, а також їхня девальвація; егоцентричність, байдужість чи відсутність емпатії.

У пізніших дослідженнях Т. Хірші виділив фактори, що впливають на формування законослухняної поведінки, а саме: любов до школи; бажання отримати добрі оцінки; ретельне навчання; відповідальне виконання домашнього завдання; контроль з боку батьків тощо. Іншими словами, самоконтроль вимірюється кількістю обмежувачів протиправної поведінки. Далі він зазначив, що найкращим прогностичним параметром злочину є попередня девіантна поведінка. У своїй теорії Т. Хірші упускає ключові елементи, які були в концепції З. Фрейда: тривожна та агресивна енергія; мотиваційні елементи образи та почуття жорстокості. Таким чином, психодинамічна теорія та сформовані на її основі концепції стали відправною точкою для систематичних емпіричних досліджень у психології злочинної поведінки. Теорія Т. Хірші набула подальшого розвитку в теорії самоконтролю, згідно з якою правопорушники – це люди з низьким рівнем самоконтролю, що став наслідком неефективної та неадекватної соціалізації. Вчення Т. Хірші набуло широкої популярності серед соціологів і кримінологів, однак не стало єдиним підходом до обґрунтування девіантної та конформної поведінки.

Водночас була поширеною й *теорія балансу контролю* американського соціолога, політолога та історика Чарльза Тіллі (англ. Charles Tilly, 1929–2008)[1]. Центральне положення цієї теорії зводиться до того, що ступінь контролю, якому піддається людина, порівняно з контролем, який ця людина здійснює, впливає як на можливість скоєння злочинів, так і на можливість скоєння інших правопорушень.

[1] Brauer, with Katya Botchkovar and Carter Hay, Jon. 2023. “Dr. Charles R. Tittle’s Intellectual Contributions.” 2023, March 12. URL: https://reluctantcriminologists.com/blog-posts/[3]/charles-memorial.html

3.10. Теорія розбитих вікон.

У 1982 р. американські вчені Джеймс Куінн Уілсон (англ. James Quinn Wilson, 1931–2012) і Джордж Лі Келлінг (George Lee Kelling, 1935–2019) розробили теорію розбитих вікон (Broken Windows Theory). У статті під назвою «Розбиті вікна» вони обґрунтували думку, що симптоми незначних правопорушень (наприклад, розбите вікно) створюють середовище, яке заохочує нові правопорушення, зокрема тяжкі злочини. Теорія складається з трьох ключових положень: «розбиті вікна» неминуче провокують появу позаінституційних форм, навіть якщо переважна частина спільноти дотримується загальноприйнятих зразків; інституційне правило є другорядним стосовно контексту його впровадження; розвиток соціального досвіду в просторі «розбитих вікон» досить довільний і має характер соціальної епідемії (за термінологією М. Гладуелла)[1]. Основна ідея теорії наступна: якщо суспільство байдуже ставиться до правопорушень, їх кількість зростає.

На думку авторів теорії, девіантна (передусім делінквентна) поведінка може розповсюджуватися як соціальна епідемія з наростаючою швидкістю снігової лавини – розбите вікно на вулиці або перекинута урна зі сміттям є фактором, що провокує подальші злочинні дії. Канадський соціолог і журналіст Малкольм Гладуелл у книзі «Переломний момент: як маленькі речі можуть мати велике значення» (2000 р.) зазначає, що людина порушує закон не тільки через генетичну природу або недоотримання належного виховання – величезний вплив на неї робить те, що людина бачить навколо[2]. Книга прагне пояснити та описати «таємничі» соціологічні зміни, які відзначають повсякденне життя. Щоб зрозуміти, як виникає феномен натовпу та багато інших масових явищ, характерних для сьогоднішнього життя,

[1] Adams D. The Rule of the Father: Patriarchy and Patrimonialism in Early Modern Europe [Текст] / D. Adams / Max Weber's economy and society: a critical companion. Stanford University Press. 2005. P. 27.

[2] Gladwell M. The Tipping Point: How Little Things Can Make a Big Difference. Little Brown, 2000. 304 p.

треба розглядати їх як епідемії. Ідеї, товари, інформація і типи поведінки поширюються так само, як віруси. Невеликих зусиль, докладених у потрібному місці, достатньо, щоб створити глобальну тенденцію. Автор прагне відповісти на два головні питання: чому одні ідеї, типи поведінки чи продукти викликають епідемії, інші – ні, і що ми можемо зробити для того, щоб за своїм бажанням викликати благотворні епідемії та послідовно керувати ними[1]. Явні ознаки безладу і невиконання людьми загальноприйнятих норм поведінки провокують оточуючих також забути про правила. У результаті ланцюгової реакції «пристойний» міський район може швидко перетворитися на звалище сміття, де людям страшно виходити на вулицю[2].

Західні дослідники, які займаються проблемами соціології міських поселень, вже давно встановили наявність взаємозв'язку між рівнем безпеки, з одного боку, та архітектурним оформленням простору та містобудівною політикою, – з іншого. Більшість учених упевнені в тому, що ефективна профілактика злочинності можлива лише за умови взаємодії фахівців із наступних сфер: кримінології, соціальної педагогіки, міського планування, соціального менеджменту та соціології міста й житла. Зокрема, європейськими вченими було розроблено концепцію побудови неформальних структур соціального контролю у міських кварталах, результатом якої мало стати посилення захисних здібностей населення місцевих громад.

У теорії розбитих вікон йдеться про розруху, що міститься головним чином у головах людей. Про це говорять автори та адепти теорії розбитих вікон: крім розбитого вікна, необхідний ще й певний менталітет. Зокрема, розробники та послідовники цієї теорії зазначають, що існують різні міські

[1] Gladwell M. The Tipping Point: How Little Things Can Make a Big Difference. Little Brown. Little, Brown; First Edition. 2000. 288 p.

[2] Бусол О. Ю. Теорія розбитих вікон. *Велика українська юридична енциклопедія: у 20 т. Т. 18:* Кримінологія. Кримінально-виконавче право / редкол.: В. І. Шакун (голова), В. І. Тимошенко (заст. голови) та ін.; Нац. акад. прав. наук України; Ін-т держави і права імені В. М. Корецького НАН України; Нац. юрид. ун-т імені Ярослава Мудрого. С. 436.

території та є райони, жителі яких більшою мірою схильні до поведінки, що стимулює розруху.

Теорія розбитих вікон доводить, що безлад сигналізує про відсутність контролю над районом, розпалює страх перед злочинністю і запускає ланцюгову реакцію, яка зрештою призводить до поширення злочинності. Автори теорії знайшли підтвердження прямого зв'язку між безладом і страхом. Інші ж вчені, прихильники цієї теорії, стверджують, що цей зв'язок насправді має бути непрямим – сприйнята втрата контролю – те, що має викликати страх[1].

Ідея теорії розбитих вікон зводиться до того, що вибите вікно в будинку має бути замінено у найкоротший час. В іншому випадку руйнація будівлі буде продовжуватися, вандали виб'ють решту вікон, а безпритульні проникнуть усередину і будуть використовувати наявні площі для проживання. У гіршому випадку будівлю буде знищено пожежею внаслідок необережного поводження безпритульних з вогнем. Таким чином, вигляд покинутої та недоглянутої будівлі провокує оточуючих до недотримання загальноприйнятих норм поведінки, результатом чого стане зростання показників злочинності, що може закінчитися масовими заворушеннями. Недоглянутий простір (розбиті вікна, графіті, велика кількість сміття) ніби посилає сигнал людям, що ця ділянка міста не контролюється, тому тут можна здійснювати антигромадські дії та злочини та з мінімальним ризиком понести покарання. І навпаки, доглянутий міський простір говорить про наявність постійного контролю та неприпустимість злочинної поведінки.

Теорія розбитих вікон підтверджувалась експериментами, проведеними в США та Німеччині. Поступово сформувалася наступна думка: якщо в суспільстві з'являються ознаки хаосу і беззаконня і це нікого не цікавить, то найближчим часом істотно зростає ризик збільшення показників злочинності. Ця

[1] Gau J. M., Corsaro N., Brunson R. K. Revisiting broken windows theory: A test of the mediation impact of social mechanisms on the disorder–fear relationship. *Journal of Criminal Justice*. 2014, November–December. Vol. 42. Issue 6. P. 579–588. https://doi.org/10.1016/j.jcrimjus.2014.10.002

теорія навіть була використана для обґрунтування низки реформ у сфері кримінальної політики США.

Теорія розбитих вікон стала однією з найвпливовіших кримінологічних теорій, особливо щодо політики контролю злочинності. Відповідно до цієї теорії поліція повинна у своїй діяльності більше орієнтуватися на підтримку та зміну структури неформального контролю, спиратись як на дії окремих громадян, так і на громадськість загалом. Однак таке завдання може виявитися для поліції нездійсненним з причин як матеріального, так і особистого характеру – недостатньої кількості персоналу, відсутності у поліцейських необхідної підготовки, нестачі робочого часу. Крім того, через деякий час можливе припинення функціонування стандартних механізмів регулювання конфліктів, прийнятих у міському суспільстві. Поряд із можливим зростанням популярності соціальних мереж тісна співпраця поліції з членами громади приховує в собі небезпеку поширення державного контролю та нагляду на неформальну сферу спільного життя людей[1].

Незважаючи на всі недоліки, значення цієї теорії величезне. Теорія розбитих вікон перевела макрорівневі умови, такі як злочинність та соціальний занепад, на мікрорівень і стверджувала, що вирішення здавалося б нерозв'язних проблем насправді досить просте: націлитись на окремі випадки безладу, щоб покращити умови в районі та знизити злочинність. Цією теорією зацікавились політики, керівники поліції та громадськість. У результаті звичний безлад постав у зовсім іншому світлі. Тепер він не просто прикра перешкода, а істотна загроза, яка потребує активного втручання.

[1] Figula M. Lokale Prävention von Kriminalität: Möglichkeiten und Grenzen kommunaler Kooperationsformen sowie einer bürger- und gemeinwesenorientierten Polizeiarbeit auf der Grundlage des «Broken-windows»-Paradigmas, (Schriftenreihe der Thüringer Fachhochschule für öffentliche Verwaltung, Fachbereich Polizei, Bd. 6). Frankfurt am Main: Verl. für Polizeiwiss. 2008. 68 p.

Розділ 4. СУЧАСНІ КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВІ ТА КРИМІНОЛОГІЧНІ ТЕОРІЇ

4.1. Загальна характеристика постмодерністської кримінології.

Постмодернізм являє собою широкий культурний і філософський напрям, який критично розглядає модернізм, Просвітництво та його спадщину й базується на сильних аргументах проти основ модернізму. Перш за все постмодернізм відомий як течія в філософії, мистецтві, літературі, музиці, архітектурі та критиці, що виникла у другій половині XX століття як реакція на крах ілюзій і міфів про розум людини, порядок, прогрес та на противагу модернізму. Зокрема, філософія постмодерну являє собою напрям у філософії, для якого є характерним критичне ставлення до основоположних припущень і тенденцій універсалізації в західній філософії[1].

Прихильники модернізму виходили із тези, що існують універсальні речі, які можуть бути виявлені через вивчення причин. Соціальні зміни модернізм прирівнював до прогресу, що збільшувало контроль над природою і суспільством. Однак реальність кінця XX ст., особливо початку XXI ст., виявилась іншою. Війни, геноцид, тероризм і злочинність розвіяли ілюзії прихильників модернізму. Ряд понять, які вважались непорушними, виявились не такими (наприклад, рівність). З'ясувалось, що будь-яке судження залежить від раніше сприйнятих ідеологічних переконань, що узагальнених понять насправді не існує.

Постмодернізм «ставить під сумнів ефективність науково-раціоналістичних теорій, створених в епоху модерну, підтримує плюралізм різних концепцій і пропонує заміну емпірично обґрунтованих теорій постемпіричними. По суті, постмодернізм є екстеріоризацією тієї частини соціального досвіду, який не виражений інституційними засобами та структурами сучасного

[1] Тимошенко В. І. Сучасні напрями розвитку кримінології / Тимошенко В. І., Шакун В. І. Теоретичні основи кримінології: монографія. Київ: Юрінком Інтер, 2021. С. 221.

суспільства. Переважно він має справу з соціальною комунікацією, дискурсами, роблячи їх центральними категоріями постмодерністського типу мислення. В рамках постмодернізму віртуально сконструйована соціальна реальність (симулякри і симуляції за Ж. Бодрійяром) детермінує реальність об'єктивну. Важливою проблемою постають уявлення про сучасний порядок, постійний контроль і «розмиту» владу в суспільстві»[1].

Для філософії постмодернізму, що сформувалась як критичний науковий напрям у 80-ті – 90-ті рр. XX ст. та розвивається в XXI ст., характерним стало скептичне ставлення до простих бінарних опозицій, типових для структуралізму, де одночасно розглядались два протилежних поняття, одне з яких стверджувало певну властивість, а інше – заперечувало, де проводилося чітке філософське розмежування між знанням і незнанням, прогресом і деградацією, пануванням і підпорядкуванням, а також присутністю та відсутністю. Тобто постмодернізм характеризується інтенсивним скептицизмом стосовно науки, релятивізацією всіх знань[2]. Водночас дана течія підкреслює важливість владних взаємин, персоналізації і дискурсу в процесі «конструювання» істини та картини світу.

Постмодерністський аналіз є новим типом теоретичного дослідження, що враховує як раціональні, так й ірраціональні тенденції. Сучасні дослідники послуговуються дискурсивним аналізом, теорією нелінійних динамічних систем, теорією хаосу, теорією катастроф, синергетичним та іншими підходами. Для філософії постмодернізму притаманне відкидання «метанаративів», рефлексивність, змішання контекстів[3]. Злочинність же та контроль над нею

[1] Ковнерова І. Філософія злочинності в епоху постмодернізму. URL: https://jts.donnu.edu.ua/article/view/8363; Hassan I. The postmodern turn: essays in postmodern theory and culture. Columbus: Ohio State University Press, 1987. 288 p.

[2] Релятивізм – методологічна концепція в філософії, яка стверджує, що знання відносні, абсолютної істини не існує.

[3] Lyotard J. F. The postmodern condition: a report on knowledge. Minneapolis: University of Minnesota Press, 1985. 135 p.; Ковнерова І. Філософія злочинності в епоху постмодернізму. URL: https://jts.donnu.edu.ua/article/view/8363

розглядаються як релятивні соціальні конструкти, як невизначені, взаємопов'язані, динамічно мінливі явища, продуковані в ході соціального процесу, до якого залучені злочинець, його жертва, держава та суспільство.

Постмодерністська девіантологія і кримінологія веде свій початок із праць Б. Дікрістіна, Е. Янга, Дж. Феррела, К. Хейворда, Д. Мілованoвича та ін. Центральною ідеєю цієї школи є перенесення уваги з об'єктивного змісту злочинності на її зовнішній бік (як продукт кримінально-правового конструювання). У результаті формулюється парадоксальний висновок, що джерелом виникнення злочинності є не суспільно небезпечна поведінка, а кримінальний закон. Загалом це не одна теорія, а група відносно нових перспектив постмодерністського аналізу девіантності та злочинності. *Серед них: конститутивна кримінологія, реалістична, типологічна, феміністична, критична, культуральна та анархістська* (деякі з цих теорій розглянемо нижче).

Зокрема, *конститутивна кримінологія* має довгу історію, оскільки вона спирається на кілька усталених критичних соціальних теорій, насамперед символічний інтеракціонізм, соціальний конструкціонізм, феноменологію, етнометодологію, структурний марксизм, постструктуралізм, теорію структурації, семіотику. Конститутивна кримінологія сформувалась у процесі застосування цих постмодерних концепцій до критичної кримінології. Відомими прихильниками даного напряму є Стюарт Генрі, Драган Мілованович, Грегг Барак і Брюс Арріго. Конститутивна кримінологія виходить із того, що оскільки злочинність осмислюється, тлумачиться та реалізується за допомогою певних дискурсивних форм, важливим компонентом будь-якої політики зі скорочення злочинності є зміна способів комунікації, що сприяють її вираженню[1].

[1] Henry Stuart, Milovanovic Dragan. Constitutive Criminology Origins, Core Concepts, and Evaluation. Routledge, 2009. 24 p. URL: https://www.taylorfrancis.com/chapters/edit/10.4324/9781315089089-30/constitutive-criminology-henry-stuart-milovanovic-dragan

Конститутивна кримінологія являє собою недержавно-центричний підхід до критичних перспектив у кримінології[1]. Прихильники цього підходу розглядають злочинність як невід'ємну складову загального матеріального та культурного існування суспільства. Отже, аналіз та контроль злочинності не може бути відокремлено від ширших структурних та культурних контекстів, у яких вона продукується. Передбачається цілісний підхід до вивчення злочинності. Це твердження протистоїть думці традиційної кримінології щодо можливості самостійного (роздільного) аналізу злочинів, незалежно від контексту, в якому вони скоюються.

Конститутивна кримінологія ставить під сумнів спроби установ та окремих осіб претендувати на пріоритет «експертних» знань. Істина для її прихильників– це форма панування. З конститутивною кримінологією пов'язана миротворча кримінологія, яка намагається пом'якшити людські страждання й, таким чином, знизити злочинність. Рішення системи кримінального правосуддя відкидаються як насильницькі. Теоретики цього напряму вважають, що індивідуальне насильство не може бути подолано завдяки державному насильству[2].

Феміністична кримінологія є критичним напрямом, що виник у 70-ті роки XX ст. як реакція на ігнорування та заперечення зв'язку між гендером (статтю) і злочинністю. Фемінізм, як відомо, являє собою «соціокультурний рух, спрямований проти дискримінації за ознакою статі, орієнтований на справедливі й рівноправні відносини між статями»[3].

Основні напрями фемінізму в кримінології відповідають типології фемінізму. Відповідно виділяють: ліберальний

[1] Ahmed S. Constitutive criminology and the "war on terror". *Critical Criminology: An International Journal.* 2014. Vol. 22 (3). P. 357–371. https://doi.org/10.1007/s10612-014-9235-6

[2] Schneider H. J. Causes of Crime – Recent Developments in the International Criminological Theory-Discussion. *Archives of Criminology*. 1998. (XXIII-XXIV). P. 13–44. https://doi.org/10.7420/AK1997-1998A

[3] Орловська Н. А. До питання про феміністський напрям у сучасній кримінології. *Держава та регіони.* Серія: Право, 2018. № 3 (61). С. 135.

фемінізм, який наголошує, що фізіологія не може пояснити злочинність жінок, саме соціологічні фактори є вирішальними для кримінальної делінквентності; радикальний, прихильники якого вважають, що злочинність є породженням тотального контролю чоловіків у суспільстві; марксистський, який є близьким до ліберального напряму, його теоретики наголошують, що економічний розвиток суспільства є головним чинником, що визначає гендерні відносини як різновид соціальних відносин; соціалістичний, який стверджує, що класові й гендерні відносини є однаково важливими, «адже як гендер структурований класом, так і клас залежить від сприйняття статі в контексті виробничих відносин»[1]. Феміністська кримінологія, як бачимо, у всіх її напрямах підходила до питань гендера з точки зору з'ясування причин та умов злочинів, що скоюються жінками та щодо жінок.

Фемінізм у кримінології набув популярності в XXI ст.[2]. Його прихильники спочатку наголошували на тому, що жінки становлять значну частину жертв злочинів, особливо у випадках із домашнім насильством, зґвалтуваннями тощо. Вони критикували також сексистські припущення традиційної кримінології та висували на передній план нові питання про жінок-правопорушників, диференційоване ставлення до правопорушників у ході судового розгляду та відбування покарання залежно від гендерної приналежності. Акцентували увагу на тому, що жінки традиційно підпорядковані неформальним механізмам контролю, які існують у сім'ях і загалом у суспільстві. Головною тезою феміністів є те, що жінка – це завжди жертва дискримінації, а чоловік – її поневолювач, агресор і узурпатор. Кримінологи схильні пояснювати дії жінок, які вдаються до скоєння злочину, як відповідь на своє історичне, соціально-економічне та політичне становище в патріархальному суспільстві.

---

[1] Орловська Н. А. До питання про феміністський напрям у сучасній кримінології. С. 136.

[2] Gelsthorpe L. Back to Basics in Crime Control: Weaving in Women / L. Gelsthorpe. *Critical Review of International Social and Political Philosophy.* 2004. Vol. 7. No. 2. P. 76–103. URL: https://www.crim.cam.ac.uk/system/files/documents/lrg10-1.pdf

Сучасні теорії про жіночу злочинність дозволили дати відповідь на запитання «чому жінки не так часто вчиняють злочини?». Істотний внесок у відповідні дослідження належить британському вченому, професору психології в Даремському університеті Енн Кемпбелл (англ. Anne Campbell, 1951–2017), яка пояснює меншу схильність до скоєння злочинів серед жінок біологічними та еволюційними особливостями. На її думку, жінки змушені дбати про потомство, тому вони є більш обережними, іншими словами, саме біологічні особливості щодо необхідності забезпечення потомству виживання, застерігають жінок від скоєння злочинів. У зв'язку з цим головна мета жінки – залишитися живою заради її дітей[1].

Професор Керрі Керрінгтон із Квінслендського технологічного університету (Австралія) стверджує, що не існує єдиної причини, аргументів або теорії, які пояснюють зростання жіночого насильства серед підлітків, і що багато простих пояснень, що циркулюють у популярній культурі, обумовлені антифеміністською ідеологією. Зосередившись на жінках, як на жертвах насильства, і дуже рідко як на злочинцях, феміністська кримінологія здебільшого ухилилася від делікатного питання жіночого насильства, залишивши дискурсивний простір для поширення антифеміністських настроїв[2].

Українська дослідниця Н. В. Галіцина вдалась до спроби обґрунтувати думку, що «феміністичний підхід не є ортодоксальним методом у кримінології. Це, радше, прихильність до окремих методів із пріоритетом етичних проблем, що стосуються теорії, вірування про природу світу, гносеології та апелювання до політичних зобов'язань»[3].

[1] Campbell A. The evolutionary psychology of women's aggression. *Philosophical Transactions of the Royal Society of biological sciences*. 2013. DOI: 10.1098/rstb.2013.0078

[2] Carrington K. Girls and Violence: The Case for a Feminist Theory of Female Violence. *International Journal for Crime, Justice and Social Democracy*. 2013. Vol. 2. Issue 2. P. 63–79. DOI: 10.5204/ijcjsd.v2i2.101

[3] Галіцина Н. В. Феміністичний підхід до дослідження жіночої злочинності. *Держава та регіони*. Серія: Право. 2013. № 2 (40). С. 119.

Загалом у центрі уваги прихильників феміністської теорії є наступні проблеми: спілкування; гендерних відносин; меншої тяжкості злочинів, вчинених жінками; віктимізації; однакового поводження з чоловіками та жінками у системі кримінального правосуддя.

Типологічна кримінологія. Кримінологічні дослідження в усі часи не могли обійти стороною класифікацію та типологію злочинців. Типологією злочинців є система класифікації, яка поділяє злочинців на категорії залежно від ступеня та стійкості їх антисоціальної спрямованості. Сучасна типологія злочинців передбачає виділення осіб, які вчинили злочин вперше, включаючи «ситуативних» і «випадкових» злочинців. Виділяють також осіб, які вчинили злочини повторно через свої особисті характеристики, такі як нездатність упоратися з несприятливими обставинами життя тощо. Окрему групу складають особи, що вчинили кілька злочинів, але не стали «професійними» злочинцями. Нарешті слід виділити також злісних, або «професійних» злочинців, для яких злочинна діяльність є способом заробітку та (або) вони перебувають в організованих злочинних угрупованнях.

Універсальної типології злочинців, яка могла б визначити рівні ризику та рівні необхідного контролю тієї чи іншої групи злочинців, потреби в їх лікуванні, на сьогоднішній день не існує. У сучасних публікаціях автори наголошують, що основним напрямом роботи наступного покоління має бути зміна правопорушників, а не контроль над ними[1].

Український кримінолог П. Ю. Данильченко (Харківський національний університет внутрішніх справ) пропонує використовувати в науковому обігу та практичній діяльності із запобігання злочинам сім типологічних особистісних критеріїв: за характером; за спрямованістю злочинних та радикальних дій; за контекстуальним елементом радикалізації особистості; за джерелом радикальної установки; за

[1] Byrne J. M., Roberts A. R. New directions in offender typology design, development, and implementation: Can we balance risk, treatment and control? *Aggression and Violent Behavior.* 2007 September–October. Vol. 12. Issue 5. P. 483–492. https://doi.org/10.1016/j.avb.2007.02.009

особливостями предикатного стану радикала; за екзистенційним змістом злочинного та радикального; за домінуючою соціально-рольовою ознакою. Відповідно П. Ю. Данильченко виділяє 22 кримінологічні типи (включаючи підтипи) кримінальних радикалів серед засуджених та описує основні кримінологічно значущі ознаки кожного типу. Інтегральна типологічна характеристика радикальних злочинців серед засуджених дає підстави відзначити, що більшість із них можна співвіднести з ініціативним, агресивним, раціонально-конформістським, колективістським радикалом інклюзивного типу[1].

Кримінологічне значення класифікації особистості злочинців та їх типологія пов'язані із завданням виявлення та усунення причин та умов злочинності, а також конкретних злочинів у процесі профілактичної діяльності правоохоронних органів.

Анархістська кримінологія не є новим підходом до критичного вивчення особи злочинця, шкоди, яку він завдає, злочинності та криміналізації, але раніше вона значною мірою ігнорувалась і набула серйозного імпульсу лише в останні роки. Заснована на безкомпромісній критиці закону, влади та держави у їх ставленні до злочинності та шкоди, яку вона завдає, анархістська кримінологія тісно пов'язана з іншими критичними теоріями, включаючи постмодернізм, фемінізм, аболіціонізм та радикальну кримінологію. Слід сказати, що анархістсько-індивідуалістична мотивація злочинної поведінки далека від ідейного анархізму-індивідуалізму. Ідейні анархісти не визнають анархізму злочинців. Злочинці ж навряд чи знайомі з теорією анархізму. Проте мотивація безвладдя є як в анархічних злочинців, так і в ідейних анархістів.

Традиційно кримінологія грунтувалася на презумпції держави, яка визначає злочинність та конструює примусові та загалом нелюдські засоби стримування та покарання тих, хто порушує закони держави. Анархіст же розглядає злочинність

[1] Данильченко П. Ю. Кримінологічна типологія злочинців-радикалів серед засуджених до позбавлення волі. *Право і безпека.* 2023. №1. Том 88. С. 146–156. DOI: 10.32631/pb.2023.1.13

без посилання на конкретну політичну/соціально-економічну структуру. Анархізм є моральним принципом самоврядування, ненасильства, постійного пошуку досконалості, особистої відповідальності та соціального добробуту. Соціальна організація морального принципу повинна бути самодостатньою. При цьому анархізму передує духовне відродження, засноване на інтерналізації етики неволодіння власністю та зобов'язанні розвивати таланти для вигоди всіх членів спільноти. Анархіст ігнорує існування законів та зовнішнього примусу. Для анархіста життя спільноти випливає із засвоєних моральних принципів, які відображають потребу людини діяти та спілкуватися у суспільстві взаємодопомоги. Передбачається, що ті, хто народжуються та розвиваються в такому суспільстві, будуть відображати наявну модель життя, оскільки суспільство задовольнятиме їх основні емоційні та фізичні потреби, тому інші форми поведінки не матимуть сенсу[1].

Анархісти були серед тих мислителів, які запропонували системну критику кримінального правосуддя, і серед перших, хто безпосередньо критикував академічну кримінологію, одночасно формулюючи кримінологію критичну. Вони визначили джерела соціальних проблем у соціальних структурах і відносинах нерівності та визнали, що інститути, яким віддають перевагу кримінологи основної течії та розглядають їх як можливі рішення соціальних проблем, насправді були причинами або посередниками цієї шкоди[2]. Загалом анархічна теорія прагне показати, що той вид справедливості, яким визначає себе наша сучасна правова система, насправді є фасадом внутрішньої системи інституціоналізованої несправедливості.

Прихильники даного напряму розглядають злочинність не лише як соціальну конструкцію, а й як символічну систему, яка об'єднує великі маргіналізовані групи населення, що

[1] Tifft L., Sullivan D. Struggle to be Human – Crime, Criminology, and Anarchism. Cienfuegos Press. 1980. 208 p.

[2] Classic Writings in Anarchist Criminology: A Historical Dismantling of Punishment and Domination, edited by Anthony J Nocella, Mark Seis and Jeff Shantz. AK Press. 2020. URL: https://www.akpress.org/classic-writings-in-anarchist-criminology.html

призводить до відтворення нерівних структурних умов[1]. На початку XXI ст. дослідники підхопили цей підхід для вивчення інших областей кримінології. Зокрема, Рендалл Амстер у своїй книзі «Загублені в космосі» досліджував як саме правова система криміналізувала бездомне населення за допомогою місцевих нормативних заходів щодо «очищення» та «дезінфекції» міських просторів для сприяння комфорту середнього класу. Залишившись на вулиці, бездомні змушені були боротись за виживання. Міські простори, як відомо, демонструють складну екологію, що складається з людей, культури, архітектури, технологій та природного середовища. У цьому середовищі безпритульні зазнають кримінального переслідування за виконання навіть таких дій, як сидіння чи сон[2].

Загалом анархістська кримінологія кидає виклик нинішнім формам панування, придушення та несправедливості, які формують та визначають систему правосуддя у сучасному світі[3].

Критична кримінологія, що формувалась на початку 70-х років XX ст. та набула поширення на початку XXI ст., піддала жорсткій критиці традиційну науку про злочини. Цей напрям характеризує досить критичне ставлення до сучасних суспільних, політичних, владних структур та відносин, радикально релятивістський підхід до самих понять «девіантність», «злочинність», «злочин» та ін., нерідко він демонструє оновлення методологічного інструментарію[4].

---

[1] Fernandez L. A., Dhondt G. Anarchist criminology. *The Routledge Companion to Criminological Theory and Concepts*. 2017, 1 Jan. P. 230–233. https://doi.org/10.4324/9781315744902-52

[2] Amster R. Lost in Space: The Criminalization, Globalization, and Urban Ecology of Homelessness. LFB Scholarly Publishing. 2008. 284 p.

[3] Contemporary Anarchist Criminology. Against Authoritarianism and Punishment by Anthony J. Nocella II (Volume editor) Mark Seis (Volume editor) Jeff Shantz (Volume editor). New York, Bern, Berlin, Bruxelles, Oxford, Wien, 2018. XVI, 144 p. DOI: 10.3726/b14254.

[4] Yu-Hsuan Chao. Critical Criminology: Past, Present, and Future. September 2022. *The Global Crime Justice and Security Journal*. 2022, September. Vol. 3. P. 28–44. DOI: 10.2218/ccj.v3.7032

Основною вимогою критичної кримінології, що занепокоєна питаннями соціальної справедливості та соціальними перетвореннями, є зміна капіталістичної системи як головної умови скорочення злочинності. Популяризаторами критичної кримінології стали відомі американські кримінологи Г. Блох і Д. Гейс. До критичної кримінології включаються такі напрями, як радикальна кримінологія, лівий реалізм, аболіціонізм та ін. Зокрема, представники радикальної кримінології привернули увагу до проблем корупції, організованої злочинності. У відповідь на їх дослідження у багатьох державах розпочалися кампанії боротьби з цими проблемами, ухвалено нові кримінальні закони.

Критико-радикальна школа розробляє три теорії. Перша – марксистська теорія, згідно з якою основу злочинності можна знайти в протиріччях капіталізму, що пригнічує та експлуатує робітничий клас. Злочинність бере початок в основному конфлікті між буржуазією і робітничим класом, який є конфліктом влади та інтересів індивіда. Далі йде анархічна теорія, яка прагне показати, що той вид справедливості, з яким уособлює себе сучасна правова система, насправді є фасадом внутрішньої системи інституціоналізованої несправедливості. Нарешті, лівий реалізм, який зосереджує увагу на чотирьох перемінних: жертва, злочинець, державні органи та громадськість. Не залишаючи поза увагою жертв так званих вуличних злочинів, радикальний реалізм ґрунтується не тільки на розумінні віктимізації злочинця державою, а й на розумінні віктимізації робітничого класу робітничим класом[1]. До цього напряму ми ще повернемось.

Загальним для всіх напрямів критичної кримінології є те, що вирішальним, критичним, якщо не основним джерелом злочинності є соціальні ієрархії та породжувані ними нерівності. Одних спроб простого спостереження за злочинцями явно замало. Необхідно піднімати та вирішувати проблеми нерівності, що лежать в основі злочинності.

[1] Schneider H. J. Causes of Crime – Recent Developments in the International Criminological Theory-Discusion. *Archives of Criminology*. 1998. (XXIII-XXIV). P. 13–44. https://doi.org/10.7420/AK1997-1998A

Таким чином, у межах постмодерністського підходу кримінологія, як і соціальні науки загалом, не містить жодних основоположних пояснень або універсальних законів девіантної поведінки. Постмодернізм характеризується інтенсивним скептицизмом стосовно науки, релятивізацією всіх знань[1]. Головні прояви постмодернізму, на думку І. Л. Честнова, – релятивізм, як погляд на світ, відмова від істини, нове уявлення про соціальну реальність[2]. Як вже зазначалось, злочинність розглядається як рекурсивна (лат. recursio – повернення) продукція, оскільки люди створюють (конструюють) себе і власний світ через взаємодію з оточуючими в процесі мовної комунікації. За допомогою мови і символічних уявлень вони ідентифікують відмінності, визначають категорії, тим самим беруть участь у соціальному конструюванні злочинності й порядку. Людина не лише формує дійсність, а й сама змінюється під її впливом. Відповідно девіантність і злочинність, соціальний контроль – це рекурсивний результат, одноманітні дії, що стали частиною історичного та культурного спілкування, досягли відносної стабільності у певний час у межах певного простору. Згідно постмодернізму, злочинність є інтегральною частиною суспільства, це результат сукупного впливу всіх його елементів, а не вплив кожного окремо. Вона викликана соціальною структурою та ідеологією. Злочинець і його жертва є результатом нерівного розподілу та впливу влади, тобто структурованої нерівності[3].

Постмодерністська школа в кримінології обґрунтовує розуміння злочинності як продукту використання влади для обмеження поведінки тих осіб, які не можуть бути усунуті від влади, але які намагаються подолати соціальну нерівність і поводитись так, як забороняє структура влади. Злочин може

[1] Гилинский Я. Девиантология: социология преступности, наркотизма, проституции, самоубийств и других «отклонений». Санкт-Петербург: Издательство «Юридический центр Пресс», 2004. С. 47.

[2] Честнов И. Л. Правопонимание в эпоху постмодерна. Санкт-Петербург: Изд-во Санкт-Петербург ун-та, 2002. С. 11.

[3] Milovanovic D. Postmodern Criminology. N.Y. L.: Garland Publishing, Inc., 1997. 284 p.

бути визначено на тій підставі, що певна поведінка є небезпечною для суспільства, такою вона визнається у кримінальному кодексі. При цьому кримінальне право є мовою для створення домінуючих відносин. Людська діяльність розширює свій діапазон з розвитком суспільства і будь-яке діяння може бути визнане шкідливим для людей та «анульоване» суспільством шляхом неофіційного морального осуду, або державою, коли порушуються формальні правові обмеження. Злочини завдають шкоди, але вони породжуються всієї рутинною практикою, соціальними інститутами, такими як праця, бюрократія, уряд, право і сім'я.

Постмодерністська кримінологія заперечує патологічний характер злочинності, моральної згоди, яка присутня в суспільстві щодо правових норм у формі соціального контракту, колективної совісті чи поділу праці. Постмодерністи стверджують, що нормою в суспільстві є конфлікт з приводу моральних цінностей, наполягають на заміні пошуку істини плюралізмом висновків. Вони заперечують свободу волі та детермінізм. Злочинність у рамках постмодерної кримінології є інтегральною частиною суспільства, результатом сукупного впливу всіх його елементів, а не їх окремим впливом. Вона викликана соціальною структурою та ідеологією, що розмежовує відносини між людьми в контексті дискурсивних практик з питань розподілу відповідальності одних перед іншими у владній ієрархії. І злочинець, і його жертва розглядаються як результат нерівного розподілу та впливу влади, тобто структурованої нерівності.

Таким чином, у розумінні постмодерністів злочинність є конвенційною, релятивною соціальною конструкцією – рекурсивною продукцією, оскільки люди створюють (конструюють) себе та власний світ через взаємодію з оточуючими у процесі мовної комунікації. За допомогою символічних уявлень та мови вони ідентифікують відмінності, визначають категорії, тим самим приймають участь у соціальному конструюванні злочинності та порядку. Людина при цьому не лише формує дійсність, а й змінюється під її

впливом. Звідси кримінально-правові норми, злочинність та соціальний контроль над нею – це конструкти, результат одноманітних дій, що стали частиною історичного та культурного спілкування, досягли відносної стабільності у певному часі та просторі. Злочин і злочинність – це відносні терміни, соціальні конструкції, що відображають діахронну соціальну політику, наприклад, одне вбивство може бути виправдане іншим вбивством. Дійсно, певні види людської діяльності є шкідливими та руйнівними, так їх розуміє і оцінює суспільство загалом. Але також вірно, що інші певні форми злочинної поведінки не завдають шкоди іншим особам і криміналізуються без достатніх онтологічних підстав. Злочинність майже повністю визначається контролюючими інститутами, які встановлюють норми і визначають певні значення для певних дій. Отже, злочинність у постмодерністській кримінології, яка гуманістично пояснює проблеми злочинності та можливості правосуддя на межі між особистістю та суспільством, є соціальною і лінгвістичною конструкцією[1].

Постмодернізм відображає перехід від класової структури до суспільства фрагментарного. Але чим більш фрагментарним є суспільство, тим більше в ньому нормативних субкультур (відповідно й варіантів «відхилень»). Постмодернізм кидає виклик звичним твердженням, методам, підходам, типам мислення і цінностям. Відповідно постмодерністська девіантологія і кримінологія перебуває в певній опозиції до традиційної девіантології і кримінології. Разом із тим, постмодерністська інтеграція дає можливість об'єднати як позитивістські, так і постмодерністські теорії злочинності, вийти на діалектичний рівень опису причинно-наслідкових зв'язків[2]. У цьому її позитивний зміст і цінність для науки.

[1] Arrigo B. A., Bersot H. Y. Postmodern Criminology. In: Bruinsma G., Weisburd D. (eds) Encyclopedia of Criminology and Criminal Justice. Springer, New York, NY. 2014. https://doi.org/10.1007/978-1-4614-5690-2_315

[2] Гарасимів Т. З. Природні та соціальні детермінанти формування девіантної поведінки людини: філософсько-правовий вимір: монографія / Тарас Зеновійович Гарасимів. Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2012. 420 с. URL: http://nbuviap.gov.ua/images/dorobku_partneriv/Garasumiv.pdf

4.2. Нова теорія девіантності.

Терміном «девіантна поведінка» позначають діяння людини (або групи осіб), які суперечать правилам поведінки, що сформувались у конкретній спільноті та є наслідком реалізації на практиці «девіації» (відхилення). Цей термін вперше до наукового обігу запровадив німецький вчений Ф. Мюллер у 1864 р. Похідним від поняття «девіація» є «девіантність», – стан суб'єкта девіації, а також соціальний феномен, який проявляється у масових і стійких відхиленнях від соціальних норм. Девіації та девіантність реалізуються на різних рівнях суспільної організації: на індивідуально-психологічному рівні вони виражаються у формі девіантної поведінки та девіантної спрямованості особистості, на груповому – групових девіацій та девіантної субкультури, на суспільному – соціальних девіацій та девіантної культури.

Девіантну поведінку розглядають як систему вчинків, що суперечать прийнятим у суспільстві нормам і виявляються як незбалансованість психічних процесів, неадаптованість, порушення процесу самоактуалізації або ухилення від морального та естетичного контролю за своєю поведінкою. Девіантна поведінка визначається також як така, що «навмисно порушує загальні норми … у ситуації споживання»[1].

Можна виділити чотири фактори, завдяки яким поведінка людини стає девіантною, а саме: зовнішні природні умови середовища, в якому людина перебуває і впливу якого зазнає (на них позначаються кліматичні, географічні та екологічні особливості); соціальні чинники, що формує спільнота, до якої людина належить (тут позначається вплив освіти, національної приналежності, моральна атмосфера у соціумі, політичні процеси у суспільстві та державі тощо); біологічні характеристики індивіда, що визначають реакцію людини на будь-які впливи середовища; психологічні особливості конкретної людини (імпульсивність, емоційність, різні порушення саморегуляції).

[1] Schaefers T., Wittkowski K., Benoit S., Ferraro R. Contagious effects of customer misbehavior in access-based services. *Journal of Service Research*. 2015, July. Vol. 19 (1). P. 3–21. DOI: 10.1177/1094670515595047

Під соціальними факторами розуміють особливості оточення, сім'ї, освіту, релігійність, економічне становище, місце проживання, суспільні інститути, організацію праці, форму держави, зокрема такий її елемент як політичний режим. Найбільш негативний вплив на правову поведінку справляють злидні, що є джерелом дегуманізації суспільства. Водночас загальносхвалене зло, з яким, наприклад, асоціюються цигарки та алкоголь, не завжди збільшує ризик девіантної поведінки. Для певного кола осіб це може бути фактором, що згладжує їх невдоволення та приносить радість. Це означає, що доступні ціни на алкоголь і цигарки здатні певною мірою знизити мотивацію до девіантної поведінки, у тому числі скоєння злочину у частини населення, яка постійно вживає алкоголь або палить.

Соціальні фактори не є єдиними детермінантами девіацій. Особистісні детермінанти так само призводять до девіантної поведінки, зокрема поведінки делінквентної (злочинної). Істотними детермінантами такої поведінки є втрата моральних орієнтирів, асоціальний розвиток особистості та її психологічні особливості. Джерелом соціальних конфліктів та делінквентної поведінки може бути маргіналізація[1].

Девіантну поведінку можна розглядати й з культурологічних позицій, – як результат конфлікту між культурними стереотипами (нормами). Наприклад, кримінальна субкультура провокує, передусім, трансформацію свідомості осіб, які відбувають покарання, формуючи у них антисуспільні орієнтири, культивує основні закони та традиції кримінального суспільства.

Деякі дослідники включають до деструктивних відхилень чаклунство, трудоголізм, байкерство, екстремальні види спорту та відпочинку, шопоголізм та багато іншого. До найбільш саморуйнівних девіацій в останні роки увійшло тютюнокуріння та наркоманія, а найбільш ризикогенним та шкідливим видом девіантності став тероризм.

[1] Тимошенко В. І., Корольчук В. В. Причини та юридичні наслідки девіантної поведінки. Науковий вісник УжНУ. Серія ПРАВО. 2023. Вип. 76(1). С. 77. DOI: https://doi.org/10.24144/2307-3322.2022.76.1.11

Серед психологічних (внутрішніх) причин девіантної поведінки виділяють незадоволені просоціальні потреби, що створюють внутрішній конфлікт особистості та призводять до формування аномальних потреб, а також асоціальні особистісні мотиватори, які призводять до вибору антисуспільних способів і засобів задоволення потреб[1].

Девіантна поведінка може бути викликана не окремими соціальними або внутрішніми факторами, а їх сукупністю, системою. До таких факторів належить марнославство, жадібність, заздрість, амбіції, прагнення до влади. Причиною девіантної поведінки можуть бути індивідуальні особливості людини, що пов'язані з розладом особистості, згаданою вище психічною патологією.

Розрізняють види девіантної поведінки: агресивна (яку згадано вище), делінквентна, залежна, суїцидальна.

Поведінка делінквентна (злочинна) являє собою антисуспільну протиправну поведінку, що проявляється у вчинках, які завдають шкоди окремим громадянам та суспільству загалом. Основний критерій, за яким можна відмежувати делінквентну поведінку від девіантної – це порушення чинних правових норм, що тягне за собою адміністративну, кримінальну чи іншу форму юридичної відповідальності. Проявляється вона у діяннях, які завдають шкоди як окремим людям, так і суспільству загалом. Такі діяння можуть супроводжуватись кримінальною агресією. Залежно від об'єкта, кримінальна агресія може набувати форми індивідуальної, колективної або масової. Агресором може бути як індивід, так і держава. Саме таку агресію нині спостерігає увесь світ на прикладі Російської Федерації, яка вже четвертий рік веде війну проти України.

Залежна (адиктивна) поведінка є однією з форм деструктивної поведінки, внаслідок якої людина стає безпорадною перед своєю пристрастю. Є такі форми залежної поведінки: хімічна залежність (куріння, токсикоманія,

[1] Shafieva E. I., Murotmusaev K. B., Yusupova Sh. Sh. Deviant behavior: psychological factors of study. *Frontline social sciences and history journal*. 2022. Vol. 2. Issue 3. P. 32–38. DOI: https://doi.org/10.37547/social-fsshj-02-03-04

наркозалежність, залежність від ліків, алкогольна залежність); залежність від релігії (релігійний фанатизм); ігрова залежність (азартні ігри); сексуальні адикції (зоофілія, фетишизм, садомазохізм) та багато ін.

Суїцидальна поведінка являє собою реалізацію на практиці усвідомленого прагнення позбавити себе життя. Суїциденту притаманні такі риси: нестерпність страждань, постійний безрезультатний пошук вирішення проблеми, переживання безнадійності ситуації та власної безпорадності, аутоагресія. Все це призводить врешті решт до суїциду.

Юридичні наслідки девіантної поведінки можуть бути різні. Негативна девіантна поведінка деліктоздатних суб'єктів є підставою застосування заходів юридичної відповідальності. Позитивна девіантна поведінка є основою застосування юридичних заходів заохочення; негативна девіантна поведінка неделіктоздатних суб'єктів та невинна поведінка деліктоздатних суб'єктів – підставою звільнення від юридичної відповідальності[1].

Нині девіантна поведінка значної частини спільноти позначилась на криміналізації суспільства, зростанні показників злочинності та зміні її структури у напрямі розширення соціальної бази за рахунок девіантів, зниженні суспільного інтересу до моральної проблематики, зростанні аморальності та лицемірства, розвитку правового нігілізму на всіх соціальних рівнях[2].

Нова девіантність являє собою кримінологічну теорію, створену як відповідь на переважання позитивістської думки. Позитивісти стверджували, що злочинна діяльність виникає внаслідок фізичних, індивідуальних та соціальних факторів. Нова теорія девіантності, що охоплює ряд концепцій, виступає за вирішальний вплив на соціум творчості та свободи волі. По суті злочинна діяльність є поведінковою реакцією на

[1] Ward D. A., Menke B. A., Gray L. N., Stafford M. C. Sanctions, modeling, and deviant behavior. *Journal of Criminal Justice*. 1986. Vol. 14. Issue 6. P. 507. https://doi.org/10.1016/0047-2352(86)90093-0

[2] Тимошенко В. І., Корольчук В. В. Причини та юридичні наслідки девіантної поведінки. *Науковий вісник УжНУ. Серія ПРАВО*. 2023. Вип. 76(1). С. 77. DOI: https://doi.org/10.24144/2307-3322.2022.76.1.11

переважаючі домінуючі сили в суспільстві[1]. За таких обставин визначення злочину залежить від наявності конкретної дії групи або окремої особи, а також від присутності групи, чиї різні цінності спонукають кваліфікувати діяння, що розглядається, як злочинне[2].

На відміну від своїх попередників, які стверджували, що злочином є порушення загальноприйнятих норм суспільства, прихильники нової девіантності вважають, що в суспільстві немає набору норм, які об'єктивно поділяються всіма членами соціуму (загальноприйнятих) та які можна було б використовувати для визначення відхилень.

Теорія передбачає, що функціонування суспільства диктується можновладцями, оскільки вони мають величезний контроль над його ідеологічним апаратом, таким як засоби масової інформації, освіта, уряд та релігія. Культурні, моральні та політичні цінності, яких дотримуються сильні світу цього, приймаються суспільством і використовуються як фон, на якому визначається девіантна поведінка[3]. Як відомо, у масовій свідомості девіантність пов'язана з негативними явищами. Однак немає жодного поведінкового акту, який був би «девіантним» сам по собі, за своїм змістом, незалежно від соціального контексту. Те, що нормально для одного суспільства чи субкультури, є ненормальним для інших. При цьому девіантна поведінка може мати для суспільства як негативне, так і позитивне значення. Позитивне є засобом розвитку системи – це соціальна творчість. Негативне (злочинність, тероризм, корупція та ін.) – дезорганізує систему та сприяє її руйнуванню.

Слід сказати, що вплив функціоналізму в даному випадку виявився величезним. У соціології функціоналістський підхід є однією з основних теоретичних рамок, що використовуються

[1] Law Birdie. The Current Schools of Criminological Theory in the UK and Canada. 2023, April 3. URL: https://lawbirdie.com/the-current-schools-of-criminological-theory-in-the-uk-and-canada/

[2] Tierney J., O'Neill M. Criminology: Theory and context. Routledge, 2013. 450 p.

[3] Law Birdie. The Current Schools of Criminological Theory in the UK and Canada. 2023, April 3. URL: https://lawbirdie.com/the-current-schools-of-criminological-theory-in-the-uk-and-canada/

для розуміння суспільства та його різних компонентів. Коли справа доходить до злочинної поведінки, функціоналісти пропонують унікальну перспективу, яка підкреслює роль девіації та її функції у соціальній системі. Ця думка прагне проаналізувати, як злочинність і девіація сприяють загальному функціонуванню та стабільності суспільства.

Функціоналізм розглядає суспільство як складну систему, що складається з взаємопов'язаних частин, які працюють разом для підтримки громадського порядку та стабільності. На думку прихильників цього теоретичного підходу, кожен інститут та соціальне явище мають певну мету або функцію, яка робить внесок у загальне функціонування суспільства. Злочинність і девіація, хоч і здаються негативними, розглядаються як складові цієї системи.

З погляду функціоналізму, злочинність виконує кілька важливих функцій у суспільстві. Вона діє як механізм встановлення кордонів, визначаючи, що вважається прийнятною поведінкою, зміцнюючи соціальні норми та цінності. Називаючи певну поведінку девіантною чи злочинною, суспільство встановлює чіткі межі прийнятної поведінки, що допомагає підтримувати соціальний порядок та згуртованість. Злочинність надає платформу для соціальних змін. Функціоналісти стверджують, що девіантна поведінка та злочинні дії часто виникають як відповідь на соціальну нерівність чи структурні проблеми у суспільстві. Висуваючи на перший план ці проблеми, злочинність може виступати каталізатором соціальних реформ і поліпшень. Наприклад, рухи за громадянські права та протести проти несправедливості часто були зумовлені визнанням злочинності та девіантності. Нарешті, як стверджують прихильники функціоналізму, злочинність функціонує як механізм соціальної солідарності. Коли вчиняється злочин, він часто призводить до колективної відповіді суспільства. Ця відповідь може зміцнити соціальні зв'язки та посилити почуття спільності. За часів криз, стихійного лиха чи терористичних атак спільноти об'єднуються для підтримки та захисту, зміцнюючи тим самим почуття єдності та солідарності.

Функціоналісти також стверджують, що девіація та злочинність можуть бути запобіжним клапаном для соціальної напруженості та фрустрації. Допускаючи девіантну поведінку чи злочинні діяння, суспільство надає людям можливість висловити своє невдоволення будь-чим, у тому числі й наявним соціальним порядком. Таке зняття напруги може запобігти більш руйнівним формам соціальних заворушень, таким як бунти або революції. Функціоналісти вважають, що існування злочинності створює потребу у соціальному контролі. Реакція на девіації та злочинні дії часто призводить до створення формальних та неформальних механізмів контролю, таких як правоохоронні органи та програми громадського нагляду. Ці механізми не лише спрямовані на запобігання злочинам та покарання злочинців, а й забезпечують почуття безпеки та порядку в суспільстві.

Одним із недоліків функціоналістського підходу є те, що він схильний ігнорувати негативні наслідки злочинності, такі як шкода, заподіяна жертвам, та увічнення соціальної нерівності. Функціоналізм також передбачає, що всі соціальні інститути та явища працюють гармонійно заради підтримки громадського порядку. Однак ця точка зору залишає поза увагою конфлікти та дисбаланс влади, що існує в суспільстві та може сприяти виникненню злочинності та відхилень.

Отже, функціоналістський погляд на злочинність дає унікальну перспективу ролі девіації у суспільстві. Він визначає функції, які виконує злочинність, а саме: встановлення кордонів, соціальні зміни, соціальна солідарність та зняття напруги. Однак важливо враховувати обмеження цієї перспективи та визнавати складнощі та негативні наслідки, пов'язані зі злочинністю та девіацією[1].

Досить цікавою є й інтегративна концепція «реінтегративного (відновленого) сорому» австралійського кримінолога Джона Брейтвейта (англ. Braithwaite John, 1951 р.). В його концепцію інтегровано наступні вчення:

[1] The Functionalist View of Crime in Sociology. 2024, 15 May. URL: https://easysociology.com/sociological-perspectives/functionalism/the-functionalist-view-of-crime-in-sociology/

теорія контролю, субкультур, диференційованої асоціації, напруги, стигматизації. Згідно з концепцією Д. Брейтвейта, в основі соціального контролю над злочинністю лежить відчуття сорому правопорушником. Саме усвідомлення сорому, на його думку, може стати одним із факторів, які позитивно впливають на формування суспільної свідомості. Автор захищає і обґрунтовує ідею відновного правосуддя, як альтернативи сучасному кримінальному правозастосуванню. У книзі «Злочин, сором та реінтеграція» («Crime, Shame and Reintegration», 1989) він наголошував, що в суспільстві буде значно менше правопорушень, якщо особам, схильним до вчинення злочинів, пропагувати та пояснювати, яку шкоду вони можуть спричинити[1]. Вважав, що активна позиція суспільства впливає на моральну сторону правопорушників, внаслідок чого правопорушники можуть покаятись, відчути сором за свої діяння, що буде сприяти їх інтеграції у суспільство. У праці «Відновне правосуддя і чутливе регулювання» («Restorative Justice and Responsive Regulation», 2002) вчений пропонує широкий набір стратегій для зміни поведінки колишніх злочинців[2].

Нова теорія девіантності виступає за оцінку девіантності в її власних термінах та за застосування наукових методів для оцінки суб'єктивних значень, що визначають девіантну діяльність. При цьому нова теорія девіантності не пропонує вичерпного пояснення причин девіацій у суспільстві.

Цікаве дослідження делінквентності було проведено американськими соціологами і кримінологами Девідом Матца (англ. Matza David, 1930–1918) та Грешамом Макреді Сайксом (англ. Gresham M'Cready Sykes, 1922–2010). Разом вони підготували дві статті. В одній з них «Techniques of Neutralization: A Theory of Delinquency» («Методи нейтралізації: теорія злочинності», 1957) автори запропонували теорію

[1] Braithwaite J. Crime, shame and reintegration. Cambridge University Press, 1989. 226 p. URL: https://johnbraithwaite.com/wp-content/uploads/2016/06/Crime-Shame-and-Reintegration.pdf

[2] Braithwaite J. Restorative Justice and Responsive Regulation. Oxford University Press, 2002. 314 p. URL: https://johnbraithwaite.com/wp-content/uploads/2019/02/Restorative-Justice-and-Responsive-regulation-book.pdf

дрифту (також відому як теорія нейтралізації або соціального контролю). Згідно з цією теорією, людина, яка здійснює протиправні діяння, на деякий час нейтралізує притаманні їй властивості, що зазвичай мають запобігти таким діянням, наприклад моральність, обов'язок, законослухняність тощо. Іншими словами, це психологічний метод, який допомагає людям відключати «внутрішні протести», коли вони роблять, або планують зробити щось, що, на їхню думку, є неправильним.

Отже, нова теорія девіантності розглядає правопорушення як засіб і захисту, і нападу, і пристосування до умов і викликів соціальної дійсності. Наприкінці XX століття позначилися й нині зберігаються кілька тенденцій, що відображають динаміку соціальних девіацій у західній культурі та на пострадянському просторі. По-перше, на фоні зниження рівня тяжких злочинів спостерігається істотне збільшення кількості більш легких девіацій (агресивна поведінка, сексуальні перверсії та залежності). Очевидно, що сучасні люди порушують моральні норми більш вільно і безкарно, переступаючи межу дозволеного більш часто, ніж їхні попередники. Ситуація в сучасному суспільстві може бути позначена як моральна аномія, визначальною характеристикою якої є не лише відсутність чітких норм поведінки, а й моральна нестійкість соціуму.

Різновидом девіантної поведінки є корупційна поведінка, яка, з огляду на її поширеність та негативні наслідки, заслуговує на особливу увагу. Корупція певним чином притаманна кожному історичному етапу існування людського суспільства, де проявляється багатоваріантно. Риси корупції змінюються, відображаючи ступінь складності людського суспільства та перетворень, що відбуваються в різні періоди соціального буття. Вже Аристотель, звертаючись до проблеми корупції у своєму творі «Політика», вказує на її руйнівний вплив на державу. Саме корупцію Аристотель виділяє як чинник, що сприяє переходу монархії в збочену форму влади – тиранію.

У римському праві термін «корупція» набув юридичної форми. Показовим прикладом є одна з найдавніших пам'яток

римського права – Закони XII таблиць середини V ст. до н. е. (лат. leges duodecim tabularum), в якому термін «corrumpere» застосовується у значенні обміну за гроші свідчень у суді та підкупу судді. Узагальнено термін «корупція» у Стародавньому Римі розумівся як протиправна дія, вчинена суддею чи іншою посадовою особою у процесі судочинства. Надалі це поняття стало застосовуватись щодо зловживань посадових осіб.

На території сучасної України вперше прояви корупції зафіксовано в XI–XII ст. у Київській Русі, де дружинники, які відігравали також роль бюрократії, зловживали своїми обов'язками. Корупція на той час розглядалась як «посул», що означало незаконну винагороду. Відповідна згадка міститься у Двінській уставній грамоті[1]. У період татарської орди хабарництво було тимчасово дещо приборкане ханом Батиєм за допомогою силових методів[2].

За часів Середньовіччя термін «корупція» набуває виключно церковного, канонічного значення та теологічного акцентування, як «спокуса», «спокуса диявола» та «гріх». Термін «corruptibilitas» означає тлінність людини, схильність до руйнування. Корупція в католицизмі стала проявом гріховності.

В епоху Відродження (Ренесансу) одне з найбільш глибоких і впливових для історії політико-правової думки пояснень сутності корупції належить Н. Макіавеллі. Італійський гуманіст визначав корупцію як «використання публічних можливостей у приватних інтересах»[3]. Згідно з Н. Макіавеллі, народу вкрай важко залишитися вільним, якщо він розбещений корупцією.

Розуміння корупції в контексті опозиції природним і позитивним законам розвивав і Т. Гоббс, який вважав, що

[1] Грищук М. Передумови виникнення та протидії корупції: історико-правові аспекти. *Актуальні проблеми правознавства.* 2020. Вип. 2 (22). С. 30. URL: https://appj.wunu.edu.ua/index.php/apl/article/view/963/952

[2] Боковиков Ю. В. Механізми протидії корупції. *Теорія та практика державного управління*. 2017. Вип. 56. С. 5.

[3] Макиавелли Н. Государь: Сочинения / Н. Макиавелли. Москва: ЭКСМО-Пресс, 2001. С. 286.

людина від природи схильна до досягнення своєї приватної вигоди, прагне піднесення над іншими людьми[1]. Відповідно виникає заздрість, ненависть та прагнення шкодити один одному. Характерно, що Т. Гоббс продовжує розпочату його попередниками морально-дидактичну традицію осмислення корупції та загалом злочину. Важливе місце у морально-психологічному генезисі злочину він відводить марнославству та нерозумній переоцінці власної особистості. У своїх міркуваннях Т. Гоббс приходить до висновку, що корумповані елементи проникли у повсякденне життя та є складовою всіх відносин між людьми. У корупції мислитель бачить корінь зла, з якого випливають різноманітні спокуси і зневага до всіх законів.

У XVIII столітті поняття «корупція» та «розклад» стали центральними для європейського політичного дискурсу. Основною ланкою такої парадигми виступає проблематика «розквіту» та «занепаду», що спирається на використання понять «розбещення» або «ушкодження» як основних категорій історичного аналізу. В даному випадку термін «розбещення» («пошкодження») є еквівалентом латинського слова «corruptio». До проблеми корупції активно звертаються філософи-просвітники. Так, Ш. Л. Монтеск'є, аналізуючи принципи правління, розмежовує форми корупції, що притаманні монархії, аристократії та деспотії. Для демократії граничним проявом корупції стає продаж народом за гроші своїх голосів під час виборів. Ті ж, хто бореться за владу, підкуповують народ, видаючи йому з громадської скарбниці гроші за голосування, але при цьому прагнуть зрештою отримати від народу більше, ніж вони давали. Монтеск'є стверджує: якщо не контролювати суспільні недуги – розкіш та вади – суспільство гине. Порочність і корумпованість чиновників з'являються там, де немає контролюючих інститутів (наприклад цензури)[2]. Мислитель вважає, що корупція бере свій початок від формування управлінського

[1] Гоббс Т. Левиафан. Москва: Мысль, 2001. С. 118.

[2] Монтескье Ш.-Л. Избранные произведения. Москва: Изд-во полит. лит., 1955. С. 255, 263.

апарату. На його думку, досвід усіх століть показує, що кожна людина, яка має владу, схильна зловживати цією владою[1].

Німецький філософ Макс Вебер (1864–1920) також зробив внесок у розвиток уявлень про корупцію. У роботі «Політика як покликання та професія» вчений виділив два способи зробити з політики свою професію: або жити «для» політики, або жити «за рахунок» політики. «За рахунок» політики, як професії, живе той, хто прагне зробити з неї постійне джерело доходу; «для» політики – той, хто має іншу мету»[2].

М. Вебер розглядав хабарництво та корупцію як невід'ємну властивість адміністративного апарату, який був присутній у середньовічному суспільстві. Корупція зараз є однією з нагальних соціальних, економічних, політичних та психологічних проблем у всьому світі. Це одна з найбільших перешкод у реалізації прав і свобод людини й громадянина, що перешкоджає розвитку ефективної системи державного управління, тягне за собою ряд наслідків, у тому числі зростання майнової нерівності та бідність значної частини населення, соціальну напругу, яка шкодить національній економіці, загрожує політичній стабільності в країні. Особливо небезпечна корупція під час війни, – вона підриває довіру західних партнерів до України та може призвести до зменшення, або навіть припинення допомоги нашій країні, у тому числі військової допомоги[3].

Нині корупцію досліджує ряд наук. У соціології корупцію розуміють як дисфункціональне явище, патологію суспільства, що породжує в ньому потворні форми взаємовідносин між людьми. В політології корупційна діяльність тлумачиться як поведінка, що проявляється в нелегітимному використанні посадовими особами свого

[1] Монтескье Ш.-Л. Избранные произведения. Москва: Изд-во полит. лит., 1955. С. 267.

[2] Вебер М. Избранные произведения: пер. с нем. / М. Вебер; сост., общ. ред. и послесл. Ю. Н. Давыдова; предисл. П. П. Гайденко. Москва: Прогресс, 1990. С. 653, 654.

[3] Tymoshenko V., Bondar S., Ivanchuk N. Corruption as a threat to human rights and freedoms. Scientific Journal of the National Academy of Internal Affairs 2022. Vol. 27(4). P. 31–39. DOI: 10.56215/0122274.31

службового становища з метою захоплення та утримання влади в суспільстві. В економічній теорії під корупцією прийнято розуміти різновид поведінки державних службовців, що спрямований на отримання вигоди за рахунок використання державних ресурсів в особистих цілях. Причини поширення корупції вбачають у надмірному та неефективному втручанні держави в економічне життя суспільства.

В юридичній науці зазвичай розглядають феномен корупції як суспільно-небезпечну протиправну поведінку, що характеризується підкупом-продажністю посадових осіб за корисливого використання ними своїх службових повноважень. Тобто це різновид правопорушення, злочин чиновників проти держави. Ч. 1 ст. 1 Закону України «Про запобігання корупції» визначає, що корупція – це використання особою, яка є суб'єктом корупційного правопорушення, «наданих їй службових повноважень чи пов'язаних з ними можливостей з метою одержання неправомірної вигоди або прийняття такої вигоди чи прийняття обіцянки/пропозиції такої вигоди для себе чи інших осіб або відповідно обіцянка/пропозиція чи надання неправомірної вигоди особі, зазначеній у частині першій статті 3 цього Закону, або на її вимогу іншим фізичним чи юридичним особам з метою схилити цю особу до протиправного використання наданих їй службових повноважень чи пов'язаних з ними можливостей»[1]. На жаль, корупція стала системою відносин, яка пронизує як усі владні, управлінські структури, так і суспільство.

Зловживання службовим становищем у особистих цілях позначається як на системі державного управління, так і на функціонуванні суспільства загалом. Таке розуміння корупції є домінуючим, воно знайшло відображення в нормативно-правових актах, які спрямовані на боротьбу з цією суспільною патологією. У межах вказаного підходу корупція розуміється як протиправне діяння, що охоплює наступні елементи:

[1] Про запобігання корупції. Закон України № 1700-VII від 14.10. 2014 р.: станом на 12.09.2025. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1700-18#Text

суб'єкти правопорушення (фізичні особи, які є посадовими особами, або прагнуть отримати вигоду від службового становища іншої особи); мотив (отримання вигоди у вигляді грошей, цінностей або послуг майнового характеру, незаконне набуття чи надання певних переваг); злочинне діяння (зловживання становищем, дача або отримання хабаря і т. ін.), об'єднані важливою апріорною властивістю – суперечність законним інтересам суспільства та держави.

Загрожуючи правам і свободам людини, тим самим корупція загрожує й особистій безпеці. Потенційним джерелом небезпеки для людини можуть бути будь-які взаємодії з іншими людьми, спільнотами, технічними засобами тощо. Зазвичай виділяють шість груп небезпек: природні, техногенні, антропогенні, екологічні, соціальні, біологічні, які, у свою чергу, поділяються за конкретним джерелом і об'єктом впливу, способами впливу та наслідками, можливостями протидії небезпеці та ін. Корупція є різновидом соціальної небезпеки.

Безпека людини традиційно викликає занепокоєння міжнародних організацій. Ще в 1994 році Організація Об'єднаних Націй у «Звіті про людський розвиток» чітко сформулювала концепцію безпеки людини, яка ґрунтується на ідеї права кожного жити вільно, життям, незалежним від злиднів та розпачу. Всі люди мають право жити без страху та бідності, при цьому кожен має рівні права розвивати свої здібності з метою покращення якості власного життя та забезпечення безпеки за допомогою семи її компонентів: політична безпека (користування політичними та громадянськими правами, а також свобода політичного вираження); суспільна безпека (забезпечення дотримання звичаїв, традицій, виживання етнічних груп та їх матеріальне забезпечення); особиста безпека (фізичний захист населення від тортур, війни, злочинності, жорстокого поводження, домашнього насильства тощо); економічна безпека (свобода від злиднів); продовольча безпека (кожна людина повинна мати доступ до достатньої кількості їжі у будь-який час); безпека здоров'я (доступ до медичного обслуговування та

профілактика захворювань); екологічна безпеки (захист від забруднення та інших екологічних небезпек)[1]. Як бачимо, особистій безпеці приділяється належна увага. Концепція фокусується на людині як на основному джерелі безпеки і перетворює державну безпеку на засіб її захисту. Корупція ж не просто загрожує всім цим благам, у тому числі й безпеці людини, вона робить їх фактично недоступними для більшості населення.

У резюме Доповіді про людський розвиток за 2023/2024 рр. – щорічній публікації, що видається Програмою розвитку ООН – сказано: «Ми знаходимося на злощасному роздоріжжі. Поляризація та недовіра у суспільстві накладаються на глобальні екологічні проблеми. Багато в чому це пов'язано з відсутністю безпеки та нерівністю. Те ж саме можна сказати і про безліч наративів, які роблять людину безправною, які породжують захисний фаталізм і катастрофічну інерцію – всі вони обмежені і, в певному сенсі, підживлюються політичною поляризацією, що збиває з пантелику»[2]. Таким наративам значно сприяє корупція.

На особливу увагу заслуговує особиста безпека людини, яку можна розглядати як поняття, що включає все, що покращує якість життя людей та суспільства у різних вимірах – політичному, економічному, соціальному, екологічному тощо. Так, у політичному вимірі особиста безпека можлива, якщо відсутні фальсифікації на виборах, прийняття рішень на всіх рівнях влади є ефективним, принципи управління не порушуються, уряд не вдається до насилля стосовно окремих осіб, дотримуються стандарти прав людини, влада вживає належних заходів у боротьбі з тероризмом, населення користується конституційно проголошеними правами і свободами, держава захищає та розширює права та можливості людей, забезпечує їх основні

[1] Human Development Report 1994. Published for the United Nations Development Programme (UNDP) New York Oxford Oxford University Press. 226 p. URL: https://hdr.undp.org/system/files/documents/hdr1994encompletenostats.pdf

[2] Выход из тупика. Резюме Доклада о человеческом развитии за 2023–2024 гг. С. 5–6. URL: https://hdr.undp.org/system/files/documents/hdr2023-24overviewru.pdf

потреби та не здійснює проти них жодних утисків. В економічному вимірі особиста безпека передбачає подолання безробіття та бідності, належне забезпечення продовольством. У соціальному вимірі особиста безпека неможлива без юридичної рівності, соціальної справедливості, суспільної злагоди, здатності влади протистояти будь-якому насиллю, поширенню хвороб та епідемій[1]. В екологічному вимірі безпека передбачає стан навколишнього природного середовища, за якого можна запобігти погіршенню екологічної ситуації та виникненню загроз для здоров'я людей. Це гарантується здійсненням широкого комплексу взаємопов'язаних екологічних, політичних, економічних, технічних, організаційних, державно-правових та інших заходів[2]. Прояви корупції на будь-якому етапі вказаних заходів зводять нанівець усі зусилля як уряду, так і суспільства та кожного громадянина.

Корупція має різні види та форми. Види корупції: велика корупція або топкорупція – здійснюється на вищих рівнях публічної влади або великого бізнесу, що призводить до недієвості державного апарату та негативно позначається на життєдіяльності суспільства; політична – передбачає маніпулювання законодавством та процедурами з метою розподілу влади, ресурсів та грошей між певною кількістю людей; побутова – присутня в повсякденному житті й пов'язана зазвичай зі спробами громадян отримати доступ до базових суспільних благ або послуг. Виникає між державою, представленою чиновниками/бюрократами, що відповідають за прийняття рішень, та громадянами, яким потрібні певні послуги. Найбільш поширеними формами корупції є: хабарництво, фаворитизм (непотизм, кронізм), заступництво, зловживання впливом, привласнення, розтрата майна або заволодіння ним шляхом зловживання службовим становищем.

[1] Hassan A. M. The impact of corruption on the human security of societies in transition (Iraq case study since 2003). *Review of Economics and Political Science.* 2020. URL: https://www.emerald.com/insight/content/doi/10.1108/REPS-06-2019-0092/full/html

[2] Про охорону навколишнього природного середовища. Закон України. № 1264-XII від 25.06.1991: станом на 08.08.2025. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1264-12#Text

Хабарництво – це отримання службовою особою, а також передача їй грошей, послуг чи інших цінностей за виконання роботи, яку ця особа і так мала б зробити, або за здійснення своїх функцій належним чином. Хабар може бути активним і пасивним. Прийняття пропозиції, обіцянки або одержання неправомірної вигоди службовою особою в Україні є кримінальним правопорушення.

Хабарництво тісно пов'язане з іншими корупційними кримінальними правопорушеннями у сфері службової та професійної діяльності, які стосуються надання публічних послуг, зокрема з підкупом особи, яка надає публічні послуги, службовою недбалістю, службовим підробленням, зловживанням владою або службовим становищем та ін.

Кримінальним правопорушенням є й легалізація (відмивання) майна, одержаного злочинним шляхом. Такі діяння можна розглядати як одну з останніх ланок ланцюга корупційних діянь, що спрямовані на мінімізацію можливостей розкриття корупційних злочинів (фактів отримання хабарів, казнокрадства тощо), а також на їх приховування шляхом розриву безпосереднього зв'язку між злодіями, чиновниками та політиками, з одного боку, та незаконно одержаними ними коштами, – з іншого.

Фаворитизм (блат) являє собою упереджений розподіл ресурсів на основі особистих уподобань. Форми фаворитизму: непотизм; кумівство або кронізм (прихильне ставлення до друзів і соратників при розподілі ресурсів та посад); заступництво (форма підтримки від впливового покровителя задля призначення або обрання на якісь посади, отримання підвищення або просто премій тощо).

Заслуговує на увагу й непотизм. Термін «непотизм» зараз іноді вживається для позначення службового фаворитизму, несправедливості та привілеїв для родичів, кумів, друзів, коханок, які надаються незалежно від професійних якостей (зазвичай низьких) і відсутності користі або навіть шкоди для справи переважно у тих сферах, де родинні зв'язки та суб'єктивне ставлення недоречне, наприклад, при прийомі на роботу до державних установ, при вступі до закладів вищої

освіти, при захисті дисертацій та атестації наукових кадрів. Зокрема, сприяння «своїм людям» у захисті неякісної дисертації призводить не лише до профанації науки, а й до появи так званих «фахівців», які у подальшому самі будуть порушувати права інших і на освіту, і на охорону здоров'я, і на працю, і на повагу до гідності тощо. Такий стан речей цинічно принижує дійсно вчених, отже порушує права людини. Як бачимо, одне корупційне діяння тягне за собою інші, тобто корупція сама себе відтворює[1]. Непоти уособлюють неабияку загрозу для безпеки громадян. Такі особи звикли досягати бажаного без зусиль, звикли, що їм все дозволено, а інших людей можна розглядати як обслуговуючий персонал, який існує лише для того, щоб створювати для них комфортні умови. Як правило, ці особи мають дуже низький професійний рівень і ще нижчі моральні якості та поширюють свій менталітет не все, чого торкаються. На сьогоднішній день непотизм істотно витісняється кронізмом, що є ефективним засобом «приватизації» держави у світлі кланового капіталізму.

Зловживання впливом – форма корупції, за якої особа обмінює можливість реального чи потенційного впливу на прийняття рішень на неправомірну вигоду. Найчастіше це посадова особа. Згідно зі ст. 369-2 Кримінального кодексу України, зловживання впливом – це «пропозиція, обіцянка або надання неправомірної вигоди особі, яка пропонує чи обіцяє (погоджується) за таку вигоду або за надання такої вигоди третій особі вплинути на прийняття рішення особою, уповноваженою на виконання функцій держави або місцевого самоврядування»[2]. Це кримінальне правопорушення подібне до хабарництва, але має важливу відмінність: зловживання впливом стосується «посередника» або особи, яка виступає

[1] Тимошенко В. І. Корупція як порушення прав людини. *Реалізація державної антикорупційної політики в міжнародному вимірі [Текст]: матеріали IV Міжнародної науково-практичної конференції (Київ, 12 грудня 2019 р.) у 2 ч. редкол.*: В. В. Чернєй, С. Д. Гусарев, С. С. Чернявський та ін. Київ: Нац. акад. внутр. справ, 2019. С. 216–219. URL: http://elar.naiau.kiev.ua/jspui/handle/123456789/16714

[2] Кримінальний кодекс України: Закон України № 2341-III від 05.04.2001 р.: станом на 17.07.2025. URL: http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/2341-14

посередником між тим, хто приймає рішення, і стороною, яка прагне отримати неправомірну перевагу. При цьому бенефіціар не обов'язково є посадовою особою. Він не може ухвалювати рішення, вигідні особі, в інтересах якої діє, але він може використати своє становище, щоб вплинути на особу, яка приймає такі рішення.

Всі названі прояви корупція створюють перешкоди в реалізації прав і законних інтересів людини і громадянина. Корупція сприяє політичній нестабільності, нерозвиненості та недосконалості законодавства, неефективності інститутів влади, слабкості інститутів громадянського суспільства та руйнації демократичних традицій, а також зниженню рівня політичної культури громадян, деформації правової свідомості, слабкості судової системи, нехтуванню правами та законними інтересами громадян, безкарності при порушенні законодавства, клановості при вирішенні політичних та економічних питань, поширенню злочинності. Названі фактори загрожують особистій безпеці кожної людини і громадянина. Особливе занепокоєння викликає зростання показників злочинності. Злочинність, як відомо, є істотною загрозою правам і свободам людини, її безпеці. Підставою визнання злочинності видом порушення прав людини є той факт, що загальним об'єктом злочинів є сукупність суспільних відносин, що забезпечують реалізацію особистістю її прав і свобод. Як спосіб порушення прав людини злочинність відрізняється всеосяжним характером, постійністю, масштабністю і підвищеною шкідливістю[1].

Корупція завжди економічно зумовлена та мотивована. Головним мотивом, який рухає корупціонером, є користь, прагнення до наживи, що виражається у сумі матеріальних активів, які він має намір привласнити. Цей момент якраз і полегшує протидію корупції. Справа в тому, що економічна діяльність досить формалізована, має чіткі фінансово-

[1] Vira I. Tymoshenko, Sergiy I. Maksymov, Larysa O. Makarenko, Olena S. Kravchenko & Sergiy S. Kravchenko. Threats to human rights in a globalized world / Amazonia Investiga. 2021. Volume 10 – Issue 39: P. 14. URL: https://doi.org/10.34069/AI/2021.39.03.1

матеріальні параметри, доступні зовнішньому контролю. Крім того, вона зумовлює можливість певних ефективних форм покарання за корупційні правопорушення. Так, загальновизнано, що більш дієвими засобами кримінальної репресії за корупцію є не строки позбавлення волі, навіть реальні, а штраф у великих розмірах, конфіскація майна. Ці покарання позбавляють сенсу корупційні діяння, не дають можливості подальшого використання результатів корупційних акцій[1]. Все частіше лунають справедливі заклики прирівняти відповідальність за корупцію під час війни до покарання за співпрацю з ворогом. Поки українці захищають безпеку цивілізованого світу, особисту безпеку кожної людини від російських агресорів, західні країни мають відкрити другий антикорупційний фронт та вдарити по «грошових мішках» корупціонерів із попередньої та нинішньої влади[2].

Ключовою проблемою для визначення порушення прав людини внаслідок корупційних дій є причинно-наслідковий зв'язок. Це необхідно як при бездіяльності держави загалом, так і в разі вчинення корупційних дій окремими державними посадовими особами. Корупційні дії (або бездіяльність) викликають порушення прав людини в юридичному сенсі тільки в тому випадку, якщо порушення – такі, що стосуються, наприклад, права на достатній життєвий рівень, житло, освіту тощо – передбачувані та безпосередньо пов'язані з діяннями корумпованих державних чиновників[3].

Пояснити корупцію неможливо без дослідження особистості правопорушника, що вчиняє корупційний злочин. Такі знання мають істотну теоретичну та практичну значимість, оскільки без визначення специфічних

[1] Мізрах І. А. Небезпека корупції для сучасного демократичного суспільства та держави. Корупція як проблема національної безпеки. 2017. URL: https://protocol.ua/ru/opasnost_korruptsii_dlya_sovremennogo_demokraticheskogo_obshchestva_i_gosudarstva_korruptsiya_kak_problema_natsionalnoy_bezopasnosti_politolog_igor_mizrah/

[2] Дунда О. Корупція на війні гірша за мародерство. 2022, 28 квітня. URL: https://lb.ua/blog/oleh_dunda/515027_koruptsiya_viyni_girsha.html

[3] Peters A. Corruption as a Violation of International Human Rights. *European Journal of International Law.* 2018. Vol. 29. Issue 4. P. 1251–1287. URL: https://doi.org/10.1093/ejil/chy070

особливостей особистості корупціонера, встановлення механізмів їх формування навряд чи можна ефективно попереджати і припиняти протиправні корупційні діяння, організовувати боротьбу як із окремими видами правопорушень, так і попереджати злочинність загалом.

Терміном «особистість» зазвичай позначають індивіда як члена суспільства, узагальнюючи при цьому поєднані в ньому риси, значимі для соціуму. Як відомо, особистість характеризує сукупність набутих звичок, психічний настрій, темперамент, досвід спілкування у соціумі. Тобто це набір психофізичних особливостей людини, що визначають повсякденну поведінку та зв'язок із суспільством і природою. Особистість корупціонера визначає сукупність властивостей, притаманних людині, що вчиняє або вчинила корупційний злочин.

Під особистістю корупційного злочинця в кримінології розуміють набір якостей, особливо значимих у соціумі та набутих під час перебування на займаній посаді (завдяки службовому положенню), а також використання їх для досягнення корисливих, особистих цілей протиправним шляхом. Особистість корупціонера відрізняється від особистості інших правопорушників. Можна виділити загальні ознаки корупціонерів: з точки зору демографічних характеристик – серед корупціонерів переважають особи чоловічої статі віком від 30 років, що мають високий освітній рівень; низький показник осіб, раніше засуджених, у тому числі тих, у кого судимість знята або погашена. Зазвичай корупційні злочини вчиняють осудні фізичні особи, що досягли віку, з якого настає кримінальна відповідальність.

Серед об'єктивних, зовнішніх детермінант, які негативно впливають на індивідуальну правосвідомість та провокують корупційну поведінку, виділяють економічні, політичні фактори, недосконале законодавство, прогалини у праві та ін. Істотним фактором є російсько-українська війна, збереження режиму воєнного стану протягом тривалого часу та пов'язані з цим істотні обмеження основних прав і свобод людини і громадянина, загроза індивідуальній безпеці та неможливість реалізувати законним шляхом свої законні інтереси.

Суб'єктивні детермінанти індивідуальної правосвідомості та правової поведінки визначаються біологічними та психофізичними особливостями кожного індивіда. Особистості корупціонера притаманний досить широкий спектр негативних психологічних аспектів: психопатія, низький самоконтроль та складний темперамент, нарцисизм, макіавелізм, екстраверсія; користолюбство, жадібність; нехтування моральними нормами, свідоме культивування аморальних колізій та ігнорування негативних наслідків своєї поведінки для інших осіб; дискредитація діяльності державних органів; деформація правової свідомості, ігнорування принципів соціальної справедливості, конформізм тощо[1]. Орієнтуючись на своє оточення, людина діє як всі. Якщо найближче оточення сприймається як вкрай корумповане, тенденція до здійснення такої ж поведінки різко зросте. Це стосується як державних службовців, так і приватних осіб[2]. Віра в справедливість сприяє зниженню сприйняття корупції, що може призвести до відмови від намірів здійснювати корупційні дії.

У науковій літературі було обґрунтовано думку, що причиною високої динаміки поширення корупції є відсутність у людей можливості гідно існувати, у результаті чого людина довіряє лише тим особам, які можуть допомогти їй отримати необхідні блага за додаткову оплату[3]. Погодитись з цим досить складно. Зазвичай особи, які беруть та дають хабарі, не є найбіднішими людьми. Винятком може бути хіба що хабар за надання медичних послуг, коли людина постає перед дилемою – заплатити або померти. При цьому особа, яка дає хабар, може бути жертвою корупційних проявів.

---

[1] Julián M., Bonavia T. Psychological variables related to corruption: a systematic review. *Anales de Psicologia.* 2020. Vol. 36(2). P. 330–339. https://dx.doi.org/10.6018/analesps.36.2.389371

[2] Gorsira M., Denkers A., Huisman W. Both sides of the coin: Motives for corruption among public officials and business employees. *Journal of Business Ethics.* 2018. Vol. 151(1). P. 179–194. https://doi.org/10.1007/s10551-016-3219-2

[3] Гладкий В. Проявления коррупции в Восточной Европе. *Traektoriâ Nauki = Path of Science*. 2018. Vol. 4. № 1. P. 4001– 4012. DOI: 10.22178/pos.30-5

Заслуговує на увагу інша цікава думка, що корупція – це природна форма пристосування нерозвинутої людини до умов розвинутої цивілізації. За сучасних умов ринкової економіки виживають люди, які найбільш здатні пристосовуватись. Людина, що утримується від хабарів, злочинів, підлості, нахабства тим самим позбувається засобів виживання за умов недостатності ресурсів та вад суспільства.

Корупція є новим різновидом експлуатації. Майже всі транснаціональні загрози, зокрема торгівля людьми, тероризм, торгівля зброєю пов'язані з корупцією, без якої вони неможливі. Корупція справляє негативний вплив на людей, які змушені жити в корумпованому світі. Вона підриває демократію, верховенство закону, перешкоджає ефективному наданню державних послуг та зводить нанівець сподівання людей на безпеку, без якої неможливо повною мірою реалізувати права і свободи людини.

Корупція є природно зумовленою схильністю людини до девіації, тому подолати її неможливо, але можна запобігати багатьом її проявам і тим самим зменшити розміри шкоди, яку вона завдає. Першим кроком на цьому шляху є внесення змін у законодавство не лише стосовно посилення відповідальності за корупцію, а й максимальне усунення можливостей для корупційних проявів.

Для зменшення проявів корупції ефективними будуть економічні заходи, а саме створення механізмів вилучення у корупціонерів всього, незаконно набутого. Необхідно посилити соціальну функцію держави, ліквідувати безробіття, бідність, досягти реальної реалізації принципу юридичної рівності та соціальної справедливості. Нарешті, держава має приділяти увагу правосвідомості населення. Морально-етичне виховання також потребує уваги. Людина має усвідомити, що особиста безпека залежить від багатьох факторів, у тому числі й від поведінки кожної особи, її громадянської позиції та поваги до чинного законодавства.

4.3. Ідеї аболіціонізму в сучасній кримінології.

Терміном «аболіціонізм» (лат. abolitio – скасування) позначається філософський і суспільний рух, який виступає за відміну будь-якого закону, інституту або практики, які вважаються несправедливими або аморальними. Найбільш відомою формою аболіціонізму є рух за відміну рабства. У кримінології та кримінальному праві цей термін має подвійне трактування: у вузькому значенні – це відмова від інституту позбавлення волі як виду покарання; в широкому – прагнення переглянути основні принципи кримінального права в сучасному їх розумінні, перехід від каральної практики до відновної шляхом впливу суспільних інститутів на особистість правопорушника. Аболіціонізм не є концептуально єдиною кримінологічною орієнтацією, цей термін об'єднує кілька напрямів. Разом із тим можна розпізнати деякі загальні акценти в різних аболіціоністських досягненнях, наприклад, яскраво виражене критичне ставлення до кримінального права, що стосується міжособистісних відносин, які називаються «проблемними», «насильницькими», «шкідливими» або «конфліктними». Найбільш відомими сучасними кримінологами-аболіціоністами є Нільс Крісті та Томас Матісен (Норвегія), Герман Б'янкі та Лук Хулсман (Нідерланди) і Рут Морріс (Канада).

Кримінологи-аболіціоністи вважають, що сучасні підходи держави до боротьби зі злочинністю залишаються малоефективними, а тому основну увагу слід зосередити не на розширенні кримінальних репресій та пошуку більш ефективних методів поводження зі злочинцями за умов їх ізоляції, а на відмові (частковій або повній) від кримінально-правових санкцій. Замість кримінального покарання прихильники аболіціонізму пропонують використовувати особливий механізм врегулювання конфліктних ситуацій, що виникають внаслідок протиправних посягань. Деякі вчені пропонують частково змінити правовідносини, які складаються внаслідок порушення кримінального закону. Наприклад, слід більш широко використовувати можливості досудового примирення сторін (потерпілого і злочинця).

Радикальні аболіціоністи пропонують повністю відмовитися від найжорсткіших покарань, зокрема виключити інститут позбавлення волі як міру кримінально-правового реагування на факт кримінального посягання на декларовані суспільні відносини.

Істотний вплив на формування ідей аболіціонізму мала теорія влади та дослідження проблем покарання, проведене французьким філософом та істориком Мішелем Фуко (фр. Michel Foucault, 1926–1984), результати якого викладено в його книзі «Наглядати і карати: народження в'язниці», опублікованій англійською мовою у 1977 році[1]. М. Фуко досліджує проблему генези влади протягом XVII–XIX століть, аналізує процес її перетворення з репресивно-абсолютистської, яка використовувала прямий каральний вплив на людське тіло для досягнення своїх цілей, на інший вид – владу дисциплінарну, яка є всеосяжною «владою над живим». У межах концепції влади М. Фуко досліджує проблему покарання та страти як однієї з його форм. Нерозумний деспот може тримати своїх рабів у залізних ланцюгах, але справжній політик утримує людей ще сильніше ланцюгом їх власних уявлень. На думку М. Фуко, різноманітні технології покарання протягом різних історичних періодів здебільшого залежать не від характеру та тяжкості скоєного злочину, а від потреб суспільств підтримувати необхідний режим владних відносин. Залежно від зміни політичних, економічних, соціальних умов влада використовує ті чи інші способи впливу на індивіда, які забезпечують таке його функціонування, яке найкраще підтримувало б відносини владарювання.

М. Фуко визначає покарання як узагальнену функцію, пов'язану з усім тілом суспільства та з кожним його елементом[2]. Він наводить низку положень, у яких висвітлює недоліки тюремного ув'язнення, а саме: в'язниці не знижують рівень злочинності; ув'язнення породжує рецидивізм;

[1] Foucault M. discipline and punish: the birth of the prison/ Trans 1. From French by Sheridan A. - L.: Penguin Books (Lane), 1977. IX, 333 p.

[2] Michel Foucault. Discipline and punish: the birth of the prison. Translated from the French by Alan Sheridan. New York, 1977. URL: https://ru.scribd.com/document/481513589/Discipline-and-Punish-pdf

в'язниця робить злочинцями за допомогою самого способу життя, що нав'язується засудженим; вся її діяльність проходить у формі зловживання владою; в'язниця робить можливою організацію середовища злочинців, солідарних між собою, які визнають певну ієрархію і готові до спільності в будь-якому майбутньому злочині; умови, в яких опиняються в'язні після звільнення, прирікають їх на повторення злочину; в'язниця опосередковано створює злочинців, змушуючи сім'ю в'язня жити в злиднях. Тобто недоліки в'язниці первинно закладені в її природу, а покарання у формі ув'язнення має на меті не викорінення злочинності, а розрізнення правопорушень, розподіл їх за видами, вписування порушень закону у загальну тактику підпорядкування. В'язниця виробляє певну корисну делінквентність, політично та економічно менш небезпечну, ніж неконтрольована. Переваги такої делінквентності у тому, що її можна контролювати, створювати менш небезпечні форми, з її допомогою можна впливати на інші протизаконності, блокувати їх чи утримувати на досить низькому рівні. Існування заборон породжує поле протизаконних практик, які, будучи організовані у формі злочинності, дозволяють здійснювати над собою контроль[1]. На думку М. Фуко, «покарання має розглядатися як винагорода, яку винний виплачує кожному із співгромадян за злочин, який завдав шкоди всім»[2].

Подібні ідеї обґрунтовував кримінолог і соціолог Нільс Крісті (норв. Nils Christie, 1928–2015), який виступав за мінімізацію кримінального покарання, особливо позбавлення волі. Розглядав сучасну кримінальну політику як надмірну та непродуману стратегію держави, яка здатна збільшувати криміногенні ризики в суспільстві. При реалізації такої політики Н. Крісті пропонував інші заходи, відмітні від кримінально-правових, зокрема звертав увагу на ідеї відновного правосуддя та практику медіації. Велику роль він

[1] Michel Foucault. Discipline and punish: the birth of the prison. Translated from the French by Alan Sheridan. New York, 1977. URL: https://ru.scribd.com/document/481513589/Discipline-and-Punish-pdf

[2] Foucault M. Surveiller et punir Naissance de la prison. Editions GALLIMARD, Paris, 1975. URL: https://flibusta.su/book/23587-nadzirat-i-nakazyivat-rozhdenie-tyurmyi/read/

приділяв відносності злочину в історичному аспекті – порівнював поняття злочину з губкою, яка може вбирати безліч ситуацій і доль, але, якщо стиснути її сильніше, саме поняття може втратити сенс. Багато років боровся з ростом «тюремного населення» по всьому світу, стверджував, що суспільству потрібні не судді, а медіатори, потрібно проводити не судові процеси, а бесіди з людьми. Послідовно виступав проти смертної кари.

Завдання кримінології Н. Крісті бачив у тому, щоб зрозуміти будь-яке, навіть нелюдське і нерозумне діяння. Люди живуть у багатомірному моральному просторі. Жахливі діяння людей можна сприймати по-різному, адже вони можуть бути зумовлені соціальними проблемами, можуть являти собою відчайдушну вимогу компенсації. Чи всі вони є злочинами? На його думку, злочин – це штучний конструкт, породження суспільства в усіх смислах: і як результат законодавчої діяльності, і як вчинок, зумовлений у кінцевому підсумку суспільством. Злочин є поняттям, що застосовується в певних ситуаціях, коли це можливо, він відповідає інтересам однієї або декількох сторін. Можна породжувати злочини створенням систем, які вимагають цього поняття. Можна ліквідувати злочини, створюючи системи протилежного типу. Саме суспільство створює всі передумови для соціальних відхилень. За словами Н. Крісті, злочин не існує як самостійна сутність. Існують лише діяння, причому в різних соціальних системах діянням надають різного значення. Злочинець може слугувати індикатором проблем, породжених суспільним устроєм. Н. Крісті стверджував, що переважна більшість громадян здійснюють у своєму житті «злочини», тобто те, що цим поняттям позначає кримінальний закон. Однак відповідальність за ці діяння настає лише для деяких. Таку ситуацію вважав несправедливою.

На переконання Н. Крісті, справедливість часто підміняється нормою закону, кримінальне правосуддя виявляється знаряддям панування матеріально забезпечених груп населення над менш захищеними. Економічну нерівність він вважав одним із головних джерел будь-яких конфліктів.

Бачив загрозу громадянському суспільству в тому, що все частіше військові залучаються до вирішення соціальних проблем, виступаючи активними учасниками, а то й «гарантами» збереження «законності та порядку». Головну небезпеку злочинності вбачав не в злочинах, а в тому, що боротьба зі злочинністю може зіштовхнути суспільство на тоталітарний шлях розвитку. Н. Крісті намагався привернути увагу до тієї небезпеки, яку складають каральні структури держави. Він запитував: коли ж, нарешті, «злочину» буде достатньо, або коли буде достатньо контролю карального апарату, інакше кажучи, коли кількість стигматизованих грішників виявиться задовільною? Чи можливо встановити верхню або хоча б нижню межу кількості покарань, які мають бути застосовані в сучасному суспільстві? І, зрештою, чи можемо ми впливати на злочинність? Н. Крісті дійшов висновку: якщо ми переконані, що цінності громадянського суспільства повинні бути громадянськими, тоді ми повинні підтримувати каральну систему на найнижчому рівні[1].

Н. Крісті обґрунтував термін «небезпечна держава», під якою розумів державу, що застосовує поняття «небезпечний індивід» стосовно своїх громадян. Вона занепокоєна злочинністю взагалі, а не небезпекою, що виходить від певних індивідів, які вчинили особливо небезпечні злочини. Держава загрожує безпеці своїх громадян вже тим, що прирівнює злочини (з токи зору держави) до небезпеки, а осіб, які їх вчинили, – до небезпечних осіб. Подібні держави, криміналізуючи дрібну крадіжку і т. ін., керуються перш за все не інтересами громадян, а прихованою метою – контролювати нижчі верстви суспільства.

Н. Крісті не мав на увазі, що сучасне суспільство повинно залишатись байдужим до захисту життя, здоров'я або власності. Кожне сучасне суспільство має приділяти увагу тому, що в цілому постає як проблема злочинності, а правоохоронні органи повинні бути гарантом безпеки. Держава повинна тримати під контролем цю проблему,

[1] Christie N. A Suitable Amount of Crime. London; New York: Routledge: Psychology Press, 2004. 137 p.

витрачаючи гроші, залучаючи людей, створюючи умови. Він не закликав до повернення на нижчий ступінь соціальної організації, вільної від зовнішнього контролю. Це заклик до роздумів про межі такого контролю.

Розглядав проблеми покарання в контексті глобальної соціально-економічної кризи, яку переживає людство. Н. Крісті не поспішав беззастережно визнати правильним повернення до концепції загального попередження, тобто «стримування шляхом залякування», що спостерігається в теорії та практиці боротьби зі злочинністю[1]. Визнаючи, що покарання відіграє стримуючу роль, що без нього суспільству загрожує «хаос», він стверджував, що спроба пов'язати ступінь суворості кримінального покарання з рівнем злочинності є необґрунтованою, що між тяжкістю і кількістю злочинів, з одного боку, і тяжкістю покарань – з іншого, відсутній будь-який зв'язок. Думка Н. Крісті про те, що суворість покарання, що легко переходить у жорстокість, є самостійною перемінною і не перебуває у прямому та однозначному зв'язку з величиною і характером злочинності, привертає увагу суспільства до його власної моральної свідомості. За словами самого Н. Крісті, призначення покарання відповідно до правових законів означає заподіяння болю. Боротьбу за зменшення болю, що заподіюється людьми, вважав справедливою справою. Усі праці Н. Крісті зачіпають вказану проблему. На його переконання, соціальні системи повинні будуватися таким чином, щоб звести до мінімуму відчутну потребу в заподіянні болю з метою соціального контролю[2].

Томас Матісен (норв. Thomas Mathiesen,1933–2021) – один із засновників соціології права в Норвегії – провів ґрунтовні дослідження в'язниць, технологій спостереження та владних структур усередині суспільства. Скасування в'язниць

[1] Тимошенко В. І. Крісті Нільс. *Велика українська юридична енциклопедія: у 20 т. Т. 18*: Кримінологія. Кримінально-виконавче право / редкол.: В. І. Шакун (голова), В. І. Тимошенко (заст. голови) та ін.; Нац. акад. прав. наук України; Ін-т держави і права імені В. М. Корецького НАН України; Нац. юрид. ун-т імені Ярослава Мудрого. С. 254–257.

[2] Christie N. A Suitable Amount of Crime. Psychology Press, 2004. 137 p.

розглядав як довготривалу мету, при цьому наголошував, що короткострокова мета запереження згубних наслідків системи за допомогою реформи повинна мати аболіціоністську позицію. Такі реформи мають бути негативними, вони «заперечують основні тюремні структури». Прикладами негативних реформ можуть бути скорочення попереднього ув'язнення, скасування цензури комунікацій у в'язницях[1]. Пропонував також запровадити продовжені відпустки та побачення, які роблять в'язниці більш відкритими[2]. Обґрунтував термін «синоптикон» – це ситуація, коли більшість спостерігає за меншістю. Наголошував на ефективності самоконтролю і самодисципліни у сучасному світі який, на його думку, має підтримувати синоптичні процеси. Поза увагою вченого залишились негативні наслідки синоптикону, зокрема з точки зору прав людини та її законних інтересів.

Інший аболіціоніст, американський кримінолог, професор Пенсільванського університету Пол Х. Робінсон (1948), зазначав, що саме соціальні норми більшою мірою забезпечують законослухняність, але щоб використовувати всю силу цих норм, кримінальне право має ґрунтуватися на ідеалах юстиції. Якщо кримінальне право переслідує інші цілі, ніж досягнення правосуддя, навіть такі важливі, як превенція майбутніх злочинів, то воно не набуде широкого соціального схвалення, не заслужить моральної довіри. У міру переходу від каральної системи покарань за скоєний злочин до системи попередження, що керується ступенем небезпеки особи, яка її вчинила, суспільство почне розуміти, що кримінальна відповідальність не обов'язково означає осуд засудженого, а може просто відображати прогноз поведінки цієї особи в майбутньому[3].

[1] Mathiesen T. The prison movement in Scandinavia. *Crime and Social Justice*. 1974. Vol.1. P. 45–50. URL: https://www.jstor.org/stable/29765889

[2] Mathiesen T. The politics of abolition. *Contemporary Crises*. 1986. Vol.10. P. 81–94. DOI: 10.1007/bf00728497

[3] Robinson P. H. Crime, punishment and prevention. *The public interest*. 2001. № 142. P. 65–66. URL: https://scholarship.law.upenn.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1035&context=faculty_scholarship

Отже, заслугою поміркованих аболіціоністів є перенесення акценту в попередженні злочинності з кари, як елементу залякування злочинця, на відновлення суспільних відносин, усунення соціальних передумов для скоєння злочину шляхом впливу соціального оточення на конкретну особу.

Сьогодні стає очевидним, що навіть короткочасна ізоляція людини в місцях позбавлення волі надалі підвищує ризик її протиправної поведінки. К. Хейні, К. Бенкс та Ф. Зімбардо пояснюють це наступним чином: «Перебування у в'язниці неминуче породжує у більшості її мешканців запеклу ненависть і зневагу до влади та порядку, що існує у суспільстві, куди вони мають повернутися. І неможливо підрахувати шкоду, яка завдається людському образу тих, хто поставлений застосовувати покарання, і тих, до кого це покарання застосовується»[1]. Збільшення термінів ув'язнення та перебільшене розуміння особливої ролі покарання у вигляді позбавлення волі аж ніяк не сприяють зниженню числа засуджених, які відбувають цей вид покарання.

У сучасному світі набуває популярності трансформаційне правосуддя, що являє собою підхід до розуміння та реагування на злочинність, який фокусується на відновленні справедливості та зціленні всіх залучених сторін, а не тільки на покаранні правопорушника. Трансформаційне правосуддя спрямоване на відмову від традиційних методів покарання, санкціонованих державою, таких як поліція, в'язниці, судова система та програми по роботі з неповнолітніми правопорушниками. Виходячи з визнання того, що ці інститути часто завдають людям шкоди за допомогою стеження і соціального контролю, прихильники трансформаційного правосуддя прагнуть відмовитися від способів, якими система кримінального правосуддя сприяє збереженню шкоди як у в'язницях, так і в суспільстві за їх межами[2].

[1] Haney C., Zimbardo Ph. A Study of Prisoners and Guards in a Simulated Prison. 2004, January. URL: https://www.researchgate.net/publication/235356446_A_Study_of_Prisoners_and_Guards_in_a_Simulated_Prison

[2] Kaba Mariame. We Do This 'Til We Free Us. Haymarket Books, 2021.

Трансформаційне правосуддя також ґрунтується на переконанні, що міжособистісна шкода взаємодіє з системними та інституційними механізмами придушення та відображає їх. Наприклад, сексуальне насильство відбиває патріархальну концепцію жінок як позбавлених особистої свободи волі. Тому трансформаційне правосуддя визнає, що усунення індивідуальної міжособистісної шкоди та конфлікту має одночасно бути спрямоване на руйнування системних структур влади (таких як патріархат, цисгетеронормативність, расизм, ейблізм та колоніалізм). З цією метою трансформаційне правосуддя застосовує системний підхід, прагнучи розглядати проблеми не тільки як докази злочину, але і як каталізатор злочину[1].

Трансформаційне правосуддя розуміє несправедливість і дискримінацію не як те, що можна вирішити за допомогою закону, а як те, що забезпечує широкі громадські рішення щодо структурних змін, починаючи з співтовариств. Створюючи сильні спільноти і беручи активну участь у них, трансформаційне правосуддя виявляє і усуває несправедливість, водночас надаючи нові бачення справедливості, усуваючи структурну та інституційну шкоду, яка, наприклад, випливає з класової, гендерної та расової нерівності. Справедливість найкраще досягається за допомогою процесів підзвітності, турботи, підтримки та втручання шляхом створення інститутів та реагування на шкоду всередині спільнот[2].

Прихильники трансформаційного правосуддя застерігають щодо ідеалізації спільнот, оголошення суспільства доброзичливим, не схильним до репресій та таким, якому не властиве насильство. Таку наївність називають безвідповідальною і небезпечною[3].

[1] Generation FIVE. Toward Transformative Justice: A Liberatory Approach to Child Sexual Abuse and other forms of Intimate and Community Violence. PDF. Generation FIVE, 2007.

[2] Kim M. E. Transformative justice and restorative justice: gender-based violence and alternative visions of justice in the United States, *International Review of Victimology*. 2021. Vol. 27. Issue 2. P. 162–172. DOI: 10.1177/0269758020970414

[3] Palacios L. 'Something else to be': a chicana survivor's journey from vigilante justice to transformative justice. *philoSOPHIA*. 2016. Vol. 6. Issue 1. P. 98. DOI: 10.1353/phi.2016.0001

Залишається популярною тема скасування смертної кари. Так, керуючись аболіціоністською метою, розрахованою на тривалу перспективу, американська активістка, художниця та письменниця П. Каллорс обґрунтовує дванадцять принципів скасування смертної кари: 1) вести сміливі розмови; 2) відданість відповіді, а не протидії; 3) експеримент: ніщо не фіксоване; 4) казати «так» своїй уяві; 5) пробачати активно, а не пасивно; 6) дозволяти собі відчувати; 7) схильність не завдавати шкоди та не ображати інших; 8) практикувати відповідальність за заподіяну шкоду; 9) приймати нереформістські реформи; 10) будувати спільноту; 11) цінувати міжособистісні відносини; 12) боротися з державою США і не робити її більш сильною[1].

Прихильників скасування смертної кари нерідко критикують за те, що вони начебто не можуть запропонувати альтернативу цьому покаранню. Однак альтернативи є, наприклад, «сувора смертна кара без права помилування, за якою слідує довічне ув'язнення з ухвалою судом періоду соціальної безпеки на строк не менше 20 років, а також використання … електронних пристроїв для моніторингу після відстрочення покарання або дострокового звільнення; … суворе довічне ув'язнення без права помилування, а потім довічне ув'язнення з правом скорочення кількості днів покарання, умовного покарання або дострокового звільнення без визначення мінімального строку покарання та довічне ув'язнення з ухвалою судом періоду соціальної безпеки не менше 20 років»[2].

Свої думки щодо заперечення скасування кримінального права і покарання у зв'язку з відсутністю належної альтернативи виклав у своїй статті В. Зісман з Інституту порівняльного публічного права та міжнародного права імені

[1] Cullors P. Abolition and reparations: histories of resistance, transformative justice, and accountability. *Harvard Law Review*. 2019. Vol. 132. Issue 6. URL: https://harvardlawreview.org/print/vol-132/abolition-and-reparations-histories-of-resistance-transformative-justice-and-accountability/

[2] Piromeiam D. Alternative Sentences for Crimes Punishable Solely by Death Penalty in Thailand. *The Turkish Online Journal of Qualitative Inquiry (TOJQI)*. 2021. Vol. 12. No. 10. P. 2039–2053. URL: https://www.tojqi.net/journal/article/view/7777

Макса Планка (м. Гейдельберг, Німеччина). На його думку, найбільш відомі версії аболіціонізму фактично сходяться на тому самому альтернативному ядрі кримінального права, при цьому вони рухаються абсолютно різними мотивами. Це ядро, на якому сходяться сучасні теорії скасування, є двояким: по-перше, твердження про те, що держава має змусити правопорушників надати відшкодування жертві; по-друге, твердження про те, що відновлювальні процеси мають використовуватися скрізь, де це можливо під час розгляду кримінальних правопорушень. «Цього спільного ядра достатньо, щоб відкинути заперечення про відсутність альтернативи»[1]. Деякі вчені навіть наводять філософський аргумент проти смертної кари: «враховуючи відсутність будь-яких доказів та крайню суворість покарання, питання про її стримуючий ефект слід виключити з будь-яких обговорень смертної кари»[2].

Питання про смертну кару складне й неоднозначне. Існують вагомі аргументи як за, так і проти її застосування. Вибір між цими аргументами залежить від цінностей, моральних переконань та пріоритетів суспільства.

Проблеми аболіціонізму є актуальними для сучасного суспільства та регулярно ставляться на порядок денний, що підтверджується проведенням VIII Всесвітнього конгресу проти смертної кари, що відбувся 15–18 листопада 2022 р. у Берліні[3]. Більше тисячі учасників із 90 країн зібралися у столиці Німеччини на найважливішу зустріч аболіціоністів з метою подальшого просування скасування та протидії спробам відновити смертну кару там, де вона вже була скасована.

Також Amnesty International (Міжнародна Амністія) – міжнародна неурядова організація, заснована у Великій

[1] Zisman V. The Missing Alternative Objection to Criminal Law Abolitionism. *Diametros.* 2023. Vol. 21. Issue 79. P. 10–23. https://doi.org/10.33392/diam.1874

[2] Capaldi M. P. Fact or Fiction? Deconstructing the Death Penalty as a Deterrent to Crime in ASEAN. In *Unpacking the Death Penalty in ASEAN* (pp. 21–40). Springer Nature. 2023. https://doi.org/10.1007/978-981-19-8840-0_2

[3] Abolition congresses. URL: https://www.ecpm.org/en/our-actions/abolition-congresses/

Британії в 1961 році – метою якої є захист прав людини у всьому світі – проводить кампанію за скасування смертної кари вже більше 60-ти років. Ця організація виступає проти смертної кари у всіх випадках без винятку, незалежно від характеру чи обставин злочину, винності, невинності чи інших характеристик особи, а також методу, який використовується державою для виконання вироку. В ході голосування, що відбулось на пленарному засіданні Генеральної Асамблеї ООН 17 грудня 2024 року, більше ніж дві третини членів ООН підтримали заклик до встановлення мораторію на смертну кару з метою її скасування. Коментуючи прийняття резолюції, експерт Amnesty International щодо смертної кари К. Санджорджіо заявила: «Це голосування означає важливий поворотний момент для країн по всьому світу і доводить, що держави-члени ООН неухильно наближаються до відмови від смертної кари як законного покарання відповідно до міжнародного права в галузі прав людини»[1].

Ідеї аболіціонізму розвиває й теорія «реінтегративного сорому» (rein tegrative shaming) Джона Брейтвейта. Вчений обґрунтовував ідеї, що реакція на злочин має поєднувати осуд і підтримку. Необхідно пояснювати значущість тих норм, які було порушено, однак це повинно відбуватися таким чином, щоб правопорушник відчув повагу до себе і турботу. Нині ця теорія досить популярна, як і стратегія відновлювальної юстиції, яка наголошує на вирішенні конфлікту між жертвою і злочинцем без покарання винуватих за рахунок заходів, спрямованих на відновлення того становища, яке існувало до скоєння злочину (наприклад, відшкодування збитків, заподіяних у результаті корисливого злочину)[2]. На думку

[1] Государства-члены ООН приближаются к отказу от смертной казни как законного наказания в соответствии с международным правом. 18/12/2024. URL: https://eurasia.amnesty.org/2024/12/18/gosudarstva-chleny-oon-priblizhayutsya-k-otkazu-ot-smertnoj-kazni-kak-zakonnogo-nakazaniya-v-sootvetstvii-s-mezhdunarodnym-pravom/

[2] McGarrell E. Restorative Justice Conferences as an Early Response to Young Offenders. *Office of Juvenile Justice and Delinquency Prevention Juvenile Justice Bulletin*. Washington, DC: US Department of Justice, August 2001. P. 1–11.

Дж. Брейтвейта, з точки зору прихильників відновного правосуддя, громадянське суспільство повинно мати інститути, які б прямо реагували на проблеми, що виникають, такі, як насильство. Причому робити це слід аж ніяк не за допомогою каральних та стигматизуючих практик. Насильство не може ефективно контролюватись спільнотами доти, доки їх членам не стане ясно, що насильство є ганебним. Це зовсім не означає, що нам потрібні такі інститути кримінального правосуддя, які б збільшували ступінь сорому. Навпаки, у такому разі ми ризикуємо зіткнутися з виникненням інститутів таврування. Нам потрібні лише мікроінститути дорадчої демократії, які б дали можливість громадянам обговорювати наслідки злочинних діянь, з'ясовувати, хто несе за них відповідальність, хто і як має відновити порушену гармонію. Подібні дорадчі процеси природно дають можливість тим, хто несе відповідальність за злочинне діяння, відчути сором і знайти в собі сили виправити ситуацію[1].

Таким чином, прихильники аболіціонізму в кримінології визнали серйозною проблемою для суспільства наявність репресивного, карального, жорсткого контролю держави над злочинністю. Вони запропонували альтернативне вирішення проблеми злочинності та її попередження шляхом депеналізації та декриміналізації, використання різних суспільних ресурсів для протидії злочинності, а також неформальних, інтегративних форм контролю.

Будучи концептуально різнорідним кримінологічним напрямом, аболіціонізм в кримінології демонструє критичне ставлення до кримінального права, при цьому не виступаючи проти будь-яких форм соціального контролю. Водночас сумніву піддається моральне право держави навмисно і систематично завдавати болю людям, виключати їх із суспільства. Зазвичай це розглядають як порушення природних прав людини на життя, здоров'я, свободу та гідність.

[1] Braithwaite J. Restorative Justice and a Better Future (Crime, punishment and the criminal justice system). *Dalhousie Review.* 1996. Vol. 76. Issue 1. P. 9–31. URL: https://www.researchgate.net/publication/296832967_Restorative_justice_and_a_better_future_Crime_punishment_and_the_criminal_justice_system

Заслуговує на увагу позиція аболіціонізму, що оскільки досягнення цілей загальної та індивідуальної превенції в результаті призначення та виконання покарання не підтверджується емпірично, політика щодо посилення кримінальної репресії є сумнівною.

Прагнення аболіціоністів усунути заподіяння болю злочинцю є гуманним і зрозумілим. Однак залишається відкритим питання щодо болю потерпілого, жертви, її сім'ї. Повна відмова від втручання поліції, в'язниць або будь-яких потенційних покарань, до чого закликають прихильники скасування покарання, може бути сама собою несправедливою і негуманною стосовно жертви, позбавляючи захисту слабких від сильних, завдаючи шкоди спільнотам та окремим особам. Прихильники аболіціонізму не дали відповіді на питання щодо узгодження інтересів правопорушника й жертви з точки зору справедливості. Поки це питання не буде вирішено, доцільно дотримуватись чинного законодавства з його принципом невідворотності покарання.

Якщо погодитись із прагненням аболіціоністів і припустити, що поліція та в'язниці колись можуть бути скасовані, то владні відносини у цивілізованому суспільстві скасовані бути не можуть. При цьому є великі сумніви, що будь-який з численних можливих гіпотетичних варіантів спільнот без в'язниць, включаючи ті, які пропонують прихильники скасування в'язниць, обов'язково буде більш справедливим, ніж спільноти, які відводять правоохоронним органам, ув'язненню або іншим формам покарання істотну роль у боротьбі з протиправною поведінкою. Залишається також відкритим питання: чи буде суспільство після скасування в'язниць справедливим без покарання злочинців. На жаль, прихильники аболіціонізму залишили його без відповіді.

Кримінологи-аболіціоністи запропонували кілька оригінальних рішень, які сучасним суспільством не можуть бути сприйняті однозначно, але це не применшує їхню цінність як довгострокову орієнтацію. Серед таких рішень позиція, що держава не повинна визначати вид покарання та

спосіб його виконання, це завдання має спільно вирішувати близьке оточення злочинця та його жертви. У короткостроковій та довгостроковій перспективі аболіціоністи переслідують ідеал «мінімального кримінального права», тобто кримінального права, що може бути забезпечене конституційно-правовими нормами. До них належать правові норми сучасних держав, що ґрунтуються на повазі до людської особистості та основних економічних, політичних, культурних, соціальних та інших прав людини.

4.4. Лівий реалізм у критичній кримінології.

Лівий реалізм, як напрям у критичній кримінології, склався на основі праць британських кримінологів Роджера Метьюза (Roger Matthews, 1948–2020) та Джока Янга (Jock Young, 1942–2013). Істотний внесок у розвиток цього напряму зробив і професор соціології в університеті Західної Вірджинії Уолтер ДеКесереді (Walter DeKeseredi, 1959).

Лівий реалізм виник переважно як реакція на лівий ідеалізм для того, щоб дати адекватне визначення злочинності та запропонувати шляхи її скорочення. Прихильники лівого реалізму стверджують, що злочинність непропорційно зачіпає пересічних громадян, простих людей, а рішення, спрямовані на боротьбу зі злочинністю, лише ускладнюють ситуацію. Цей підхід фокусує увагу на зниженні віктимізації маргінальних верств населення, робітників, жінок та етнічних меншин, включаючи участь громад у превентивній діяльності та локальний поліцейський контроль.

Дж. Янг сформулював концепцію «квадрату злочинності», виділивши чотири базові його елементи: держава, суспільство, злочинець і жертва. Саме ці елементи, на його думку, оперують у просторі та часі, продукуючи злочини. За словами Дж. Янга, будь-які зміни в одному з цих факторів вплинуть на рівень злочинності. Справа в тому, що злочинність не можна просто пояснити з точки зору боротьби зі злочинністю, і що органи, які ведуть цю боротьбу, мають більше повноважень, ніж органи в системі кримінального правосуддя. Наголошував на особливій значимості відносин між поліцією та громадськістю, взаємодії між усіма сторонами. Наприклад, реакція поліції на потерпілих істотно позначається на процесі віктимізації і в певних випадках, таких як згвалтування та сексуальне насильство, може навіть включати те, що було названо «вторинною віктимізацією». Саме тут жертва зазнає ще більшого тавра з боку поліції та судів. Все це, особливо з погляду готовності (та обережності) повідомляти у поліцію, впливає на офіційний рівень злочинності та можливості розкриття інформації[1].

[1] Walklate S. Jock Young, Left Realism and Critical Victimology. *Critical Criminology*. 2015. Vol. 2. P. 179–190. https://doi.org/10.1007/s10612-015-9274-7

Дж. Янг заявляв, що існує етіологічна криза, тобто відсутнє пояснення того факту, чому кількість зареєстрованих злочинів зростає як у сприятливі, так і несприятливі з економічної точки зору часи. Якщо причиною злочину вважати несправедливість, то збільшення кількості злочинів пояснити нескладно. Якщо погані умови призводять до злочину, неможливо запобігти злочину без зміни цих умов. Відповідно карати правопорушника за обставини, що не залежать від нього, не є правильним.

На думку Дж. Янга, більшість злочинів незначні, аматорські, спорадичні та внутрішньокласові, тобто скоюються злочинцями з робітничого класу щодо жертв робітничого класу. Він відкидає позитивістську думку про те, що безробіття чи бідність викликають злочинність, але визнає теорію аномії Р. Мертона і теорію субкультури, які зосереджені на дослідженні відсутності можливості досягти соціального статусу та економічних очікуваннях, – проблема, яка найчастіше відчувається найбільш знедоленими верствами суспільства. Дж. Янг вважав, що більшість злочинців прагнуть до традиційних соціальних цінностей, що відображають необхідність досягнення матеріального успіху чи соціального статусу в конкурентному суспільстві, де сексизм, расизм та інші ідеологічні форми впливають на соціум. Злочинну поведінку пропонував розглядати як вплив капіталістичних принципів, тобто вкладення праці заради отримання прибутку, але в незаконній формі.

Ліві реалісти критикують позиції лівих ідеалістів та ортодоксальних марксистів у розумінні злочинності. Вони розглядають систему кримінального правосуддя, створену правлячим класом, як інструмент підтримки його гегемонії і придушення народних мас. Ліві реалісти не вважають, що кримінальна юстиція забезпечує реальний контроль над злочинністю, а тому потребує демонтажу. Вони виходять із того, що не лише серед злочинців, а й серед жертв злочинів більшість становлять представники нижчих класів. При цьому не визнають учасників вуличної злочинності та «білих

комірців», помічених у криміналі, «революційними солдатами у класовій боротьбі»[1].

Представники лівого реалізму наполягають, що вулична злочинність реальна і небезпечна, особливо для представників нижчих класів, тих, хто є жертвою класової нерівності та гноблення. Вони пропонують не послаблювати боротьбу зі злочинністю, але вести її у напрямі превенції, зниження термінів ув'язнення та мінімального їх використання. Ліві реалісти пропонують реформувати систему кримінального правосуддя, зробити її більш ефективною, знизити репресивність законодавства при посиленні урядової допомоги робітничому класу та найбіднішим верствам суспільства.

Відповідно до вчення лівих реалістів, лише «соціалістичні перетворення», зрештою, можуть суттєво послабити об'єктивні передумови злочинності, знижуючи гостроту соціальної нерівності та забезпечуючи суспільну безпеку під час демократичного контролю за роботою поліції. Ґрунтуючись на ідеях соціал-демократичного різновиду позитивізму, вважаючи несправедливість першопричиною злочинів, лівий реалізм зосереджує свою увагу на суто індивідуальних поневіряннях (наприклад злидні, зруйновані будинки тощо), або робить фундаментальну помилку, вважаючи, що зменшення депривації кількісно в абсолютному сенсі (підвищення рівня освіти, соціального захисту тощо) вирішить проблему відносної депривації. На думку лівих реалістів, корінні причини злочинності криються у відносній депривації, хоча превентивні та поліцейські заходи необхідні, але їх слід контролювати демократичним шляхом. Прихильники лівого реалізму відстоюють думку, що незадоволення є продуктом відносної, а не абсолютної депривації. Так, бідність необов'язково веде до субкультури невдоволення; вона також може легко призвести до зневіри та фаталізму. Невдоволення і впевненість у наявності несправедливості виникає тоді, коли порівнюються між собою

[1] Shmalleger F. Criminology today: an integrative introduction. Publisher: Pearson College Div; 2nd edition. New Jersey, 1999. P. 576.

кілька соціальних груп. Важливим є саме сприйняття несправедливості – відносної депривації.

Дж. Янг стверджує, що відносна депривація є найбільш вірогідною причиною злочинності, адже люди, чий прогрес у досягненні очікувань зупинився, все більше усвідомлюють несправедливість у суспільстві, що сприяє появі нерівності, а це, своєю чергою, породжує політичне розчарування.

Реалісти схильні не розглядати злочинність як форму революційного виклику правлячому класу. Вони вважають, що злочинність – це реакційна форма поведінки, яка демонструє відсутність реальних політичних рішень проблеми деградації та експлуатації, на яку страждає робітничий клас, що робить індивідуальні злочини позбавленими політичного сенсу.

Лівий реалізм дав можливість провести переоцінку деяких радикальних положень критичної кримінології, надихнув на нові дослідження та теоретичні пошуки. Ця школа не враховує особистість як причину девіації. Винною визнається її схильність до соціальних і політичних систем, які забезпечують і підтримують умови, необхідні для девіантної поведінки[1]. Вказане вчення ґрунтується на переконанні, що еліта суспільства використовує кримінальне право як інструмент для контролю конкретних загроз своїй владі та становищу. Тобто влада використовує юридичний апарат для визначення правильної поведінки, змушуючи людей, які не відповідають її вимогам, залишатися поневоленими. Важливо, що нова кримінологія відхиляється від визначення злочину як умисного порушення закону. Натомість нова кримінологія розглядає девіацію як свідоме створення стандартів, спрямованих на служіння волі тих, хто здатний маніпулювати формулюванням текстів правових актів. Отже, визначення злочинної поведінки обумовлюється належністю дійових осіб до певної соціальної верстви.

Розглянута теорія сприймає злочинність як складову капіталізму з його політичними особливостями, що гарантують успіх експлуататорським елітам. Хоча менш

[1] Sikand M., Reddy K. J. Role of psychosocial factors in criminal behavior in adults in India. *International Journal of Criminal Justice Sciences*. 2017. Vol. 12(1). P. 24–44.

привілейовані люди не хочуть погоджуватися з визначеннями злочинів, однак вони змушені погоджуватись на наявне визначення з огляду на те, що впливові особи за допомогою поліції забезпечують дотримання законів, що перешкоджають відхиленням від норми. Нова кримінологія натякала на той факт, що у випадку, якщо еліта не контролює процес визначення відхилень, з'являється реструктурований кримінальний кодекс. Це вчення фокусується на з'ясуванні походження кримінального права та його застосуванні. Крім того, нова кримінологія має наміри розкрити механізми, за допомогою яких органи соціального контролю вступають у змову з елітою, і пропонує нові визначення, покликані виправити дисбаланс, який виник у результаті контролю над законодавством.

Критики нової кримінології стверджують, що теоретичний підхід, який застосовується нею, не новий. Його витоки можна розглядати як доповнення кримінолого-соціологічної теорії. Він також містить елементи соціальної патології, теорії конфліктів та функціоналізму, який вважає, що для підтримки громадського порядку потрібна певна кількість злочинів. Ця теорія приділяє надмірну увагу політичній природі злочинності. Переконання в тому, що саме бідняки вчиняють злочини, є політично спровокованим та неправильним. Надмірна політизація цього напряму призвела до посилення уваги до злочинця за повного ігнорування жертви.

До інших, найбільш поширених нині неосоціологічних теорій, можна віднести наступні: теорія свободи волі, яка виходить із того, що вчинений особою злочин, як і поведінка людини загалом, є результатом її вибору; теорія соціальної справедливості, що орієнтується на концепцію природних прав людини – права на життя, свободу і власність. Відповідно до цієї теорії, з одного боку, людині потрібно віддати належне, в тому числі злочинцеві, призначати за відповідне діяння покарання, а з іншого – захищати його від злочинних посягань інших осіб. Відома також теорія депресії, за якою злочини вчиняють через нестачу матеріальних благ. Причинами конкретних злочинів є відсутність житла, зростання цін,

інфляція, соціальне занепокоєння, емоційна напруга і т. ін. Теорія експансії, згідно з якою потреби переважної більшості людей перевершують можливості задоволення цих потреб. Через неможливість задоволення нових потреб, які з'являються, люди скоюють злочини. Щоб протидіяти злочинності, необхідно стримувати потреби вихованням і покаранням. Загалом соціологічні теорії злочинності намагаються інтерпретувати злочинність через соціальні умови та пояснювати девіантну чи злочинну поведінку через обставини, за яких вона відбувається.

4.5. Порівняльна кримінологія.

Глобалізація злочинності у сучасному світі стала реальністю. Процес глобалізації якісно змінив характер злочинності, яка все частіше виявляється пов'язаною з порушенням законів більш ніж однієї держави. Для опису цього феномену в кримінології використовується термін «транснаціональна злочинність». Важливою умовою ефективної протидії поширенню транснаціональної злочинності є здійснення моніторингу її кількісних і якісних показників. Це зумовлює необхідність застосування нових підходів у дослідженні злочинності. Одним із них став порівняльний підхід – дослідницька стратегія, спрямована на виявлення загальних та специфічних властивостей однорідних чи різнорідних соціальних феноменів. Порівняльно-правовий аналіз основних детермінант злочинності є необхідною, а часом навіть визначальною умовою координації зусиль правоохоронних органів у боротьбі з зазначеною загрозою[1].

Порівняльне дослідження (англ. study, comparative) орієнтоване на отримання висновків, заснованих на порівнянні соціальних явищ і процесів у часі та просторі. Специфіка цього виду соціологічного дослідження визначається застосуванням пізнавальних операцій, заснованих на уявленні про подібність та відмінність об'єктів. Це також спосіб осмислення соціальних фактів на основі зіставлення або розмежування деяких показників і характеристик. Зокрема, порівняння дозволяє виявити та виміряти кількісні та якісні характеристики такої подібності та відмінності, виходячи при цьому за межі опису та наближаючись до пояснення та виявлення причинних зв'язків і наслідків. Можна сказати, що порівняльні дослідження являють собою особливий вид соціологічного дослідження, що має предметно-об'єктні, функціонально-цільові, методологічні та методико-процедурні особливості. Такі дослідження використовують у тих випадках, коли необхідно

[1] Tubex H. The Revival of Comparative Criminology in a Globalised World: Local Variances and Indigenous Over-representation. *International Journal for Crime, Justice and Social Democracy.* 2013. Vol. 2(3). P. 55–68. DOI: 10.5204/ijcjsd.v2i3.110

порівняти характеристики досліджуваного об'єкта чи проблеми в часі, або різні об'єкти в одній і тій же якості в один і той же час. Аналітичною основою порівняння є метод абстракції, що дає змогу визначати спільні властивості, окремі класи та можливі зв'язки. Порівняння в соціології є дієвим інструментом верифікації гіпотез та побудови теорій, оскільки дає змогу відрізнити загальні характеристики та фактори соціальних феноменів від унікальних характеристик[1]. Це самостійний науковий напрям у кримінології, метою якого є глибоке розуміння процесів, які характерні для сучасного суспільства загалом та для країн з різними суспільними системами, розглянути та запропонувати ефективні заходи боротьби зі злочинністю, а також розвивати міжнародне співробітництво у цій сфері. Такий аналіз потребує належної кримінологічної компетенції.

Порівняльна кримінологія являє собою структуровану концептуально-понятійну систему правових знань у сфері вивчення і попередження злочинності, теорію застосування порівняльного методу як у науково-пізнавальному, так і практико-прикладному аспекті. Це сфера наукової діяльності та складова кримінологічної науки, яка вивчає злочинність, її генезис, еволюцію, причини та умови, особистість злочинця, шляхи та засоби попередження злочинності, а також досліджує способи запобігання окремим видам злочинів у двох і більше країнах однієї й тієї ж або різних правових систем на різних етапах їх розвитку з метою оптимізації боротьби зі злочинністю та міжнародного співробітництва в цій сфері на основі порівняльно-правового методу та інших методів, що його доповнюють[2].

Протягом майже всього XX ст. порівняльна кримінологія практично була відсунута на задній план через закритість

[1] Dogan M. Strategies in Comparative Sociology. *Comparative Sociology*. 2002. № 1. С. 63–92.

[2] Тимошенко В. І. Порівняльна кримінологія. *Велика українська юридична енциклопедія: у 20 т. Т. 18: Кримінологія. Кримінально-виконавче право* / редкол.: В. І. Шакун (голова), В. І. Тимошенко (заст. голови) та ін.; Нац. акад. прав. наук України; Ін-т держави і права імені В. М. Корецького НАН України; Нац. юрид. ун-т імені Ярослава Мудрого. С. 354–356.

держав при вирішенні своїх внутрішніх проблем і небажання ділитися з міжнародним співтовариством інформацією щодо злочинності на своїй території. У 90-х рр. XX ст. світ став більш відкритим і це дало новий поштовх розвитку порівняльної кримінології. Після створення Європейського союзу виникла необхідність у гармонізації та уніфікації законодавства держав-членів, що стимулювало порівняльно-правові дослідження, у тому числі й кримінологічні. У сучасних порівняльно-кримінологічних дослідженнях корисними в методичному аспекті виявляються ідеї постмодерної філософії, зокрема, симуляційний аналіз та теорія фреймів, яка є цінним теоретичним ресурсом осмислення повсякденних взаємодій[1]. Нині актуальними викликами світовій цивілізації є криміналізація суспільних, державних та міжнародних відносин, злочинність як національна та транснаціональна проблема, формування нових технологій управління соціумом, до змісту яких включається кримінальний елемент.

Особливістю порівняльних досліджень є використання порівняльної методології на всіх етапах та щодо всіх об'єктів дослідження[2]. У таких дослідженнях на заключному їх етапі з'являється можливість використовувати багаторівневий аналіз даних. Порівняльне соціологічне дослідження може розглядатися як реалізований у певній послідовності комплекс методичних порівняльних процедур. Будь-яка частина цього комплексу може бути виділена в самостійне дослідження – теоретико-методологічне, емпіричне або науково-аналітичне. Пізнавальні можливості порівняльних соціологічних досліджень істотно розширюють науковий арсенал загальнонаукових методів пізнання. Однак проявляються вони лише за чіткого дотримання стандартів якості та вимог до

[1] Rabadan P. L. Framing Studies Evolution in the Social Media Era. Digital Advancement and Reorientation of the Research Agenda. *Social Sciences.* 2022. Vol. 11(1). Issue 9. P. 1–19. DOI: 10.3390/socsci11010009

[2] Mills M., Bunt G. G. van de, Bruijn J. de. Comparative Research Persistent Problems and Promising Solutions. *International Sociology*. 2006, September. Vol. 21. Issue 5. P. 619–631. DOI: 10.1177/0268580906067833

реалізації порівняльних досліджень, які поки що перебувають на стадії формування.

Предмет порівняльної кримінології характеризується постійною динамікою, змінює свій зміст залежно від тих проблем, які є актуальними для світової спільноти загалом і зачіпають інтереси кожної країни окремо в даний період розвитку людської цивілізації. Очевидно, що предмет порівняльної кримінології розвивається наступним чином: від одновимірного аналізу (злочин, злочинець, жертва злочину) до багатовимірного (фактори злочинності); системного (транснаціональна злочинність, у тому числі організована транснаціональна злочинність) до метасистемного (кримінальні глобальні проекти); від внутрішньодержавних досліджень до міждержавних і міжрегіональних і далі – до світового глобального кримінологічного аналізу. Предмет порівняльної кримінології також охоплює вивчення затребуваності та авторитетності кримінологічних знань у державі й суспільстві[1].

Метою порівняльної кримінології є не просто збір статистичного матеріалу в контексті декількох держав, а розвиток взаємозумовлених кримінологічних теорій. Якщо говорити про мету досліджень, що проводяться в межах порівняльної кримінології, то це в першу чергу розширення кримінологічних теорій за межі культурних і національних кордонів, оцінка ефективності національних систем кримінального правосуддя і національних кримінальних політик, порівняльний аналіз детермінантів злочинності в різних країнах, а також координація зусиль у боротьбі з транснаціональною злочинністю.

На думку італійського кримінолога Джулії Муджелліні, метою порівняльної кримінології є наступне: виявлення того, наскільки структури та культури на національному рівні впливають на ступінь, види, розподіл та характеристики злочинів та боротьбу зі злочинністю всередині конкретних країн та в різних країнах; розвиток кримінології з теоретичної

[1] Christian L., Halo G., Demeter M. Twenty Years of Law Journal Publishing: A Comparative Analysis of International Publication Trends. *Publishing Research Quarterly*. 2022. Vol. 38. P. 1–17. https://doi.org/10.1007/s12109-021-09854-1

точки зору за допомогою оцінки застосування значимих кримінологічних теорій за межами культурних та національних кордонів; оцінка результатів діяльності національних систем кримінального правосуддя та оцінка дієвості національної, європейської та міжнародної політики у сфері кримінального правосуддя в різних країнах; усвідомлення сильних та слабких сторін систем боротьби зі злочинністю з метою розробки узгоджених дій правоохоронних органів щодо транснаціональної злочинності[1].

У сучасному світі з'явились істотні регіональні та національні відмінності в кримінологічній обстановці та методах кримінально-правового впливу на конфліктні суспільні відносини, що обумовлює актуалізацію порівняльно-кримінологічних досліджень. З одного боку, все більшу увагу світової спільноти привертає проблема транснаціональної злочинності, для якої немає кордонів, а характер і способи злочинних діянь мають більше подібних рис, ніж відмінностей у межах будь-якої злочинної організації мафіозного типу. З іншого боку, світова кримінологічна статистика свідчить про наявність істотних розбіжностей між показниками злочинності в різних країнах. Зрозуміло, що пояснення цих відмінностей, так само як і процесів інтеграції злочинності, вимагає застосування специфічної методології дослідження. За таких умов заслуговує на увагу думка Г. Ховарда і Г. Ньюмана, які запропонували поняття мікро-, макро- і метааналізу в межах кримінологічних досліджень. У першому випадку мова йде про дослідження й порівняння характеристик злочинців, аналіз конкретних прикладів з практики щодо особистісних характеристик співробітників поліції та їхнє ставлення до правопорушників і жертв злочинів, про фактори ризику при віктимізації і страх перед злочинністю, про сприйняття тюремного середовища

[1] Муджеллини Дж. Международная статистика преступности: почему она необходима, как ее следует совершенствовать и что сделано к настоящему времени. *Форум по проблемам преступности и общества.* 2008. Т. 7. Спец. вып. «Сбор данных по проблемам преступности: показатели и измерение». Редактор Сандип Чавла. Нью-Йорк, 2012. С. 90. URL: https://www.unodc.org/documents/data-and-analysis/Forum/Forum_2008/11_88119_Ebook_RUSSIAN.pdf

ув'язненими й охоронцями, про здійснення превентивних програм і громадського контролю в міській і сільській місцевості[1]. У межах макроаналізу увага приділяється чисельності поліцейських, рівню довіри до поліції, впливу наслідків глобалізації на зміну практики суспільного контролю та рівня злочинності, діяльності поліції й виправних установ, загроз для навколишнього середовища, поширення корупції в різних країнах, регіонах і на континентах. Метааналіз науково-дослідних проектів являє собою наступний рівень дослідження, на якому збираються емпіричні дані, оцінюються результати, що у подальшому використовується для планування майбутніх досліджень[2].

Завданням порівняльної кримінології нині є сприйняття і творче використання позитивних положень наявних кримінологічних шкіл та подальший розвиток методології інтегративної кримінології, що заснована на міждисциплінарному підході, який виключає еклектичне об'єднання різних кримінологічних теорій та забезпечує універсалізацію наукового пізнання у сфері протидії злочинності. Порівняльна кримінологія дає можливість виявити і зрозуміти кримінологічну політику різних держав[3]. Процес порівняльних кримінологічних досліджень цікавий тим, що дозволяє дослідникам отримувати нові знання про різні культури, системи соціального контролю, законодавство, детермінанти злочинності, про різноманітні кримінальні прояви у населених пунктах, регіонах, країнах та континентах. Значимість порівняльного методу підтверджується у практиці діяльності правоохоронних органів, які оцінюють свою роботу, порівнюють поточні дані про злочинність з аналогічними показниками попереднього року.

[1] Howard G. Varieties of Comparative Criminology / G. Howard, G. Newman. Leiden: Brill, 2001. 268 p.

[2] Sherman L. W., Gottfredson D. C., MacKenzie D. L., Eck J., Reuter P. Preventing Crime: What Works, What Doesn't and What's Promising. 1998, July. URL: https://www.ojp.gov/pdffiles/171676.pdf

[3] Vazsonyi A. T., Ksinan A. J., Javakhishvili M. Problems of cross-cultural criminology no more! Testing two central tenets of Self-Control Theory across 28 nations. *Journal of Criminal Justice*. 2021, July–August. Vol. 75. https://doi.org/10.1016/j.jcrimjus.2021.101827

Зараз порівняльні дослідження в галузі кримінології розгорнуті в усьому світі. Роботу в цьому напрямі виконує як Рада Європи, так і Організація Об'єднаних Націй, зокрема Управління ООН з наркотиків і злочинності (UNODC), а також міжнародні кримінологічні інститути ООН, які систематично здійснюють порівняльні кримінологічні дослідження[1]. Аналогічна проблематика широко представлена в журналах зарубіжних кримінологічних асоціацій, таких як «European Journal of Criminology» («Європейський журнал кримінології», Великобританія), «Criminology and Criminal Justice» («Кримінологія та кримінальне правосуддя», Великобританія), «International Journal of Criminology and Sociology» («Міжнародний журнал кримінології та соціології», Канада) та ін. Порівняльна кримінологія виявилася важливим та цінним внеском у розуміння криміналізації, відправлення кримінального правосуддя та соціального контролю всередині та між спільнотами[2].

Очевидно, що порівняльний метод залишиться корисним інструментом у дослідженнях, пов'язаних із транснаціоналізацією, глобалізацією, злочинністю та контролем як на своїх власних умовах, так і поряд із глобальною кримінологією. Нині порівняльна кримінологія надає важливі дані для уточнення та розуміння глобалізованого контексту, що розвивається, злочинності та кримінального правосуддя. Це досягається за допомогою класифікації, опису, інтерпретації, пояснення та, зрештою, оцінки цих подій у міру їхнього прояву на державному, регіональному та місцевому рівнях.

[1] Организация Объединенных Наций. Управление ООН по наркотикам и преступности. URL: https://www.unodc.org/

[2] Frauley J. The poverty of the comparative orthodoxy: Cultural criminology, perspectival realism and conceptual variation. *International Journal of Law, Crime and Justice*. 2021, September. Vol. 66. https://doi.org/10.1016/j.ijlcj.2021.100480

4.6. Кримінальна феноменологія.

Феноменологія є одним із основних напрямів сучасної філософії. Історичний розвиток феноменології являє собою філософську традицію, започатковану в першій половині XX ст. німецькими філософами Едмундом Густавом Альбрехтом Гу́ссерлем (нім. Edmund Gustav Albrecht Husserl, 1859–1938) і Мартіном Хайдеггером (нім. Martin Heidegger, 1889–1976), французькими філософами Морісом Мерло-Понті (фр. Maurice Merleau-Ponty, 1908–1961) і Жаном-Полем Шарль Емар Сартром (фр. Jean-Paul Charles Aymard Sartre, 1905–1980). Істотну роль у формуванні ідей феноменології відіграли також німецький філософ і психолог Франц Брентано (нім. Franz Brentano, 1838–1917), німецький філософ, засновник «філософської герменевтики» Ханс-Георг Гадамер (нім. Hans-Georg Gadamer, 1900–2002), німецько-американський журналіст і філософ Ханна Арендт (нім. Hannah Arendt, 1906–1975), французькі філософи Еммануель Левінас (фр.Emmanuel Lévinas, 1905–1995) і Жак Дерріда (фр. Jacques Derrida, 1930–2004)[1].

Прихильники вказаної традиції цінували феноменологію як належну основу всієї філософії – на відміну, скажімо, від етики, метафізики чи епістемології. Зосереджується феноменологія на вивченні структури різних типів досвіду, починаючи від сприйняття, думки, пам'яті, уяви, емоцій, бажання та волі до тілесного відчуття, втіленої дії та соціальної активності, в тому числі мовної активності[2]. Тобто феноменологія намагається створити умови для об'єктивного вивчення того, що зазвичай вважається суб'єктивним – свідомості й таких її проявів, як судження, сприйняття та почуття. У буквальному ж значенні – це вчення про феномени, тобто явища чи події, що спостерігаються.

Про феноменалізм іноді говорять як про «вчення щодо пізнання явищ», як про «сукупність ідей» щодо того або

[1] Moran D. Introduction to Phenomenology. London, Routledge. 2000. 592 p.

[2] Phenomenology. *Stanford Encyclopedia of Philosophy.* First published Sun Nov 16, 2003; substantive revision Mon Dec 16, 2013. URL: https://plato.stanford.edu/entries/phenomenology/

іншого явища (об'єкт дослідження). Феноменологія – поняття, що є основою дослідження (вчення). Під феноменом (грець. φαινόμενον, від φαίνεσθαι – бути, бути видимим) розуміють незвичайне явище, предмет, що є яскраво вираженим або виключним, особливим і даним у чуттєвому спогляданні (у досвіді, що досягається за допомогою відчуттів). Тобто феномен – це предмет людської свідомості, який існує незалежно від того, чи існує реальний об'єкт. Феномен має структуру, що постійно розширюється залежно від кута спостереження за об'єктом. Феномен принципово відрізняється від ноумена, який залишається за межами досвіду і є предметом інтелектуального споглядання. Якщо терміном «ноумен» позначають приховану сутність предмета або явища, осягнути яку можна хіба що в процесі його глибокого вивчення, осмислення, умоглядного споглядання, то терміном «феномен» – результат впливу предмета на органи чуття, зовнішній прояв якоїсь речі, помилково сприйнятий як її сутність[1].

Термін «феноменологія» (нім. Phänomenologie – вчення про феномени) у філософії вперше було застосовано німецьким філософом Іоганом Генріхом Ламбертом (нім. Johann Heinrich Lambert, 1728–1777) у роботі «Новий Органон, або думки про дослідження та позначення істини та її відмінність від помилки та видимості» (1764)[2] у значенні «теорія видимого» як протилежність теорії істини. У вченні Е. Гуссерля феноменологія постає фундаментальною наукою про свідомість, вченням про очевидність та істину актів свідомості й самих речей в їх саморозкритті та явленності. Структура форм досвіду, які вивчає феноменологія, зазвичай включає те, що Е. Гуссерль називав «інтенціональністю», тобто спрямованістю досвіду на речі у світі, властивістю

[1] Тимошенко В. І. Соціальна основа злочинності. *Бюлетень Міністерства юстиції України*. 2018. № 2. С. 36. URL: https://elar.navs.edu.ua/server/api/core/bitstreams/97b3e0a2-3dcd-49d9-90e2-774195720662/content

[2] Lambert, Johann Heinrich. Neues Organon oder Gedanken über die Erforschung und Bezeichnung des Wahren und dessen Unterscheidung vom Irrtum und Schein. Johann Wendler, Leipzig. 1764. 622 p. URL: https://www.digitale-sammlungen.de/de/view/bsb10043686?page=6,7

свідомості, яка є свідомістю чогось або про щось. Згідно з класичною феноменологією Е. Гуссерля, наш досвід спрямований на речі лише через певні концепції, думки, ідеї, образи тощо.

Е. Гуссерль встановив, що будь-яке об'єктивне усвідомлення сенсу походить від суб'єкта, що пізнає. Тому в феноменології не йдеться про світ у собі, а лише про світ, з яким встановлюється зв'язок людини у її свідомості. Світовий досвід індивіда є частиною його досвіду щодо життя в світі з іншими людьми. Цей смисловий досвід Е. Гуссерль називає життєвим світом. У своїх пізніх роботах він обстоював думку, що в основі єдиної універсальної науки має лежати саме концепція життєвого світу[1]. На відміну від ідеальних теоретичних конструктів науки, життєвий світ не створюється штучно, він даний природним та очевидним чином. Це світ дорефлексивних очевидностей повсякденної свідомості, світ повсякденного життя, на ґрунті якого виростають всі науки. Вони вторинні стосовно життєвого світу. Життєвий світ – це світ допредикатного суб'єктивно-релятивного досвіду, світ початкових очевидностей, переданих і завжди значимих у кожному об'єктивованому досвіді як само собою зрозуміле. Життєвим світом охоплюється як особисте, так і суспільне життя людини, тому він є загальним світом спільного життя.

Тематизація життєвого світу є спробою спрямувати інтерес феноменологічного дослідження по той бік «наївного» світу повсякденного та природничо-наукового життя. Е. Гуссерль стверджує, що світ, а також людське буття конституюються у трансцендентальній суб'єктивності. У свідомості набувають певного статусу не речі, а значення і смисли, якими свідомість позначає ці речі. Таким чином, трансцендентальна феноменологія є описом сутнісних структур конституювання світу в трансцендентальній суб'єктивності.

Пошук «природи речей» є сутністю феноменологічної та екзистенціальної програми, що реалізується під гаслом «zu den Sachen selbst!» («Змусити говорити самі речі!»). При

[1] Husserl E. Die Krisis der europaischen Wissenchaften und die transzendentale Phenomenology / E. Husserl. Hamburg, 1977. P. 1.

цьому зовнішній світ – світ феноменів – конституюється (хоча і не довільно) свідомістю, наділяючи її відповідними значеннями. Тому ми маємо справу не з предметами об'єктивної реальності як такими, а з їх змістом[1]. Один із основних постулатів феноменології зводиться до наступного: не існує безпосереднього доступу до реальності, контакти з нею можливі лише завдяки свідомості. Перш ніж говорити про реальність, необхідно дослідити ті властивості свідомості, які лежать в основі наших контактів з нею і завдяки яким проявляється сама можливість пізнавальної та практичної діяльності людини у навколишньому світі[2]. Відповідно феноменалізм є вченням про пізнання явищ, сукупність ідей щодо того чи іншого явища. На думку прихильників феноменології права, ідеальна сутність права не залежить від часу і простору, вона є структурою, в якій виражається ейдетичний сенс права.

Феноменологія позначилася і на кримінології, насамперед як застосування феноменологічного підходу вивчення злочинності і злочинної поведінки, якою вона сприймається, відволікаючись при цьому від її об'єктивної природи. Це прагнення зрозуміти, як злочинність і злочини сприймаються, переживаються і осмислюються самими злочинцями, жертвами та іншими учасниками суспільних відносин. Якщо у сучасній філософії дане вчення є методом наукового аналізу свідомості та іманентних, апріорних структур людського існування, то зв'язок кримінальної феноменології з названим філософським вченням важко назвати прямим[3]. Однак він все ж існує. Кримінальна феноменологія по суті являє собою

[1] Arnold T. The Object(s) of Phenomenology. *Husserl Studies*. 2020, 19 April. Vol. 36. P. 105–122. https://doi.org/10.1007/s10743-020-09262-x

[2] Phenomenology. *Stanford Encyclopedia of Philosophy.* First published Sun Nov 16, 2003; substantive revision Mon Dec 16, 2013. URL: https://plato.stanford.edu/entries/phenomenology/

[3] Тимошенко В. І. Кримінальна феноменологія. *Велика українська юридична енциклопедія: у 20 т. Т. 18: Кримінологія. Кримінально-виконавче право* / редкол.: В. І. Шакун (голова), В. І. Тимошенко (заст. голови) та ін.; Нац. акад. прав. наук України; Ін-т держави і права імені В. М. Корецького НАН України; Нац. юрид. ун-т імені Ярослава Мудрого. С. 231.

погляд на причину злочинності, згідно з яким значення злочинної поведінки зрештою відомо лише тим, хто її здійснює. Тобто вона ґрунтується на феноменології, в якій ідея стосується лише людського розуму і свідомості та не сприймається зовнішнім світом. У цьому сенсі жертва або система правосуддя не можуть зрозуміти значення злочину і мету злочинця[1].

Кримінальна феноменологія, будучи одним із аспектів загальної феноменології суспільства, одночасно є вченням про форми прояву злочинності, а відтак це окремий розділ кримінології, що займається вивченням конкретних форм злочинності, конкретних злочинів і кримінальних сфер[2]. Це також науковий напрям кримінології, який за допомогою феноменологічного методу досліджує, узагальнює та систематизує форми прояву злочинності (кримінальна морфологія), її особливості в різних сферах суспільних відносин, властивості особистості злочинця (кримінографія), конкретні кримінальні правопорушення та інформацію про явища, що супроводжують окремі види кримінальних правопорушень[3]. Цей напрям зосереджує зусилля на дослідженні злочинності в конкретних формах прояву.

Науково-феноменологічний метод дослідження було створено для вивчення суб'єктивного психологічного аспекту людського досвіду, пізнання та поведінки. Можна сказати, що він є філософською основою вивчення людського життя з точки зору першої особи. Феноменологія надає не «факти» про обставини події, а сутнісні структури сенсу, що виникають у життєвому досвіді учасників. Хоча це і є протилежністю природничо-дослідницької моделі, однак даний підхід

[1] Schmalleger F. Criminal Justice Today: An Introductory Text for the Twenty-first Centur. Prentice Hall. 1993. P. 90.

[2] Веприцький Р. С. Поняття та зміст феноменології злочинності як складової феноменології суспільства. *Європейські перспективи*. 2014. № 4. С. 82. URL: https://dspace.univd.edu.ua/server/api/core/bitstreams/66e48450-81d5-4ffd-b196-5fa4b0476cc5/content

[3] Manning P. K., Raphael M. W. Phenomenological Theories of Crime. *Oxford Bibliographies*. Last reviewed: 24 July 2012. Last modified: 24 July 2012. DOI: 10.1093/obo/9780195396607-0128

забезпечує отримання важливих знань, недоступних для спостереження сторонніми свідками. Психологія людини зазнає впливу бюрократичних процесів, процедур та проблем. Феноменологічний же метод дає можливість усвідомити та пояснити всі ці процеси, процедури та вирішити проблеми. Цей метод фокусується на морально-психологічних якостях поліції, підозрюваних, свідків та інших осіб, а не лише на теоретичних міркуваннях щодо їхньої поведінки. У результаті відбувається необхідне відновлення людини як «особистості» у дискурсі та системах кримінології й кримінального правосуддя[1].

Нині прихильники феноменологічного методу в кримінології (і в праві загалом) прагнуть встановити і обґрунтувати зв'язки між об'єктивними і суб'єктивними аспектами правової реальності, які створюють основу для розуміння правових явищ, у тому числі причин конкретного кримінального правопорушення і злочинності. Таке прагнення виражається в принципі інтерсуб'єктивності. Інтерсуб'єктивність можна розглядати як проміжне положення між об'єктивністю та суб'єктивністю, оскільки вона містить характеристики обох епістеміологічних позицій. Інтерсуб'єктивність зосереджена на переконанні, що дослідження за своєю природою не є ні суто об'єктивним, ні суто суб'єктивним[2].

Інтерсуб'єктивність як принцип пізнання, з одного боку, полягає в необхідності визнання та засвідчення процесу і результату проведеного дослідження іншими суб'єктами для встановлення його об'єктивності (інтерсуб'єктивна перевірка), з іншого боку, принцип інтерсуб'єктивності означає розгляд соціальної реальності як результату взаємодії

[1] Broome R. A DESCRIPTIVE SCIENTIFIC PHENOMENOLOGICAL APPROACH TO CRIMINOLOGY AND CRIMINAL LEGAL RESEARCH. In book: *Beyond Autoethnography: Lived Experience Criminology*. Publisher: Routledge. 2025, February. URL: https://www.researchgate.net/publication/388885638_A_DESCRIPTIVE_SCIENTIFIC_PHENOMENOLOGICAL_APPROACH_TO_CRIMINOLOGY_AND_CRIMINAL_LEGAL_RESEARCH

[2] Bae S. Intersubjectivity. *The International Encyclopedia of Communication Research Methods*. 2017, November. DOI: 10.1002/9781118901731.iecrm0123

двох і більше суб'єктів (інтерсуб'єктивна реальність). Завдяки цьому кримінальна феноменологія є складовою криміналістичної тактики (разом із загальною тактикою та спеціальною тактикою або методикою)[1].

Прихильники феноменологічного методу зазвичай розглядають злочинність в історико-культурному контексті як рекурсивну продукцію, релятивний і конвенціональний соціальний конструкт. Ознакою злочинності є релятивність (відносність) її складових. Те, що раніше було кримінальним правопорушенням, нині таким може й не бути. Наприклад, паразитичний спосіб існування. Ознаками злочинності є також інституціалізованість, сконструйованість, системність. Злочинність є саме системним утворенням, конструкцією, а не онтологічною реальністю. До ознак злочинності слід віднести й масовість, функціональність і мінливість. Злочинність надто поширена, вона виконує певні соціальні функції, наприклад, слугує збереженню владних відносин. Вона постійно змінюється, реагує на соціальні умови, адаптується до них у випадку зміни останніх.

Характерною рисою феноменологічних теорій злочинності є те, що вони засновані на заявленій епістемології, – як пізнаються речі, а також специфічній онтології – природі соціальної реальності. П'ять особливостей визначають сутність цих теорій. По-перше, вони фокусуються на умислі в процесі вчинення діяння. Так, пограбування відбувається, коли грабіжник спочатку вибирає місце, націлюється на людину, стикається з людиною-метою і створює ілюзію насильства, щоб отримати бажаний результат, – передачу грошей, матеріальних цінностей тощо. По-друге, феноменологічні теорії злочинності розглядають поле свідомості або усвідомлення як таке, що наповнене стимулами-сигналами, емпіричними індексами, які самі собою є лише проявами, а не релевантностями, що виникають інтерсуб'єктивно. Різні види злочинів переживаються

[1] Burns R. From Meaning to Ecocide: The Value of Phenomenology for Green Criminology. *Critical Criminology*. 2023. Vol. 31. Issue 2. P. 1–17. https://doi.org/10.1007/s10612-023-09730-8

злочинцем по-різному. По-третє, жести, переговори, індикатори, уявлення і позиції, що спостерігаються, стають інтерсуб'єктивно значимими не завдяки «читанню думок», а завдяки поведінці. Все, що відбувається, дуже часто є емоційно навантаженим і фізично відчутним, особа відчуває гнів, пристрасть, жадібність або бажання. Ці емоції є невід'ємним аспектом злочинів. По-четверте, у феноменологічно обґрунтованих версіях злочинів навіть об'єктивна установка вченого сама собою має бути поставлена під сумнів. Не завжди зрозуміло, як можна пояснити сенс поведінки суб'єктів і вивчати його «об'єктивно». Відповідь полягає в тому, що слід залишатися вірними колективним діям, що спостерігаються, і атрибуціям, пов'язаним із злочином. Нарешті, по-п'яте, феноменологічні погляди на злочин потребують дослідження дій, а не атрибуції мотивів. Залишається відкритим питання про те, чи враховуються (і якою мірою) погляди дійових осіб на життя, чи відрізняються ці погляди від типових поглядів пересічної людини, ідеального типу або концептуальної схеми. Феноменологічні теорії злочинності розкривають природу того, що вважається злочинним, і висувають це усвідомлення на передній план[1].

Феноменологічна школа в кримінології акцентує увагу на особистій відповідальності людини за свою поведінку. Відповідальність заснована як на чіткому дотриманні чинного законодавства, законному правозастосуванні, так і на наявності механізмів контролю за всіма суб'єктами. Все суспільство і кожен окремо несе відповідальність за все, що було зроблено і що не було зроблено. Для успішного виконання цього завдання всі мають удосконалюватись, – у першу чергу на індивідуальному рівні.

Таким чином, феноменологічна школа права сформувалася внаслідок проникнення ідей філософської феноменології у сферу юридичної науки, де вони були сприйняті теорією та

[1] Manning P. K., Raphael M. W. Phenomenological Theories of Crime. *Oxford Bibliographies*. Last reviewed: 2012, 24 July. Last modified: 2021, 24 July. DOI: 10.1093/obo/9780195396607-0128

історією держави та права, філософією та соціологією права, конституційним та адміністративним правом, кримінологією та рядом інших наук.

У межах феноменології правового життя право розглядається не як абстрактна система норм, а як конкретний досвід взаємодії людей з правовими інститутами, нормами та практиками. Основний акцент робиться на суб'єктивному сприйнятті права, на тому, як люди усвідомлюють та переживають правові явища у своєму повсякденному житті.

Оскільки індивід та спільнота є лише частиною системи, кожен на індивідуальному рівні має бути об'єктивним, розуміти проблеми та потреби інших людей, демонструвати свою правову свідомість. На більш високому, організаційному та ієрархічному рівні, основою діянь мають бути права людини, закріплені в чинному законодавстві. В кожній системі має бути внутрішній контроль. Якщо ж механізми нагляду всередині системи вичерпано, існує зовнішній контроль, який повинен бути всеохоплюючим та незалежним, спрямованим на покращення функціонування системи, а в кінцевому підсумку – безпечне суспільство. Цьому контролю слугує чинне законодавство, що передбачає покарання за протиправну поведінку.

Феноменологічний підхід сприяв появі нових методів вивчення права, відмітних від традиційних юридичних методів. Феноменологія права, як теорія і методологія пізнання права, є частиною некласичної юридичної науки, окремі елементи цієї методології використовуються у інших некласичних підходах – юридичній герменевтиці, аксіології права.

Феноменологічний метод слугує вивченню суб'єктивного психологічного аспекту людського досвіду, пізнання та поведінки, тим самим забезпечує отримання важливих знань, недоступних для спостереження сторонніми особами. Кримінальна феноменологія, по суті, являє собою погляд на причину злочинності, згідно з яким значення злочинної поведінки зрештою відомо лише тим, хто її здійснює. Адже ідея стосується лише свідомості та не сприймається зовнішнім

світом. Об'єктивна природа злочинності тут залишається поза увагою.

Розглянутий вище феноменологічний метод фокусується на морально-психологічних якостях підозрюваних, свідків, поліції та інших осіб, а не лише на теоретичних міркуваннях щодо їхньої поведінки. Цей метод виявляє свою недостатність для розуміння всіх причин людської поведінки, оскільки він спрямований на дослідження окремо взятої свідомості та окремого акту поведінки, що не завжди дає можливість розглянути первинні переживання, що передують рефлексії.

Феноменологічний метод може бути корисним не лише при розслідуванні кримінальних правопорушень і притягненні до відповідальності злочинців, а й при інформуванні органів кримінальної юстиції, влади, населення про тенденції злочинності, прогнозуванні еволюції злочинності в майбутньому. Відкриваючи шляхи впливу на свідомість, кримінальна феноменологія сприяє вирішенню практичних завдань щодо протидії злочинності, осмисленню та розробці конкретних напрямів діяльності з попередження злочинності в окремих кримінальних сферах, запобіганню окремим кримінальним правопорушенням.

4.7. Культуральна кримінологія.

Сучасний етап розвитку світової та вітчизняної кримінологічної науки відзначився підвищеною увагою до феномену культури. Культура – це завжди творіння людини, її результатом є особистість, що прагне досконалості. Культура входить у поняття цивілізації, є її духовною складовою. При цьому цивілізація стала результатом пристосування людини до навколишнього середовища. Злочинна ж субкультура входить у конфлікт із домінуючими цінностями та намагається їх підмінити. Вона впливає на основну культуру прямо і опосередковано. Важливу роль у цьому відіграють пісні, книги та фільми про життя злочинців. Дослідження взаємозв'язку культури та злочинності перебуває в центрі уваги культуральної кримінології, яка розглядається як одне з істотних досягнень кримінологічної теорії та основа практики, зокрема механізму впливу на особистість злочинця, на злочинність загалом, її окремі види. Вона сприяє знаходженню ефективних способів запобігання злочинам.

Під терміном «культуральна кримінологія» розуміють особливий теоретичний, методологічний та інтервенціоністський підхід до вивчення злочинності, який розглядає злочинність і її попередження безпосередньо в контексті культури. Тобто злочинність, а також установи, що займаються її попередженням, постають як культурні продукти або творчі конструкції. Цей підхід при поясненні сутності девіації, злочину, злочинності загалом спирається на широку теоретичну основу – культурологію, постмодерністську теорію, критичну кримінологію, інтеракціоністську соціологію тощо[1]. Мета культуральної кримінології – зрозуміти злочинність у контексті культури та культурних процесів. Ця особлива форма кримінологічного аналізу оцінює конвергенцію культурних та кримінальних процесів, переплітаючи різноманітний спектр перспектив, які поділяють чутливість до образу, значення та уявлення. Крім

[1] Frederick B. J., Larruscahim P. Cultural criminology. In W. G. Jennings (Ed.). *The Encyclopedia of Crime & Punishment* (1 ed.). 2015. John Wiley & Sons. https://doi.org/10.1002/9781118519639.wbecpx103

того, культуральна кримінологія розробляє нові методи, які дають підстави сподіватися на певні теоретичні перспективи та водночас пов'язані з відмітними елементами сучасного соціального та культурного життя[1].

Культуральна кримінологія виникла в середині 90-х років XX ст. і набула поширення на початку XXI ст. Популярна вона й зараз. Із самого початку прихильники цього напряму намагалися переорієнтувати кримінологію на сучасні соціальні та культурні зміни. Відповідно тут мова йде про постмодерністську або пізньомодерністську теорію злочинності та контролю. Культуральну кримінологію цікавить те, як індивіди прагнуть вирішити ті чи інші внутрішні психічні та емоційні конфлікти, які породжені протиріччями та особливостями сучасного життя. Даний напрям прагне поєднати «феноменологію сучасної трансгресії з соціокультурним аналізом пізньої сучасної культури»[2].

На жаль, коли справа доходить до розуміння та розслідування злочинної поведінки, роль культури часто не береться до уваги. Культуральна ж кримінологія описує відповідні процеси, що лежать в основі цілеспрямованої поведінки людей. Вона покликана пояснити, чому існують відмінності у взаємозв'язку між динамічними факторами ризику та поведінкою в різних культурних контекстах. Зараз прихильники цього підходу переважно зосереджені на вивченні злочинів та культури різних неформальних груп (байкери, скінхеди, художники у стилі графіті та ін.), тобто молодіжних угруповань, які згуртовані навколо образів, стилів, символічних значень та форм поведінки, що ґрунтуються на опорі владі. Культуральна кримінологія, по суті, є мультидисциплінарним ученням, що поєднує дослідження культури, урбаністики, філософії, постмодерної критичної теорії, антропології та ін. Це одна з сучасних кримінологічних інтегративних теорій.

[1] Rannaweera K. G. N. U. Cultural spotlight to the stage of criminology: a bibliometric brief on cultural criminology. Dera Natung Government College Research Journal. 2022, Dezember. Vol. 7(1). P. 32–45. DOI: 10.56405/dngcrj.2022.07.01.04

[2] Hayward K. Cultural Criminology. 2012, 26 June. DOI: 10.1093/OBO/9780195396607-0003

Предмет культурної кримінології охоплює ряд проблем сучасного світу: вплив факторів сучасності на можливість вчинення злочину; насильство та покарання за його вчинення; причини поширення незаконних субкультур та постсубкультурну діяльність; екзистенційні тривоги та ситуативні емоції, які надихають злочини, правопорушення та віктимізацію; соціальний контроль та культурні значення, які циркулюють усередині просторових структур та між ними; взаємодію державного контролю та культурного опору; криміногенні культури, породжені ринковою економікою, а також багато інших випадків, коли на карту поставлено ситуативне та символічне значення. Для такого аналізу культуральна кримінологія використовує міждисциплінарні перспективи та альтернативні методи, які регулярно виводять її за межі традиційної кримінології, спирається на антропологію, медіа-дослідження, молодіжні та культурні дослідження, географію, соціологію, філософію та інші дисципліни. У всьому цьому культуральна кримінологія прагне кинути виклик загальноприйнятим параметрам кримінологічного аналізу та переорієнтувати кримінологію на дослідження сучасних соціальних, культурних та економічних умов[1].

По суті, теорія культурних відхилень стверджує, що злочинність виникає за присутності (та під впливом) людей, які демонструють девіантну поведінку. Кримінологи наголошують, що люди, яких хтось бачить регулярно, спілкується з ними, наприклад однолітки, члени сім'ї та мешканці району, впливають на своє оточення і тим самим встановлюють певні правила поведінки. Субкультура існує завдяки безперервній культурній передачі як усередині банди (права та обов'язки членів банди, їх відповідальність тощо), так і поза нею (через кінематограф, музику, літературу тощо), тому, якщо «розтиражувати» цінності середнього класу, то можна мінімізувати трансляцію субкультури в соціумі, зокрема в банді.

Субкультурні теорії зосередили увагу на тому, як динаміка міської Америки, така як безробіття, високий рівень

[1] Ferrell J., Hayward K., Brown M. Cultural Criminology. 2017, 26 September. https://doi.org/10.1093/acrefore/9780190264079.013.202

концентрованої бідності та структурний занепад міст, сприяють злочинності. Особистість жителів небезпечних міських районів формується в ранньому віці відповідно до стандартів опозиційної культури. На думку соціолога Е. Андерсона, ця вулична культура виникла внаслідок соціального відчуження, що є наслідком економічних перетворень у міських районах.

Соціологи та кримінологи вважають, що норми, які санкціонують насильство, виникли в певних сферах тому, що соціально структуровані культурні процеси з меншою ймовірністю підтримують негативні санкції за девіантну поведінку, тим самим збільшуючи ймовірність насильницької поведінки. Соціальний (або вуличний) кодекс, за словами Е. Андерсона, ґрунтується на честі. Ті, кого поважають, краще підготовлені до того, щоб уникати загроз насильства. Водночас вони мають більш високе почуття власної гідності. Коли відбувається акт агресії, цей кодекс вимагає, щоб жертва відповіла таким же ударом у відповідь, інакше повага до жертви буде підірвана, що призведе до майбутніх агресивних атак. Тобто вуличний кодекс має забезпечити опозиційну та більш лояльну до насильства вуличну культуру, де будуть передбачатись негласні правила поведінки як для жертви, так і для злочинця. Таким чином, за допомогою цього кодексу Е. Андерсон спробував реалізувати культурну трансмісію, запровадивши нові моделі поведінки для злочинця та жертви.

Ідея «вуличного кодексу» мала неоднозначне підтвердження. Дослідження показали, що молодь, яка живе в небезпечних районах і почувається дискримінованою, швидше за все ухвалить вуличний кодекс, який передбачає насильницькі правопорушення. Такі дослідження також показали, що відповідь за вбивства, які відображають субкультуру, частіше має місце в небезпечних районах. Однак ці субкультурні теорії насильства не змогли пояснити нерівномірність рівня насильницьких злочинів у небезпечних районах. Нові теорії припускають, що насильство в спільнотах із низькими доходами є результатом соціальної дезорганізації та соціально-культурної ізоляції. Відповідно до цих теорій,

соціальна дезорганізація підриває способи регулювання інформації, а культурна та соціальна ізоляція формує норми, що заохочують насильницьку поведінку.

У сучасних умовах культура являє собою інформаційне середовище, що формується між людиною та природою, створюючи оптимальні умови буття людей. Культура – один із найважливіших чинників формування соціальної ієрархії потреб, яка в різних спільнотах є детермінантою масштабів, структури та характеру злочинності.

Яскравим прикладом, що демонструє роль культури у стримуванні злочинності, є Японія, де існує так званий особливий «соціально-культурний тип японця». Маються на увазі не якісь специфічні риси національного характеру японців, а цілісна японська культура, складовими якої є солідарність у сім'ї та співтоваристві, освіта та працьовитість, розвинені на дуже високому рівні. Крім того, факторами, що стримують злочинність, є антикримінальна орієнтація суспільства загалом і висока адаптованість до нестандартної ситуації.

Попередження злочинності зумовлюється також основними рисами національної психології японців: підкреслене почуття сорому, честі та гідності, в основі яких лежить гармонія, співчуття до людини. Якщо основу європейської культури («культури вини») становить поняття обов'язку (перед правителем, народом, Богом, перед яким сповідуються щодо вчиненого діяння), то для японців найважливіше збереження своєї репутації, те враження, яке вони справляють на інших («культура сорому»).

Про японську «культуру сорому» говорять як про культуру зовнішніх переживань, яка не потребує карального втручання держави. Європеєць для позбавлення від почуття провини буде каятись, піде на сповідь. Японцеві це не принесе полегшення, оскільки він відчуває страх ганьби і для нього важлива думка оточуючих. Справа в тому, що особистість у Японії розглядається з точки зору приналежності до конкретної групи, а репутація групи залежить від поведінки кожного члена цієї групи. Тим самим виявляється істотний тиск на людину для утримання її у загальноприйнятих межах.

Очевидно, що японська правова культура є основним фактором стримування злочинності.

У сучасній Україні також було б корисно подолати принцип існування «моя хата скраю» та створити в суспільстві позитивний культурний ідеал, який сприяв би розвитку та розповсюдженню антикримінальних культур.

Таким чином, культура є середовищем, що впливає на людину, є важливим засобом соціалізації, формування ідентичності та індивідуальності. Саме завдяки культурі людина може мислити і визначати варіанти своєї поведінки, поводитись на свій розсуд, при цьому взаємодіючи з реальністю. Культура стимулює або усуває її кримінологічно важливі якості, водночас і сама культура зазнає впливу соціуму. У результаті відбувається взаємообмін інформацією, цінностями, нормами і т. ін. між культурним середовищем і особистістю, тобто культура формує особистість, а особистість формує культуру. Як культура, так і особистість, постійно змінюється. Зміни можуть мати як прогресивне (антикриміногенне) значення, так і регресивне (криміногенне) начало.

Культуральна кримінологія досліджує кримінальні процеси та процеси і заходи боротьби зі злочинністю, при цьому розглядає злочинність та контроль над нею в контексті культурної динаміки, сприяє обмеженню і поступовому витісненню насилля та індивідуалізму як форм соціального буття.

Злочинна поведінка нерідко визначається належністю правопорушника до того чи іншого культурного середовища. Зв'язок культури та злочинності очевидний. Культура може як провокувати злочинну поведінку, так і запобігати їй на ранніх стадіях. Тому особливу увагу слід звернути на захист етичних і моральних цінностей суспільства. Інструментарієм у цій справі може бути пропаганда здорового способу життя, повага до праці та негативне ставлення до паразитичного існування, боротьба з алкоголізмом, наркоманією, проституцією, жебрацтвом тощо. Саме культуральна кримінологія зосередила свою увагу на цих проблемах. Загалом внеском культуральної кримінології в науку можна назвати розробку нових методик попередження злочинності за допомогою пропаганди культури та духовних цінностей.

4.8. Сучасні віктимологічні теорії.

Проблеми потерпілих, тобто жертв злочинів, їх захист від злочинів, їх можлива роль у злочинах, питання мінімізації та компенсації шкоди, заподіяної жертвам злочину, привертають до себе пильну увагу вчених, тим самим зумовлюючи розвиток самостійного напряму кримінологічних досліджень – кримінологічної віктимології. Віктимологія (лат. victima «жертва» та давн.-грець. λόγος «вчення») – вивчення жертв злочинів – являє собою міждисциплінарну сферу досліджень (на стику кримінології, психології, соціології, педагогіки, етнографії), а також розділ кримінології, що досліджує віктимізацію, тобто процес становлення жертвою злочину, віктимність (схильність стати об'єктом злочинного посягання), а також заходи скорочення кількості та попередження потенційних жертв злочинів. Віктимологія вивчає відносини між постраждалою стороною та злочинцем, досліджуючи причини і характер подальших страждань. Зокрема, віктимологія фокусується на тому, чи були злочинці зовсім незнайомими людьми, просто знайомими, друзями, членами сім'ї або навіть близькими людьми, а також чому саме цю, конкретну людину чи місце обрали для здійснення протиправного посягання.

Віктимологія, що набула особливої популярності в XXI ст., виникла ще в 40–50-х роках XX ст. Наукові основи віктимології було закладено німецьким кримінологом Гансом фон Хентігом у його статті «Зауваження щодо інтеракції між злочинцем і жертвою»[1] (1941) та узагальнюючій праці «Злочинець та його жертва. (Дослідження з соціобіології злочинності, 1948)»[2]. Г. Хентіг, Б. Мендельсон і А. Елленбергер встановили взаємозв'язок жертви та злочинця і можливу зміну їх ролей. На їх думку, потерпілі можуть нести певну частку відповідальності, якщо злочину щодо них сприяла їхня поведінка. Наприклад, перебування на вулиці у

[1] Hentig H. Remarks on the Interaction of Perpetrator and Victim. *The Journal of Criminal Law and Criminology*. 1941. Vol. 31. P. 303–309.

[2] Hentig H. The Criminal and His Victim. (Studies in the Sociobiology of Crime). Yale University Press, 1948. 461 p.

стані алкогольного сп'яніння, демонстрація наявності грошей, поширення інформації про свої значні статки може привертати увагу злодіїв. Систематично розслідуючи дії жертв, можна було виявити їх помилки, що стали однією з причин тяжких наслідків, та визначити стратегії зниження ризику[1].

Поняття «віктимізація» обґрунтував відомий кримінолог Лев Вульфович Франк (1920–1978), яке розглядав як процес перетворення особи на реальну жертву злочину, його кінцевий сукупний результат. Віктимність же вважав реалізованою злочинним актом «схильністю», тобто здатністю стати за певних обставин жертвою злочину або, іншими словами, «нездатність уникнути небезпеки там, де їй об'єктивно можна було запобігти»[2]. Пізніше поняття «віктимність» він сформулював «як підвищену здатність людини завдяки соціальній ролі або низці духовних і фізичних якостей за певних об'єктивних обставин ставати потерпілим»[3]. Низку нових положень загальної теорії віктимології, теорії кримінальної віктимології та теорії поводження з жертвами злочинів сформулював сучасний український вчений В. О. Туляков[4].

Нині віктимологія постає як інтегративна теорія, що проводить комплексний аналіз феномена жертви, спираючись на загальнотеоретичні уявлення та моделі, розроблені іншими дисциплінами а саме кримінологією, конфліктологією, психологією, політологією, теорією державного управління, соціологією та ін.

Основні віктимологічні теорії кримінології, обґрунтовані зарубіжними авторами, можна об'єднати в кілька підходів. Одним із них є *теорія способу життя*, яка стверджує, що віктимізація істотно залежить від загальної концепції стилю життя. Цю теорію обґрунтували М. Ж. Хінделанг, М. Р. Готтфредсон і Дж. Гарофало в книзі «Жертви

[1] Karmen E. Victimology. Britannica. URL: https://www.britannica.com/topic/victimology

[2] Франк Л. В. Виктимность и виктимология. Душанбе: Ирфон, 1972. С. 22.

[3] Франк Л. В. Потерпевшие от преступления и проблемы советской виктимологии: [моногр.] / Л. В. Франк. Душанбе: Ирфон, 1977. С. 8.

[4] Туляков В. А. Виктимология (социальные и криминологические проблемы): монография / В. А. Туляков. Одесса: Юрид. л-ра, 2000. 336 с.

персональної злочинності: емпіричні основи для теорії особистісних віктимізацій»[1]. В основі «способу життя» розглядаються кілька положень: нерівномірність розподілу віктимності у часі та просторі, що призводить до виникнення місць або часу з високим ступенем ризику віктимізації; ймовірність виникнення віктимності через різні проміжні змінні або дії, зумовлені способом життя; можливість віктимізації у тих, хто взаємодіє із жертвами[2].

Подібною за змістом була теорія «рутинної діяльності» (routine activity) Л. Е. Коена та М. Фелсона, яка пояснювала причини збільшення кількості крадіжок. Ця теорія вивчає злочинність як подію, тісно пов'язує злочинність із навколишнім середовищем та підкреслює її «екологію» (за термінологією авторів). Відправною точкою для пояснення злочину автори вважали три умови: мотивований злочинець, відповідна мета, відсутність достатньої охорони власності[3]. На думку Л. Е. Коена та М. Фелсона, причина поширення злочинності полягає в тому, що розвиток сучасного суспільства надає все більше можливостей для скоєння злочинів. Наприклад, використання автомобілів, з одного боку, дозволяє злочинцям вільно пересуватися для скоєння злочинів та втекти після їх вчинення, а з іншого боку, – це надає більше можливостей для крадіжок.

Теорія «рутинної діяльності» засновується на теорії раціонального вибору. Ця теорія широко використовувалася для вивчення сексуальних злочинів, пограбувань, кіберзлочинів, крадіжок із зломом та відповідних віктимізацій. Також варто відзначити, що при вивченні кримінальної віктимізації теорія «рутинної діяльності» часто розглядається як схожа з вищезгаданою теорією способу життя М. Ж. Хінделанга, М. Р. Готтфредсона та Дж. Гарофало.

[1] Hindelang M. J., Gottfredson M. R., Garofalo J. Victims of personal crime: An empirical foundation for a theory of personal victimization. Cambridge, MA: Ballinger, 1978. P. 349.

[2] Tunnell K. Predicting household victimization utilizing a multi-level routine activity approach. Journal of Crime and Justice. 1994. Vol. 19. Issue 2. P. 49–66.

[3] Cohen L. E., Felson M. Social change and crime rate trends: A routine activity approach. *American Sociological Review.* 1979. Vol. 44. P. 588–608.

Популярною є також «теорія жертви» (Victim Precipitation Theory). Основна ідея даної теорії полягає в тому, що потерпілі можуть спровокувати свою власну віктимізацію. Вперше ця точка зору була обґрунтована в 1958 р. М. Вольфгангом. Прихильники даної теорії нерідко покладали всю відповідальність за напад на саму жертву.

Цікавий підхід до пояснення феномену жертовності пропонує О. Цур, який розглядає жертовність через мучеництво, що дає можливість отримати увагу та схвалення оточуючих[1].

Є ще один підхід, спрямований на вивчення такого ефекту, як «вторинна віктимізація»[2]. Коли установи або працівники системи кримінального правосуддя не надають підтримки постраждалій особі, жертва стає вразливою для вторинної віктимізації. Сутність теорії в тому, що особа, яка контактує з жертвою злочину, сама стає жертвою. Вторинна віктимізація відбувається, коли жертва страждає від подальшої шкоди не внаслідок безпосереднього злочинного діяння, а через те, як установи та інші особи поводяться з нею. Якщо соціальні потреби, такі як співчуття, підтримка та розуміння, не задовольняються, люди схильні до цього явища. Вторинна віктимізація може бути викликана повторним впливом злочинця на жертву, повторним допитом за тими самими фактами, використанням ненормативної лексики або нетактовних коментарів з боку всіх, хто контактує з жертвою. Відповідно високий ризик віктимізації мають професіонали, які надають первинну допомогу жертвам: рятувальники, лікарі, психологи, соціальні працівники. До групи ризику входять насамперед жінки, діти, представники расових та сексуальних меншин, а також ті, хто зазнав сексуального насильства. Внаслідок відсутності співчуття або невизнання факту насилля люди все частіше схильні не повідомляти про

[1] Zur O. Sacrifice, Martyrdom, Scapegoating, Suicide and Terrorism: Definitions, Differentiations and Resources. 2013. URL: http://www.zurinstitute.com/sacrifice2.html

[2] Scott S. D., Hirschinger L. E., Cox K. R. et al. The natural history of recovery for the health care provider «second victim» after adverse patient events. Qual Saf Health Care. 18. 2009. P. 325–330.

злочин щодо них. При цьому відчувають переживання насильства, пов'язане з негативними психічними та фізичними наслідками, включаючи сором, емоційну дисрегуляцію, психологічний стрес, втрату ресурсів та патологію психічного здоров'я[1]. Неповідомлення про злочин шкодить не тільки людині, але й суспільству, оскільки злочинці в результаті залишаються непокараними.

Зарубіжна кримінологія досліджує також явище «виктимізація однолітків» (peer victimization)[2]. Дослідники виявляють негативні наслідки такої виктимізації: низька самооцінка жертви, безпорадність, депресія, зниження почуття власного достоїнства у всіх учасників віктимізуючого процесу. Доведено, що знущання в школі відбуваються не ізольовано, а є результатом складної взаємодії між окремими факторами: сім'я, однолітки, клас, соціальні чинники[3]. Внаслідок пережитого насилля у дітей виникає почуття соціальної відчуженості та постійне очікування агресії з боку однолітків. Потрапляючи в інше середовище, діти, які зазнали насилля з боку однолітків, знову вибудовують насильницькі взаємодії. За результатами досліджень прихильників цього напряму встановлено, що багато дітей, які зазнали знущань і цькування, у подальшому самі беруть участь у залякуванні інших учнів. Такі діти часто отримують за свою поведінку ряд винагород, переважно за рахунок збільшення свого соціального статусу. Спостереження за даною формою винагороди є серйозним підкріпленням для інших дітей (підлітків) та підставою для прийняття активної участі в

[1] Campbell R., Dworkin E., Cabral G. An ecological model of the impact of sexual assault on women's mental health. *Trauma, Violence, & Abuse*. 2009. Vol. 10. Issue 3. P. 225–246. DOI: 10.1177/1524838009334456

[2] Seeley K., Tombari M. L., Bennett L. J., Dunkle J. B. Peer Victimization in Schools: A Set of Quantitative and Qualitative Studies of the Connections Among Peer Victimization, School Engagement, Truancy, School Achievement, and Other Outcomes. National Center for School Engagement. 2009. Vol. 1. P. 13–46.

[3] Swearer S. M., Espelage D. L. Introduction: A social-ecological framework of bullying among youth. In D. L. Espelage, S. M. Swearer (Eds.), Bullying in American schools: A social-ecological perspective on prevention and intervention. Mahwah, NJ: Erlbaum. 2004. P. 1–12.

агресії стосовно однолітків, особливо тих, які мають певні індивідуальні особливості[1].

В центрі уваги українських вчених-кримінологів зараз перебуває проблема булінгу. Булінг (від англ. «bully» – хуліган, забіяка, кривдник) розглядають як психологічний терор, знущання, цькування однієї людини іншою, яке може супроводжуватись фізичним насиллям. По суті, це неусвідомлена агресивна поведінка, безкарне насильство, що виникає через реальний або уявний дисбаланс влади та створює в окремих людей відчуття вседозволеності та можливості принижувати інших[2].

Законом України від 18.12.2018 р. «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо протидії булінгу (цькуванню)»[3] Кодекс України про адміністративні правопорушення доповнено статтею 173-4, яка визначає булінг наступним чином: «діяння учасників освітнього процесу, які полягають у психологічному, фізичному, економічному, сексуальному насильстві, у тому числі із застосуванням засобів електронних комунікацій, що вчиняються стосовно малолітньої чи неповнолітньої особи або такою особою стосовно інших учасників освітнього процесу, внаслідок чого могла бути чи була заподіяна шкода психічному або фізичному здоров'ю потерпілого»[4]. Отже, на законодавчому рівні адміністративна відповідальність за булінг передбачена лише у випадку його вчинення стосовно учасників освітнього процесу.

[1] Sentse M., Scholte R. H. J., Salmivalli C., Voeten M. Person-group Dissimilarity in involvement in bullying and its relation with social status. Journal of Abnormal Child Psychology. 2007. Vol. 35. P. 1009–1019.

[2] Тимошенко В. І. Булінг. *Велика українська юридична енциклопедія: у 20 т. Т. 18:* Кримінологія. Кримінально-виконавче право / редкол.: В. І. Шакун (голова), В. І. Тимошенко (заст. голови) та ін.; Нац. акад. прав. наук України; Ін-т держави і права імені В. М. Корецького НАН України; Нац. юрид. ун-т імені Ярослава Мудрого. С. 49.

[3] Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо протидії булінгу (цькуванню): Закон України № 2657-VIII від 18.12.2018: станом на 19.01.2019. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2657-viii#Text

[4] Кодекс України про адміністративні правопорушення. Закон України № 8073-X від 07.12.1984: станом на 01.09.2025. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/80731-10#Text

Вищевказаний закон визначає типові ознаки булінгу (цькування): систематичність (повторюваність) діяння; наявність сторін – кривдник (булер), потерпілий (жертва булінгу), спостерігачі (за наявності); дія або бездіяльність кривдника, наслідком чого є заподіяння психічної та/або фізичної шкоди, приниження, страх, тривога, підпорядкування потерпілого інтересам кривдника, та/або спричинення соціальної ізоляції потерпілого.

Наукова література до ознак булінгу відносить також навмисність і нерівність сил. До того ж у науковій літературі сторонами булінгу називають лише кривдника (булера) і потерпілого (жертву булінгу). Що стосується спостерігачів, які названі у законі як сторона булінгу, – очевидно вони є свідками. Але свідок не є стороною правопорушення.

За наявності булінгу відносини з'ясовуються на рівні двох особистостей: у ролі переслідувача виступає не увесь трудовий колектив, його частина, певне товариство, спільнота, клас чи група, а конкретний працівник, колега, учень, або кілька учнів, що мають авторитет серед однолітків, колег, співробітників.

Булінг поширений переважно серед учнів та студентів закладів освіти, де проявляється у формі пліток, здирництва, образ, глузування. Нерідко жертвою булінгу стає новий учень, що відрізняється від однокласників, – більш старанний, ініціативний, чесний. Деякі діти мимоволі провокують однолітків і частіше за інших стають жертвами цькування. Серед них ті, хто незвично одягнений, неохайний, «дивно» поводиться, має певні фізичні вади, або якого виділяють вчителі і ставлять за зразок іншим.

Більшість булерів – це діти з яскраво вираженою нарцисичною акцентуацією характеру. Вони ростуть без належного виховання та внутрішнього відчуття власної гідності, самоцінності, тому постійно намагаються самоствердуватися за рахунок інших, доводити власну перевагу. Приблизно 50 відсотків булерів самі одночасно є жертвою – у своїй родині або в іншому колективі.

Наслідки булінгу руйнівні: гострі емоційні реакції жертви, її психологічні страждання, втрата здоров'я, агресивна поведінка, навіть самогубство. Булінг доводить жертву до стану страху і стресу, який може відчувати й той, хто став свідком булінгу. Але найчастіше свідки булінгу спочатку відчувають співчуття до жертви, яке змінюється байдужістю і роздратуванням. Булінг є істотним криміногенним фактором[1]. Специфіка булінгу також у тому, що він являє собою переслідування «один на один» на відміну від мобінгу, за якого відбувається групове (масове) цькування.

Мобінг (англ. mob – натовп) – це психологічний терор у трудовому колективі, що здійснюється всім колективом або значною його частиною стосовно певного працівника. Має різні причини виникнення, види, форми, способи і засоби реалізації.

Термін «мобінг» було вперше застосовано видатним австрійським зоологом і зоопсихологом К. Лоренцом у 1963 р., який позначав цим терміном груповий напад кількох дрібних тварин на більшого противника. Пізніше так стали називати цькування натовпом однієї особи або кількох. Сторони мобінгу: тих, хто цькує, називають моберами; тих, кого цькують, – жертвою.

Мотивом мобінгу є вигнання людини. Найчастіше здійснюється колегами або керівництвом з метою змусити працівника звільнитись з роботи. Дуже поширений у корумпованих державах, де пріоритет надається «своїм» людям – родичам, кумам, коханкам, партнерам по незаконному бізнесу та тим, кого підтримують впливові люди (навіть у формі прохання, повідомленого телефоном). Таким особам надається цілковита підтримка, заради них ображають і принижують будь-кого, особливо тих, у кого немає підтримки впливових людей.

[1] Тимошенко В. І. Булінг. *Велика українська юридична енциклопедія: у 20 т. Т. 18:* Кримінологія. Кримінально-виконавче право / редкол.: В. І. Шакун (голова), В. І. Тимошенко (заст. голови) та ін.; Нац. акад. прав. наук України; Ін-т держави і права імені В. М. Корецького НАН України; Нац. юрид. ун-т імені Ярослава Мудрого. С. 49–51.

Зазвичай мобінг проявляється у формі систематичних негативних висловлювань, безпідставної критики на адресу конкретної людини, неприйнятних жартів, поширення про неї завідомо неправдивої інформації, що шкодить репутації людини, залякування, приниження, переслідування, дезінформації, пліток тощо. Мобінг можливий у латентній формі, коли замість активних дій застосовується тактика бойкоту, ізоляції, невтручання, ігнорування, у результаті чого людина відчуває дискомфорт та неможливість працювати. З боку керівництва проявляється у відсутності гідної оцінки праці, переведенні на більш низьку посаду заради звільнення місця для «своєї людини», дорученні нездійсненних завдань, ігноруванні ініціативи та інших моментах, що не тільки перешкоджають підвищенню працівника, але здатних спровокувати його начебто добровільне звільнення[1]. Той, хто в такій ситуації не хоче звільнятись, нещадно експлуатується.

Традиційно виділяють кілька видів мобінгу: вертикальний, горизонтальний і змішаний або «сендвіч-мобінг».

Вертикальний або «босинг» (bossing – від англ. boss – господар, шеф) найчастіше має місце у тому випадку, коли психологічний терор стосовно працівника виходить від його начальника. Наприклад, він вбачає у конкретному працівнику загрозу для себе, вважає, що даний працівник прагне зайняти його посаду, або ж досягти успіхів у якійсь сфері, у якій сам начальник також прагне досягти успіхів, але не має достатніх здібностей. Не маючи законних підстав для звільнення працівника, керівник може вдаватись до психологічного терору.

Різновидом вертикального цькування є й нетиповий мобінг «знизу вгору», коли колектив намагається змусити звільнитись новопризначеного керівника, який, на думку членів колективу, не має належного досвіду роботи, фахових якостей або за своїми морально-вольовими характеристиками не влаштовує

[1] Тимошенко В. І. Мобінг. *Велика українська юридична енциклопедія: у 20 т. Т. 18:* Кримінологія. Кримінально-виконавче право / редкол.: В. І. Шакун (голова), В. І. Тимошенко (заст. голови) та ін.; Нац. акад. прав. наук України; Ін-т держави і права імені В. М. Корецького НАН України; Нац. юрид. ун-т імені Ярослава Мудрого. С. 295–297.

даний колектив. Наприклад, перешкоджає пияцтву на роботі, вимагає належного виконання працівниками своїх посадових обов'язків, а працівники щодо цього мають свою думку, або ж навпаки, – сам відомий як злісний алкоголік, нероба, тиран і безвідповідальна особа.

За горизонтального мобінгу до психологічного терору вдаються колеги, що займають приблизно рівні кадрові позиції, тобто мають однаковий статус. Керівник нерідко негласно залучений до даного процесу, сам активної участі у цькуванні працівника не приймає, але не перешкоджає це робити іншим. Причиною цькування працівника колегами можуть бути вади їх самих або ж жертви: марнославство, гіпертрофована зарозумілість, заздрість (стосовно заробітної плати, успіхів у кар'єрному рості, професійних якостей тощо). Такий різновид мобінгу надзвичайно поширений у наукових колективах, де мобери, усвідомлюючи власний непрофесіоналізм, прагнуть видалити із свого оточення, найчастіше із закладу вищої освіти, науково-дослідної установи, тих осіб, які дійсно є вченими, і замінити їх «своїми людьми», тобто такими, професійний рівень яких відповідає рівню самих моберів[1].

Горизонтальний мобінг іноді помилково позначається як булінг, хоча це різні поняття. На відміну від булінгу, сутність якого полягає у цькуванні однієї людини іншою, за мобінгу відбувається групове (масове) цькування, у якому приймає участь увесь колектив або значна його частина, при цьому ролі жертви і моберів можуть бути розподілені по-різному. Зокрема, велика група учнів може переслідувати свого однокласника, учня іншого класу або школи, а також вчителя чи вчителів. Або ж група вчителів може принижувати увесь клас, або одного учня, або свого колегу.

Змішаний, або «сендвіч-мобінг», має місце у тому разі, коли цькування йде з обох сторін, – як з боку керівника, так і

[1] Noa Zanolli Davenport, Ruth Distler Schwartz, Gail Pursell Elliott. MOBBING: Emotional Abuse in the American Workplace. Foreword by Dr. Heinz Leymann Illustrations by Sabra Vidali. Civil Society Publishing, 1999. 213 p. URL: https://workplacemobbing.com.au/wp-content/uploads/2018/09/MOBBING-PDF-Version-2014-2.pdf

з боку колег, які займають приблизно рівні за статусом посади. Керівник зазвичай втягує своїх підлеглих у систематичне цькування конкретного працівника. Доля жертви у таких випадках трагічна[1].

Меті мобінгу слугує й поширення пліток. Плітки дискредитують особистість, завдають їй шкоди. У випадку пліток відбувається поєднання підсвідомої мотивації зі свідомою. Вигадана інформація стосовно особи поширюється в усній формі, тобто у жанрі усної розповіді. Жанр, як відомо, диктує свої закони: на об'єкт пліток переносяться особливості й нахили тих, хто поширює плітки, приписуються характеристики, близькі їм самим, їх особисті симпатії, антипатії й неусвідомлені прагнення, як активні дійові сили підсвідомості. Плітки – це складова суспільної думки і, разом із тим, елемент прихованого механізму контролю мас або неформальних лідерів над лідерами формальними, або просто особами, яким намагаються зашкодити. Страх перед плітками, які можуть вплинути на репутацію людини, є одним із факторів, що визначають поведінку насамперед конформістів або просто досить обережних людей. Адже за допомогою пліток знижується довіра до противників, породжуються негативні емоції, що позначається на ставленні до жертви пліткаря інших членів колективу. У цьому полягає тактична функція пліток[2].

Наслідком мобінгу може стати не лише звільнення працівника, а й тяжкі психологічні, емоційні страждання, втрата здоров'я, агресивна поведінка, спрямована як на інших людей, так і на самого себе, навіть самогубство. Великий відсоток самогубств здійснюється саме внаслідок завданих психологічних травм у процесі мобінгу.

Багато уваги в останні роки в зарубіжній віктимології приділено теоріям електронних форм віктимізації (electronic

[1] Noa Zanolli Davenport, Ruth Distler Schwartz, Gail Pursell Elliott. MOBBING: Emotional Abuse in the American Workplace. Foreword by Dr. Heinz Leymann Illustrations by Sabra Vidali. Civil Society Publishing, 1999. 213 p. URL: https://workplacemobbing.com.au/wp-content/uploads/2018/09/MOBBING-PDF-Version-2014-2.pdf

[2] Ольшанский Д. Политическая психология. Санкт-Петербург: Питер, 2002. С. 470.

bullying). Вивчаючи поширені форми використання комунікативних технологій для віктимізації, дослідники дійшли висновку, що подібна форма стає проблемою для багатьох країн Європи. Дж. Сулер увів термін «online disinhibition effect» (ефект розгальмування в мережі), пов'язаний з унікальними характеристики комунікативних електронних технологій, що дозволяють проявляти агресію безкарно[1]. Аналіз причин виникнення електронної віктимізації дозволяє зробити висновок про їхній збіг з традиційними способами, насамперед спробою продемонструвати владу.

Нині популярним є кібербулінг, тобто цькування з використанням цифрових технологій. Кібербулінг може відбуватися в соціальних мережах, месенджерах, на ігрових платформах та мобільних телефонах. Така цілеспрямована модель поведінки ставить своїм завданням залякати, роздратувати або зганьбити того, хто став об'єктом цькування. Проявів кібербулінгу немало, наприклад: Flaming, що передбачає приватну або публічну одноразову передачу гнівних, неприємних чи образливих зауважень певній людині чи групі людей (це суперечка заради суперечки, словесна війна, що нерідко вже не має відношення до теми суперечки); кіберпереслідування – неодноразова відправка образливих повідомлень конкретній людині; наклеп – поширення образливих і ганебних чуток або пліток про людину, часто з метою завдати шкоди її репутації; видача себе за іншу особу та публікація нібито від імені цієї особи матеріалів, які виставляють її в поганому світлі або псують її імідж; виключення – навмисне виключення людини з онлайн-групи без її згоди; кіберзагрози – відправлення загрозливих повідомлень або інформації з метою залякати або заподіяти будь-кому шкоду[2].

[1] Suler J. The Online Disinhibition Effect. *CyberPsychology & Behavior.* 2004. Vol. 7. Issue 3. P. 321–326. https://doi.org/10.1089/1094931041291295

[2] Singh A., Rejeb A., Nangru H., Pathak S. Global research trends on cyberbullying: A bibliometric study. *Computers in Human Behavior Reports*. 2024. Vol. 16. https://doi.org/10.1016/j.chbr.2024.100499

Наслідками пережитого насилля також стають емоційні порушення, низька здатність до саморегуляції та чутливість до міжособистісних конфліктів у відносній концепції віктимізації. Відоме в теорії, а особливо на практиці, так зване відносне переслідування (relational victimization), тобто вплив, спрямований на підрив відносин або соціальної репутації людини, її ізоляцію, маніпуляції та поширення пліток[1].

Жертвою злочину нерідко стають мігранти. Завдяки війнам, економічним факторам, техногенним та екологічним катастрофам спостерігається різка тенденція до збільшення числа міжнародних мігрантів. Для багатьох мігрантів переїзд до іншої країни часто супроводжується радикальними змінами в різних аспектах їхнього життя. Успішність мігрантів на новому місці проживання значно залежить від здатності індивіда до швидкої та безболісної адаптації.

Значний внесок у вивчення теорії міграції населення належить американському соціологу Еверету С. Лі. У 1966 р. у статті «Теорія міграції» («A theory of migration») він розглянув фактори, які притягують, або відлякують людей від міграції[2]. Е. С. Лі зазначав, що з місцем прибуття та вибуття незмінно пов'язані дві групи факторів, що впливають на мігранта – позитивні та негативні (бажання жити поряд із родичами чи труднощі, з якими має зіткнутися при переїзді).

Як відомо, фактори ризику включають втрату культурного середовища, відсутність чи розрив соціальних зв'язків, недостатню інтеграцію до нового суспільства, низьку довіру до державних інституцій та – особливо для нелегальних іммігрантів – страх бути виявленими. Мігранти нерідко стикаються із законодавчою незахищеністю, дискримінацією, ксенофобією, злочинами на ґрунті ненависті та агресією з боку громадян приймаючої країни, торгівлею людьми. На додаток до конкретних ризиків, пов'язаних із їх статусом мігранта, вони також стикаються з тим самим ризиком, що й будь-які інші громадяни, – стають жертвою звичайних злочинів.

[1] Crick N. R., Grotpeter J. K. Children's treatment by peers: Victims of relational and overt aggression. *Development and Psychopathology*. 1996. Vol. 8. P. 367–380.

[2] Lee E. A Theory of Migration. *Demography*. 1966. № 3. P. 47–57.

Із розширенням глобалізаційних процесів міграція, у тому числі й трудова, посилюється. Вплив глобалізації на міграцію докладно висвітлено в книзі Стефана Кастлеса та Марка Міллера «Епоха переселення»[1]. Ця робота витримала кілька видань та містить огляд основних теорій, історію міграцій у XX ст., розділи, присвячені глобалізації міграційного руху, етнічній, трудовій міграції, міграційній політиці та питанням безпеки.

Нині потік нелегальних мігрантів в Європу із Африки, Близького Сходу та Південної Азії не припиняється. Вони намагаються перетнути Середземне море на різних плавучих засобах, часто без жодного рятувального спорядження, нерідко при цьому гинуть. 20 грудня 2023 р. Європейський союз погодив нові правила прийому мігрантів, викладені в Пакті ЄС про міграцію та притулок (Agreement of the European Parliament and the EU Council on the Pact on Migration and Asylum, 2024). Цей документ було прийнято Європейським парламентом 10 квітня 2024 р. Йдеться про рівномірний розподіл мігрантів в країнах Європи. Можливо такі заходи знизять кількість тих, чиї заяви будуть прийняті. Правозахисні організації висловлюють стурбованість, що це призведе до ще більшого погіршення становища мігрантів у європейських країнах, які залишаються за межами режимів захисту прав людини або, принаймні, ризикують опинитися на їхньому узбіччі. Визнання мігрантів повноправними суб'єктами, захист їх прав є складним завданням міжнародної спільноти. Міжнародне право в галузі прав людини саме по собі не може зробити гуманними закони та політику, які можуть бути вкрай ворожими до мігрантів в окремих державах. Включення мігрантів в основу режимів захисту прав людини починається з радикального перезавантаження того, як національна держава та національна спільнота ставиться до мігрантів та міграції, а також чи наявні в кожній державі гуманні міграційні закони. «Добре відомо, що позиція людини щодо національної держави – її правовий статус – продовжує мати

[1] Castles S., Miller M. The Age of migration: international population movements in the modern world. London: Macmillan. 1993. 306 p.

значення для захисту прав людини, і що імміграційний статус обмежує захист прав людини, особливо у разі «небажаних мігрантів»[1].

У 2024 році кількість мігрантів, які нелегально в'їхали до Європейського Союзу, скоротилася в цілому на 38%. Разом із тим, кількість людей, які перетинають кордони Європейського Союзу (ЄС) з Білоруссю та Росією, збільшилась на 192% і досягла 17 тисяч, – повідомляє прикордонне агентство ЄС Frontex. На 14% збільшилась кількість спроб нелегального перетину кордону на східному середземноморському маршруті через нові коридори зі східної Лівії, де переважають мігранти з Сирії, Афганістану та Єгипту. До того ж на 18% зросла кількість мігрантів, які прямують західноафриканським маршрутом до Канарських островів[2]. Не завжди їх адаптація на новому місці відбувається безконфліктно. Зокрема, складна ситуація з безпекою через наплив мігрантів склалася в Швеції. Країна стикається з національною кризою через нездатність успішно інтегрувати рекордну кількість іммігрантів. Основною причиною кризи є поєднання політики відкритих дверей щодо міграції з відсутністю супутньої політики, що допомагає інтегруватися. Наслідком цього стала поява районів, де майже всі жителі – іммігранти, де рівень безробіття дуже високий, а діти іммігрантів ходять до шкіл, де жодна інша дитина, часто навіть вчителі, не володіє шведською мовою. Такі місця стали інкубатором злочинності, оскільки банди беруть гору там, де суспільство зазнає невдачі[3].

Як бачимо, сучасний стан розвитку теорій віктимізації характеризується поліфакторним підходом та не має загальної концепції, здатної поєднати всі існуючі теорії в єдину систему. Узагальнюючи ідеї різних теорій, можна зробити висновок,

[1] Lomba S. Da. Editorial Special Issue on "Migrants and Human Rights Protections". 2023. *Laws*. Vol. 12. Issue 4. P. 61. https://doi.org/10.3390/laws12040061

[2] Костіна І. Нелегальна міграція в ЄС торік різко скоротилася, зросло число прибуттів з РФ і Білорусі. 2025, 14 січня. URL: https://www.eurointegration.com.ua/news/2025/01/14/7202519/

[3] Hedlund S. Sweden stares into the abyss. 2024, February 9. URL: https://www.gisreportsonline.com/r/sweden-immigrants-crisis/

що основними факторами, які детермінують відтворення та посилення процесів криміногенної віктимізації соціальних груп є наступні: соціальна дезінтеграція; зниження ефективності морально-правових регуляторів поведінки особистості; соціальна ізоляція індивідів та відсутність соціальної підтримки; масова міграція; різке зростання злочинності, насамперед організованої; ослаблення важелів державного та суспільного впливу на індивіда; недоліки законодавства і реалізації права; корупція; несправедливість.

Сучасною наукою було розроблено різні теоретичні моделі з метою пояснити величезні відмінності у ризиках віктимізації, концентрацію віктимізації у певних сферах та певних групах, а також глибоко дослідити феномен повторної віктимізації. На законодавчому рівні в багатьох країнах прийнято законопроекти щодо жертви. Після прийняття Генеральною Асамблеєю Організації Об'єднаних Націй «Декларації основних принципів правосуддя для жертв злочинів та зловживання владою»[1] законодавчими органами низки країн було прийнято біллі про права жертв. Розробки в прикладній галузі були ще більш вражаючими. Це запровадження державної компенсації жертвам насильницьких злочинів, поновлення реституції правопорушниками, а також створення та розповсюдження програм посередництва між жертвами та правопорушниками[2].

Таким чином, вивчення жертв злочинів та кримінальної віктимізації дозволяє докладно й точно описати механізм злочинного діяння, виявити чинники та умови, які каталізують цей процес, характерні особливості особистості потерпілого та заходи, які йому необхідно вжити для того, щоб у подальшому знову не стати жертвою.

---

[1] Декларация основных принципов правосудия для жертв преступлений и злоупотребления властью. Принята резолюцией 40/34 Генеральной Ассамблеи ООН от 29 ноября 1985 года. URL: https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/declarations/power.shtml

[2] Fattah E. A. Victimology: Past, Present and Future. *Criminologie*. 2000. Vol. 33. Issue 1. P. 17–46. https://doi.org/10.7202/004720ar

Післямова

Підсумовуючи результати проведеного дослідження, можемо констатувати, що вся історія людства пов'язана з насильством, злочинами, боротьбою за виживання, за місце «під сонцем». Егоїзм і альтруїзм, жорстокість і милосердя, заздрість і безпристрасність, дурість і мудрість завжди йшли поряд, одне одного переважуючи в той чи інший історичний період. Однак цілком подолати недоліки суспільного устрою та вади людини не вдалося ще нікому. Деякі люди (причому таких багато) завжди прагнуть вирішити свої проблеми за рахунок інших. Це стосується не лише окремо взятої людини, а й колективів, держав. Все залежить від особистих якостей людини, яка має владу, а також від людей, які її оточують. До того ж наявність у людини різних потреб, прагнення їх задовольнити, існування непереборних перешкод на шляху задоволення потреб створюють ситуацію фрустрації. Людина в такій ситуації відчуває фрустрованість. Як відомо, це стан підвищеної чутливості до несприятливих факторів, що призводить до емоційної напруги та труднощів у досягненні цілей. Фрустрація, або розчарування, може викликати агресію. Агресія та протиправна поведінка часто пов'язані між собою. Агресія, як фізична, так і вербальна, може бути проявом протиправної поведінки, особливо коли вона спрямована на заподіяння шкоди іншій людині або її майну. Протиправна поведінка, у свою чергу, може мати різні форми, включаючи агресивні дії, часто вона супроводжується бажанням підкорити собі інших або домінувати над ними.

Причини людської поведінки – це проблема теоретична. Її вирішенням займалися і займаються багато наук – від філософії та соціології до психології, кримінального права і кримінології. Історії політико-правової думки відомо немало теорій, що пояснюють цю поведінку та пропонують способи її зміни. Так, класичні кримінологічні теорії, що виникли у XVIII столітті, фокусуються на ідеї, що людина вирішує вчинити злочин, ґрунтуючись на своїх власних раціональних розрахунках і особистих якостях, переважно вроджених, а

також набутих. Соціологічні кримінологічні теорії зосереджуються на соціальних, економічних, екологічних та інших факторах злочинної поведінки, які вважають основними. Біосоціальні ж теорії злочинності виходять із того, що психологічні, неврологічні й генетичні фактори можуть сприяти підвищенню ймовірності участі людини в злочинній поведінці. Психологічні теорії злочинності акцентують увагу на властивостях людської психіки. Вони дають можливість зрозуміти внутрішні фактори злочинної поведінки, визначити механізми нейтралізації таких факторів. Усі ці теорії з більшим або меншим успіхом розвиваються сучасними вченими. Разом із тим, злочинність в останні роки набула витончених та руйнівних форм і вийшла на одне з перших місць серед дестабілізуючих соціальних факторів. Щороку наслідки злочинних посягань відчувають на собі мільйони людей. Боротьба зі злочинністю ведеться, але її не можна вважати ефективною, якщо не буде враховано всі соціальні наслідки злочинності, її ціну, тобто сукупну шкоду, той тягар, який несе суспільство та держава у боротьбі з нею. Реальні пріоритети у боротьбі зі злочинністю мають бути пов'язані з вирішенням головного завдання – забезпеченням особистої безпеки громадян. Саме на цьому наголошується в тексті монографії.

На додаток до висновків, наведених у книзі, вважаю за потрібне звернути увагу на наступне.

При дослідженні злочину і злочинності необхідно використовувати як методологію загальної теорії права і держави, так і філософську методологію, яка належить до світоглядного рівня пізнання. Сприймаючи ціннісні установки, світогляд визначає загальну орієнтацію дослідження феноменів злочину і злочинності у світлі таких фундаментальних понять, як «добро», «зло», «справедливість», «свавілля», «егоїзм» тощо. Чому одне й те саме діяння, існуючи в рамках єдиного правового простору, за одного історичного періоду отримує схвалення з боку суспільства та держави, а за іншого – стає предметом правової заборони? Очевидно, що відповідь на поставлене запитання

слід шукати не тільки в наявній системі цінностей та духовних орієнтирів суспільства, але також у відповідності правових приписів моральним засадам буття.

Увага філософів Стародавньої Греції та Стародавнього Риму загалом була зосереджена переважно на проблемах запобігання злочинам, належному вихованні та справедливому покаранні за злочин. Слід зауважити, що не можна досліджувати феномен злочину лише на філософському рівні у відриві від правової дійсності, оскільки злочин є негативним соціально-правовим явищем. Тому питання про сутність феномена злочину може бути поставлене у повному обсязі лише у поєднанні юридичної теорії з філософською інтерпретацією проблеми.

У Середні віки переважало уявлення про те, що зовнішнє середовище лише створює певні умови для поведінки людини в конкретній життєвій ситуації, що розглядається як божественні випробування на її життєвому шляху. Релігійне поняття гріха і правове поняття злочину заповнюють собою сферу взаємного перетину релігійної та правової свідомості в християнських культурах. Визначальним джерелом злочину, тобто порушенням кордонів, дозволених світськими законами, згідно з християнськими уявленнями є гріховність, притаманна людській натурі.

У Новий час філософами обґрунтовуються передумови для розмежування права й моральності, етики та політики, релігії й моралі.

Німецький філософський ідеалізм сформував відносну (релятивну) та утилітарну (цільову) теорії, основна сутність яких полягала в соціально корисних результатах і запобіганні злочину. Мета покарання тут уже не в ньому самому, а в тих результатах, які мають бути досягнуті завдяки покаранню (залякування, виправлення тощо). Ці теорії орієнтовані на майбутнє, метою покарання називають загальну і спеціальну превенцію. Вони підходять до того розуміння злочину і злочинця, яке його пов'язує виключно з правовою сферою і порушенням правових законів, встановлених у сфері громадянського суспільства і правової держави. Незважаючи

на те, що в текстах німецького класичного ідеалізму переважають гносеологічний і логічний аспекти розуміння злочинця як носія і володільця правової та моральної свідомості й самосвідомості, тут вже відчутний вихід у соціальну сферу, в постановку проблеми злочинця і злочинності в парадигмі «індивід – суспільство».

Визначальною характеристикою сучасної філософії кримінології, порівняно з попередніми етапами її розвитку від античності до посткласичної філософії, є конкретизація категоріального апарату, уточнення ряду наукових термінів. Фундаментальне методологічне питання кримінології, що передбачає вибір первинності між особистісними та соціальними факторами в детермінації кримінальних процесів, стало основним. Нині його вирішення залишається відкритим. Зараз філософія кримінології мусить осягнути філософсько-теоретичний зміст і сутність феномена злочинності, знайти та зрозуміти основні причини та умови виникнення та збереження життєздатності злочинної поведінки, а також виробити методологічні передумови її попередження.

Класичною школою кримінального права вперше в історії науки було обґрунтовано ідею щодо попереджувального значення покарання, пропорційності злочину й покарання, мети покарання тощо.

Соціологічною школою було сформульовано принципові положення про залежність злочинності від умов соціального середовища, стійкість основних параметрів злочинності та можливості її прогнозування.

Психологічні теорії причин злочинної поведінки ставили за мету зрозуміти індивідуальні особливості людини, що призводять до такої поведінки. Вихідною теоретичною ідеєю зазвичай було твердження, що злочинна поведінка відображає психологічну незрілість і слабку саморегуляцію в певних ситуаціях, а також деформацію особистості, яка може бути пов'язана із соціально структурованою нерівністю у розподілі багатства та влади.

Зростанню показників злочинності сприяє аномія. Однак слід враховувати, що далеко не всі представники різних верств

суспільства за умов аномії йдуть на порушення закону, а лише ті, хто має доступ до незаконних засобів досягнення матеріального успіху та високого соціального статусу. Кількість злочинів зростає завдяки наявності можливостей обійти закон, а не лише через відсутність легітимних способів реалізації законних інтересів.

Більшість постмодерністських підходів у кримінології є деконструкціоністськими, оскільки вони нерідко кидають виклик цілком ефективним теоріям злочинності, переосмислюють і викривають їхню неспроможність за нових умов і висувають нові теоретичні конструкції, більш релевантні суспільству постмодерну. Постмодернізм проблематизував уявлення про злочинність, сучасний порядок, контроль та владу в суспільстві. Отже, постмодерністська кримінологія стала відповіддю науки на соціальні виклики та зміни у сфері злочинності, девіантності та соціального контролю, зумовлені переходом суспільства до епохи постмодерну. З точки зору кримінологів-постмодерністів, ні соціальні науки загалом, ні кримінологія зокрема, не містять жодних основоположних пояснень чи універсальних законів конформної та злочинної поведінки, а лише вводять в оману, що потребує відмови від позитивістських теоретичних моделей чи їхнього критичного перегляду.

Застосування ідей більшості постклассичних теорій на практиці може призводити до тотального контролю за життям людей через практики тотального нагляду за їх повсякденним функціонуванням. Такий контроль не тільки сприяє порушенню прав і свобод людини, зокрема права на недоторканність приватного життя, а й веде до зниження якості життя, породжуючи психологічний дискомфорт внаслідок відчуття постійного «стеження», а також покладаючи на громадян дуже істотний тягар матеріальних витрат на забезпечення власної безпеки.

Кримінальна субкультура негативно позначається на процесах, що відбуваються в суспільстві, оскільки вона сприяє відтворенню злочинності. Можна стверджувати, що сучасна масова культура значною мірою схильна до впливу

кримінальної субкультури, що знаходить своє відображення в музиці, кіно, телевізійних передачах, публікаціях в Інтернеті. Тому зростання злочинності загалом не викликає здивування через ситуацію суспільної терпимості щодо зазначеного феномену.

Коли справа доходить до розуміння та розслідування злочинної поведінки, роль культури часто не береться до уваги. Привернути увагу до цієї проблеми прагне культуральна кримінологія, як окремий напрям у кримінології, який при поясненні сутності злочинності, її попередження, девіації спирається на культурологію, постмодерністські теорії, інтеракціоністську соціологію тощо. Мета культуральної кримінології – зрозуміти злочинність у контексті культури та культурних процесів. Ця особлива форма кримінологічного аналізу оцінює конвергенцію культурних та кримінальних процесів, переплітаючи різноманітний спектр перспектив, які поділяють чутливість до образу, значення та уявлення.

Несправедливість, соціальна нерівність і падіння моралі стали визначальними рисами нашого часу. Наслідком соціальної нерівності є деформація соціальної сфери, погіршення стану здоров'я населення, у тому числі здоров'я психологічного, збільшення кількості осіб з алкогольною або наркотичною залежністю, що позначається на поведінці окремо взятої людини, її деградації та зростанні показників злочинності.

Поряд із вивченням індивідуальних властивостей особистості злочинця слід належну увагу приділяти вивченню особистості потерпілих та конкретної життєвої ситуації, за якої було вчинено злочин. Особистість, як і поведінка потерпілого, проявляється в конкретній життєвій ситуації. Відповідно дослідження особистості потерпілого має значення не тільки для кваліфікації злочину, але й для вивчення та попередження злочинності.

Основні кримінологічні теорії пояснюють переважно причини злочинної поведінки, а не причини злочинності. Злочинна поведінка більш конкретна і наглядна порівняно зі злочинністю, вона є поняттям однорівневим і однопорядковим

зі злочином. Злочин і злочинну поведінку об'єднує те, що в їх основі лежить один і той же факт – діяння. Але одне поняття описує і оцінює цей факт з правової, інше – з кримінологічної точки зору. Кримінально-правове поняття злочину використовується з метою визначення підстав кримінальної відповідальності. Кримінологічне поняття злочинної поведінки використовується з метою вивчення причин діяння. Для кримінального права особливе значення мають винність і караність, оскільки справедливість є основним принципом права. Для кримінології не настільки важливі питання вини та відповідальності, оскільки для неї головне – встановити причини протиправного діяння і виробити ефективні заходи для його попередження. Тому кримінологія вивчає суспільно небезпечні діяння, що вчинені навіть божевільними та особами, які не досягли віку кримінальної відповідальності, розробляє заходи попередження таких діянь. Знаючи причини злочинної поведінки, можна запобігти злочину та попередити злочинність.

На сьогоднішній день зростання злочинності у нашій країні зупинити не вдалося. Очевидно, що традиційні методи загального та спеціально-кримінологічного попередження вже не можна вважати ефективними. До того ж входження України до світової спільноти не лише відкриває додаткові можливості у сфері економічного та соціального розвитку, а й несе в собі нові загрози, у тому числі й кримінального характеру. Тому стає особливо значущим накопичений досвід дослідження злочинності та протидії їй. Знайомство з ним дозволяє краще пізнати той злочинний світ, з яким стикається наша країна, змоделювати можливу динаміку розвитку кримінологічної ситуації та розробити систему її попередження.

Наукове видання

Тимошенко Віра Іванівна,
доктор юридичних наук, професор, академік Національної академії наук вищої освіти України, Заслужений діяч науки і техніки України, провідний науковий співробітник науково-дослідної лабораторії з проблем криміналістичного забезпечення та судової експертології Національної академії внутрішніх справ

КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВІ ТА КРИМІНОЛОГІЧНІ ТЕОРІЇ В ІСТОРИЧНІЙ РЕТРОСПЕКТИВІ

Монографія

Комп'ютерна верстка: *О. С. Бондаренко*

Підп. до друку 05.01.2026. Формат 60x84 1/16
Обл.-вид. арк. 15,3. Ум. друк. арк. 17,9.
Зам. № 0301-26. Наклад 300 прим.

Видавець і виготовлювач ТОВ «7БЦ»
03067, м. Київ, вул. Олекси Тихого, 84
e-mail: 7bc@ukr.net, тел: (044) 592-00-80
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК №5329 від 11.04.2017